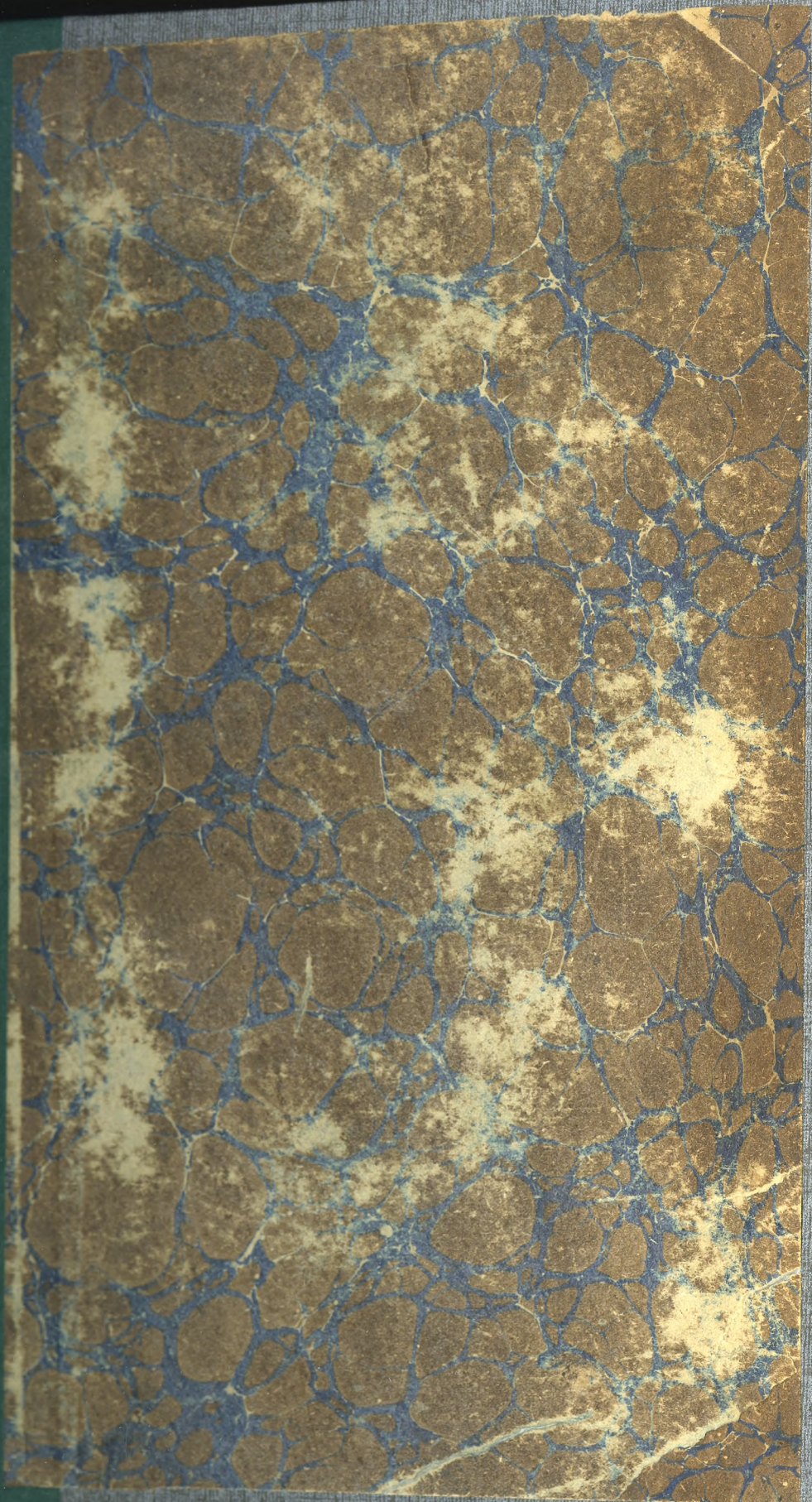

Politikai
röpiratok.

136.

136
1196

1.

UTI KÉPEK ÉS JEGYZETEK.

1851-ből.

IRTA

KORIZ MICS LÁSZLÓ.

8.

BUDAPEST,

NYOMATTA HERZ JÁNOS MAGY. KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁSZ.

1874.

b16752 00565525

UTI KÉPEK ES JEGYZETEK

1881-1882

Dr. BALLAGI GÉZA

NYELVÉRT
KÖNYVTÁRSÁG
1882

TARTALOM.

Uti képek és jegyzetek (bevezetés)	1
I. Pesttől Bécsig	2
II. Bécsről Prágáig	3
III. Prága	6
IV. Prágától a német föld határáig	10
V. Visszapillantás és párvonalak (I—IV. Pest—Schandau)	13
VI. Schandautól Dresdáig	20
VII. Dresda	23
VIII. Kirándulás Tharandba	28
IX. Dresdától Lipcséig	32
X. Lipcse	35
XI. Visszapillantás Szászországra	39
XII. Lipcsétől Magdeburgig	42
XIII. Magdeburg és vidéke	45
XIV. Magdeburgtól Berlinig	50
XV. Berlin	53
XVI. Berlintől Hamburgig	56
XVII. Hamburg	61
XVIII. Hamburgtól Kölnig	66
XIX. Köln	72
XX. Kölnről a belga határig	74
XXI. Visszatekintés (a német földre)	78
XXII. A belga határtól Brüsselig	86
XXIII. Brüsszel	92
XXIV. Brüsseltől Ostendeig	95
XXV. Ostende	100
XXVI. Visszapillantás Belgiumra	103
XXVII. Ostendétől Londonig	119
XXVIII. Első benyomások és reflexiók Londonban	122
XXIX. London és környéke	124
XXX. Látogatás Pusey Fülöp esq. és Mayer hazánkfiánál	146
XXXI. Kirándulás Pusey Fülöp farmjaira	154
XXXII. Kirándulás Essexbe és befejezés	162

TABLE

Table of Contents (mirrored bleed-through from the reverse side):

- 1. Introduction
- 2. The first part of the book
- 3. The second part of the book
- 4. The third part of the book
- 5. The fourth part of the book
- 6. The fifth part of the book
- 7. The sixth part of the book
- 8. The seventh part of the book
- 9. The eighth part of the book
- 10. The ninth part of the book
- 11. The tenth part of the book
- 12. The eleventh part of the book
- 13. The twelfth part of the book
- 14. The thirteenth part of the book
- 15. The fourteenth part of the book
- 16. The fifteenth part of the book
- 17. The sixteenth part of the book
- 18. The seventeenth part of the book
- 19. The eighteenth part of the book
- 20. The nineteenth part of the book
- 21. The twentieth part of the book
- 22. The twenty-first part of the book
- 23. The twenty-second part of the book
- 24. The twenty-third part of the book
- 25. The twenty-fourth part of the book
- 26. The twenty-fifth part of the book
- 27. The twenty-sixth part of the book
- 28. The twenty-seventh part of the book
- 29. The twenty-eighth part of the book
- 30. The twenty-ninth part of the book
- 31. The thirtieth part of the book
- 32. The thirty-first part of the book
- 33. The thirty-second part of the book
- 34. The thirty-third part of the book
- 35. The thirty-fourth part of the book
- 36. The thirty-fifth part of the book
- 37. The thirty-sixth part of the book
- 38. The thirty-seventh part of the book
- 39. The thirty-eighth part of the book
- 40. The thirty-ninth part of the book
- 41. The fortieth part of the book
- 42. The forty-first part of the book
- 43. The forty-second part of the book
- 44. The forty-third part of the book
- 45. The forty-fourth part of the book
- 46. The forty-fifth part of the book
- 47. The forty-sixth part of the book
- 48. The forty-seventh part of the book
- 49. The forty-eighth part of the book
- 50. The forty-ninth part of the book
- 51. The fiftieth part of the book

Uti képek és jegyzetek 1851-ből.

Pesttől Londonig, azon a vonalon, a melyen kirándulásomat tettem, összesen mintegy 300—400 mértföldet futottam meg.

Ausztria, Szászország, Poroszország, Mecklenburg, Holstein, Hamburg, Hannover, Westphalia, Belgium, Anglia gazdasági tekintetben nagyban különböznek egymástól. Érdemesnek tartottam, habár csak futólag tehetém is, a látott képeket a lehetőségig megtartani; s közölni egyuttal hazámfiával is azért, hogy őket legalább fő vonásokban tájékozzam a nevezett országok gazdasági állásáról; kulcsot adjak kezükbe azoknak helyes megítéléséhez; és hogy elvégre némi bátoritást is nyujtsak saját helyzetünk és körülményeink kívánatos kifejtésére. Életünk hisz mindinkább európaivá válik. Kell tehát ismernünk magunkat és környezetünket.

Kirándulásom junius, julius és augustus hónapokban történt. Akkor tehát, a midőn a gazdasági szorgalom- és munkának az eredményei a mezőkön már kifejlődvék. Ezen eredményeknek a látása avatott szemnek igen becses támaszpontokat szolgáltat a gazdasági szorgalomnak és kifejlettségnek helyes megítélésére; igaz levén itten is a latin közmondás: „Ex operibus cognoscetis eos.“

Angliát a világhírű műipar- s a windsori állatkiállítás idején láthatván: ezekben oly alkalom kínálkozott számomra, melyek egyrészt az egész polgárisult világ ipar állását, másrészt pedig a szigetországnak páratlan tökélyre emelkedett állattenyésztését engedték szemlélhetnem.

Jegyzeteimet, igaz, egy kissé későcskén közlöm. Oka ennek az, hogy többet akartam adni, mint adok most. Ki akartam terjeszkedni egyuttal 1856. és 1858-ban tett kirándulásaimra is, melyeket Franciaország és Törökországba tettem. Látom azonban, hogy minél tovább halad az idő, annál kevésbé érzem maga-

mat biztosítottak az iránt, hogy volt szándékom szerint az egészset egybeállithassam. Menjen tehát a kevesebb, s jöjjön utána, ha jöhet utóbb, a többi.

* * *

I. Pesttől Bécsig.

Junius 16. 1851.

Junius 16-kán hagytam el Pestet. A sebesen rohanó gőzköcsi csakhamar kiemelé a fővárost szemem láthatárából. Szorgalommal nézegettem jobbra és balra a hazai térekre, hogy alakjukat annál hűvebben magammal vihessem az idegen földre.

Gondolatokba merülve láttam szemem előtt elrepülni és fogyni a magyar földet; s rajta a földmivelés szegénysége és elhagyatottsága, melyeket oly régtől fogva ismerek, s mikén szorgalommal és több gazdasági értelmiséggel oly nagyot lehetne lendíteni: szüntelen intézték felém vádjaikat az ápoltalanság miatt. Mint vádló tanúk állottak előttem: a kopár térek, s azok ösztövére gulyái és a községi lócsoportok, melyek vidám legelés helyett meggörbedve várták mintegy a fűszálak növést, hogy azokat kifejlődésük előtt falhassák még föl. A szántóföldeken rengő kalászkok helyett kikarózható ritkasággal álltak a gabnafélék. A rétségek sással és vakandturásokkal benöve; a legelők tüskékkel és bokrokkal tarkítva; az erdők végre jobbára eltörpülve: egyhangulag vádolák a jó földnek nem eléggé tevékeny s értelmes gazdáját.

Mindezek, ámbár rég ismert dolgok előttem, mégis igen leverőleg hatottak reám. Szinte előre féltem a megszegyenüléstől, mely a külföldi országok nagyobb miveltiségének látásából következni fog.

Elhanyagolt gazdasági állapotaink mentségeül rendesen hazánk néptelenségét szoktuk fölhozni. Nem áll meg a mentség. Hisz épen azért, mert kevesebben vagyunk, kellene többet és több értelemmel dolgoznunk. Azután a kezek sem oly kevesek épen, mint mondjuk.

Nagyobb, legfőbb és sarkalatos baja hazánk mezei gazdaságának: a csekély gazdasági értelmiség!

Azt mondani: hogy hiszen gazdasági intézeteink sincsenek, nem nyújthat mentséget, mert voltak idők, a midőn magunknak olyakat tetszésünk szerint állíthattunk volna.

Nem tettük: most lakolunk érette!

Ily gondolatok közt repültem át a hazai téreken; s előbb mint vártam, szemünk előtt fehérlett a pozsonyi vár-rom.

A példásan mivelt szőlőhegy Pozsony körül kedves nyug-pontul szolgál, és igen jól ajánlja mivelőinek a szorgalmát. Rajta keresztül csakhamar elértük az alagutat, mely által az ember a szó teljes értelmében kibuvik az országból.

A Kárpátok, hazánk e szép és természetes határai, hátunk mögött valának már javában, midőn felülőbb gazdasági szorgalmat szemlélhettem. De ez már nem vala földünkön.

II. Béctől Prágáig.

Junius 19. 1851.

T ü r n g r o t i g a gazdálkodás nagyon közönséges. Korántsem felelt meg várakozásomnak. Láttam ugyan itt-ott czukorrépat és luczernát is termesztetni: de nem oly mértékben, mint e vidék természete szerint föltettem volna. A gabna-félék általában alacsonyok és gazosak voltak, mi arra mutatott, hogy a földet itt se mivelik még ugy, a mint kellene. A réteken a fű kaszálatlanul állott, noha nagyobb része már teljesen elérett volt. Ez sem szolgálhat az itteni gazdálkodás ajánlására. A föld e vonalon középszerű ugyan, vegyülete mindazonáltal igen jutalmazó gazdálkodást engedne.

H o h e n a u körül a gazdálkodás csak olyan, mint feljebb; ámbár a répatermelés már nagyobb mértékben fordul elő. Ennek azonban meg az a hibája, hogy merő fukarkodásból oly sűrűn ültetik, hogy egyik a másiktól alig nőhet. A luczernatermesztés csekély mértékben üzetik; a közlegelők pedig épen oly rozsak, mint hazánkban. Gabnafélékből leginkább r o z s o t termesztenek; de rajta igen meglátszott, hogy talaja sem kellő mivelésben, sem trágyázásban nem részesül.

L u n d e n b u r g és S e i t z körül a mivelés megtartja jellemét. A föld közép minőségű, jóformán homokos; s a tájék nagyon hasonlít a magyarországi jobb homok vidékekhez. Ipar-növényekközül termesztenek némi kevés m á k o t; de tiszta ugar is van még bőven.

B r a n o v i c z n á l a föld jóval kötöttebb. Itt már a luczernát igen szépen diszító veres lóhere váltja föl. Az ugarokban takarmányul búkköny is termesztetik. Vannak e vidéken szőlők is; mivelésük azonban igen elhanyagolt. A földek mivelésénél általában sokkal kevesebb szorgalom mutatkozik, mint a mennyit a magyarországi utas várni hajlandó. A falvak meglehetősen házakból állanak. A föld népe jól van ruházkodva. Kissé több szorgalom, nagyobb gazdasági értelmiség, s ezek következ-

tében kiterjedtebb takarmánytermelés által e vidék jóléte nagy mértékben emelhető volna.

Branoviczon túl Reigen felé a föld erősen agyagos és csak csekély termékenységu. Gyönyörűen megtermi mindazonáltal a veres lóherét és a borsót; melyek azonban nem termesztetnek kellő terjedelemben. Őszi gabonából főleg rozst láttam. Az árpa és zab nagyon gyengén állt. Ugar sok. Van szőlő is, de rozsul mivelve. Igen feltűnt, hogy burgonyát aránylag nagyon keveset találtam. Különbén a vidéknek egész képéről, hol már közlegelők nincsenek, meglátszik, hogy a mivelés, a szorgalomnak valamivel magasabb fokán áll.

Reigent elhagyva, Brunn felé közeledünk. A város közelsége mutatkozik a vidék növekedő miveltségén; ámbár a talaj természete szerint csak az, a mi előbb volt. Gabnaféléből fő termény a rozst; de már takácsmácsonya, veres lóher, burgonya, répa és gyümölcsfák nagyobb mennyiségben fordulnak elő. Takácsmácsonyát, mely hazánk számos helyein oly buján és vadon terem, először láttam mivelés alatt a reigeni határban. A veres lóhere és bükköny jelesen diszlenek; az kár csak, hogy nem termesztik nagyobb mértékben.

Brunn, Morvaország fővárosa. Negyvenezer lakosa-, csinos házaival és fekvésével igen jó benyomást tesz. Számos postó- és bórgyárai, melyek a birodalomban előkelő helyen állanak, figyelmet érdemelnek. Vidékének magasabb pontjairól gyönyörű kilátás nyílik délkelet felé, elhatólag a távol fekvő Kárpátokig. E rónaságon keletre, két mfdnyire a várostól fekszik Auszterlitz, hol Napoleon 1805-ben nyolczvan ezernyi seregével a hason számú osztrák-orosz haderón nevezetes győzedelmet vívott.

Adamsthal és Blanszkó felé gyönyörű a vidék. Hegyek és fenyves erdők. A keskeny völgyeket madárként repüli keresztül a mozdony. Alagút alagútra következik, és a tárgyak közelsége, meg a gyorsaság a vidék szépségét is alig engedik élvezni. A mezei gazdaság ugyszólván végkép eltűnik. A keresetnek forrásai: gyárak és erdők. Blanszkón vannak névszerint hg Salm-nak nagyszerű vasgyárai.

Szkalitz felé ismét kinyílik a vidék. A földeken gyönyörű lóherések, melyeknek dús termése fa-gulákon száríttatik. A komló termesztésre nagy a figyelem. A jobbra-balra elterülő hegységeken fenyvesek zárják a láthatárt; s a völgyekben élénk patakok csergedeznek, melyeknek vizein liszt- és fűrészmalmok és egyéb gyárak állanak. Közben itt-ott igen jeles fekvésű rétek vannak

melyek azonban szárító árkok hiánya miatt víztől szenvedvén, meglehetősen sásosak. A hol szárazabbak, telvék a legszebb növésű természetes lóherével. A föld ez irányban mindenütt sziklás al- és agyagos fel-rétegű. Őszi gabnából leginkább rozsot termesztenek.

Lettovicz és Briesau körül a völgy ismét megszükül. A termőföld általában köves-agyag, leginkább csak rozsnak való, mely azonban elég silány. A rétek és fenyvesek jók, s szép hasznot adhatnak. A számos gyárak: vas-, czukor- és csipke-készítéssel foglalkoznak. A vidék folyvást szép, de már nem olyan, mint Blanszkó körül, noha a fenyvesekből helylyel-közzel csinos romok, a völgyekben pedig szép nyári lakok és kastélyok mutatkoznak. A kőutak általában jelesek. A helységek csinosak, s a nép jól ruházkodott. Az egész vidék teljesen gyárak számára van teremtvé, s az ezen értelemben derekasan használtatik is.

Zwittau felé a völgy erősen neki terül. A földszin hullámzó, s a talaj vegyületére nézve tulnyomólag agyagos. A mivélés szemlátomást javul. A földnek bogárhátra való mivélését itt láttam először s csaknem általánosan elterjedve. A talaj igen kötött és nedves levén, e szokás teljesen okszerű. Nem is marad el a jó eredmény; mert a rozsok igen szépek, s a lóherék minden várakozást felülmulnak. Ajánlatára szolgál e vidék gazdaságának az is, hogy a lóheretermesztést nagyobb mértékben gyakorolják, mint eddig utamban akárkol.

Igy állanak a dolgok Bömisch-Sztridau és Wilden-Schwertig, mely utóbbi helyet csaknem kizárólag szorgalmas takácsok lakják.

Chotzen, a gr. Kinszkyek kedves fekvésű birtoka, szép angol kerttel és kastélylyal, körülvéve gyönyörű fenyvesektől. Mivélésre alkalmas földje nagyon kevés, s ez okon a kerésetne. fő forrása az erdő. Tájéka Csehország legmagasb vonalába esik. Dél és észak felé a vízfolyás itt szakad ketté.

Hohenmauthnál szélesen elterülő völgygyel találkozzunk; melynek földje ámbár erősen agyagos és sovány, a lóheréket és rozsokat mégis igen szép állapotban mutatja. A szántás általában ölnyi széles bogárhátaikon történik. A lóhere-termesztésnek csak az az egy a baja, hogy nem üzik nagyobb mértékben. A rétek és erdők jelesek. A falvak csinosak, jobbára kőből épült és cseréppel fedett házakkal.

Pardubicz felé gyönyörű völgy terül el, közép minőségű földdel és meglehetősen mivéléssel. Az őszi gabnafélékből jobbára rozs termesztetik. A lóhere folyvást nagyon szép. Pardubicz esi

nos hely. Előtte érinti a vaspálya az Elbát, mely itt még igen jelentéktelen; különösen ha azon állapottal hasonlítjuk, melylyel e folyó Hamburgnál bir, hol már számtalan nagy tengeri vitorlás fürdik hullámiban.

Elbe-Teinitz és Kolin-ig ilyen a vidék; s a gazdálkodási viszonyok csak annyiban különböznek: hogy Kolinnál a föld homokosabb s a mivelés jóval szorgalmasb. Prága közeledése a nagyobb cultura által jelentkezik.

Hasonlók a gazdasági viszonyok Cseh-Brod-ig, Prágáig. Fő termény a rozs, ámbar búzát is természetnek; a lóherék általában szépek; az erdőség kevés de jó állapotu. Tiszta ugarral már alig találkozunk. Annak helyét a veres lóher, a bükköny és borsó foglalja el.

Ezen benyomás alatt közeledünk Csehország fővárosához, mely első pillanatra nem igen tesz kedvező hatást.

III. Prága.

Junius 20-án 1851.

A cseh metropolisban mindössze is csak egy napot és két éjszakát töltöttem. Gazdálkodnom kellett az idővel. Prága monumentális hely, és Hradzsin, a csehek Budája. Ez utóbbit a Moldva választja Prágától épen úgy, mint Budát a mi felséges Dunánk Pesttől. S valamint a Pestre érkező mindenek előtt a Dunához siet, mint legérdekesebb pontjára a testvérhelyeknek, szintugy Prágában is csak a Moldvához menjünk, ha a benyomások legkedvezőbbjét akarjuk elfogadni. A tulsó parton emelkedő Hradzsin valóban igen szép pont, s ódonszerű építészetével önkénytelen visszavisz bennünket a rég elmúlt időkbe.

A Moldván, csekély távolságban egymástól, két hid vezet keresztül. Egyik a historiai „János-hid“, mely még a 14-ik században készült; a másik egy új, kisszerű lánchid gyalogok számára, mely a mi hidunkkal ép oly kevéssé jöhet hasonlításba, mint a Moldvának hajózási használhatósága nem a Dunáéval.

A kőhidnak prágai oldalán IV. Károlynak bronz szobra áll. Az emlék mintegy 4—5 ölnyi magas; de minthogy a szobor és talapzat közt helytelenek az arányok, nem okoz jó benyomást. 1848-ban állíttatta e szobort az egyetem, alapítója iránti pietásból, létezésének 5-ik századában.

A hradzsini oldalon érdemes betekinteni Sz.-Miklós templomába; hol Balkó festéstől egy remek képet találunk, mely sz. Ferencz halálát ábrázolja. Az utolsó pillanat érzelmei arczon, kezeken és a lábak görcsös összezsugorodásában meglepő hűség-gel fejezvék ki.

Fenn a Hradzsinnon áll egyike a legrégebb épületeknek. Ez a IV-ik Karoly által épített császári palota, mely eredetileg még 1333-ban készült. Idő folytán elpusztulva többször, mostani formájába I. Ferdinánd és Mária Terézia által hozatott. Ezen épület ablakaiból vettette le 1618-ban gr. Thurn, Martinitz és Szlavata cs. helytartókat; mely esemény az első szikra volt a súlyos harmincz éves háboruhoz.

A kilátás innen, valamint a Hradzsinnak egyéb pontjairól is meglepő. Olykép uralja e pont Prágát, mint a mi Budánk Pestet. A láthatár legtávolabb széleig: hullámos, fával benőtt térségek; közelebb: a szélesen ellapuló Prága tömérdek épületeivel, tornyaival és kertjeivel; legközelebb végül: a festői Hradzsinn déli oldala, és ez alatt a Moldva, mint valamely ezüstszalag fekszenek lábainknál. Emelik a képet a vért-alaku veres cseréptetők, mikkel Prágában és Hradzsinnban az épületek általában fedvék.

A Lobkovitz-féle kis kápolna sok egyházi ékszereiről híres, melyeknek értéke százezerekre becsültetik. A freskók e kápolnában a XV-ik században élt Brandl Pétertől valók.

A praemontreiek temploma és könyvtára szintén érdekes hely. Az 1632-ben elesett Pappenheim, a lüczeni hős itt van eltemetve. A terjedelmes könyvtár, melyben 60 ezer könyv van, még 1672-ben alapított. Káldi magyar bibliája s a Kisfaludy-ak munkái kezében voltak. Láttam itt Ferdinánd azon statutumát, melyet Csehországnak a forradalom elnyomása után adott. A könyvtárban levő jelentéktelen festvények közt egyedül Rákóczy György és Ziska képei érdemelnek némi figyelmet. Szemben függnek egymással.

Sz. Vid temploma a csehek nemzeti ereklyéje. Nemcsak azért, mert IV-ik Károlyuk hagyá azt nekik; hanem az okból is, mert fejedelmeik nagyrésze és szentjük is itt nyugosznak. Épült ez egyház még 1343-ban. Csaknem azon időben tehát, melyben a kölni dom. Figyelmet érdemlő dolgok benne: I. Ferdinánd cararai márvány- emléke; sz. János ezüst koporsója; sz. Ludmilla szobra Dürertől; egy byzanti remek gyertyatartóláb; egy Krisztusfő, mely, úgy tartják, IV-ik Károly udvari festészetől Mutina Jánostól való; végül a Rákóczy ellen harczolt Schlick emléke és sz. Wenczel kápolnája.

A Hradzsinnon levén, nem fogjuk megbánni, ha megnézzük az itteni dologházat is. Czélszerű intézet. Országos költségen készült 1833-ban munkakerülők javítására. Eredetileg 240 egyén számára terveztetett. Látogatásom alkalmával volt benne:

115 férfi és 35 nő. Foglalkozása a fegyenczeknek: pokrócz, közönséges posztó, vászon, s az intézet számára szükséges holmik készítéséből áll. A férfiak ezeken kívül csinálnak: vízfordó kannákat vízhatlan vászomból; csizmát, cipőt, gombkötő és hajfonó-munkákat. A nők: fonnak, varrnak, tépnek. stb. A gyapjuszövet-félékből legnagyobb kelendősége van az ugynevezett barát-posztónak; melyből évenként 8—900 rőföt készítenek, s melyet a zárdák jó áron fizetnek meg.

A munka ideje ezen intézetben nyáron tizenkét, télen tizenegy óráig tart. A férfiak a nőktől szigorúan el vannak különítve; s egy szobában hat, s legfeljebb nyolcz egyénnél több nem foglalkozik. A fegyenczeknek az intézetbeni maradása határozatlan. Attól van föltételezve, hogy mikép viselik magukat. Szorgalmas fegyencz kereshet magának hetenkint 36—48 p. krt; mely összeg megtakarítva csak akkor adatik kezébe, a midőn az intézetből kilép. Erkölcsi javításra a munkán kívül szellemi eszközök is alkalmaztatnak. Hetenkint három izben van iskola, a midőn írni, olvasni, számolni tanulnak a fegyenczek, s ugyanannyiszor kapnak vallási oktatást is. Az élelmezés bérbeadás útján történik s kerül fejenként egy napra 6 p. krba. Az összes évi költség egy fegyencz után tesz 100 p. frtot; ebből azonban a munkás által mintegy 24 frt megtérül.

Ezen intézet sikere iránt kérdezősködvén, annak derék igazgatója azt mondá nekem: hogy haszna sokkal tetemesebb lenne még, ha a fegyenczekre nézve az elkülönítés, nevezetesen éjszaka idején teljes mértékben keresztül vitetnék. Egyébiránt így is, a mint van mondá, föl lehet venni, hogy az intézetbe kerülőknek mintegy harmadrésze teljesen megjavul. Szerinte a csavargók ezen iskolát nagy tiszteletben tartják, és sokkal jobban félnek tőle, mint például a testi büntetéstől.

A Wallenstein-féle palota, melyet a harmincz éves háborúnak nagy katonája, a herczeg épített és lakott, áll ma is még régi formájában. Csakhogy igen el van az hagyva. A földterem mennyezetén négy méntől ragadott diadal-szekéren áll a büszke alaknak erős ecsettel készült freskója. Meg van még a barlangszerű fantasticus fürdő szoba; meg azon paripának kitömött bőre, melyet a herczeg alul Lüczennél ellőttek. A kápolnában foszladozó állapotban, ugyanazon butorok és szőnyegek vannak, melyeket ő használt. Egykori játékszobájában az ő és nejének arczképei függenek. A kertben végül, egy óriás vaskalitka áll, melyben a herczeg egykor kedvencz madarait etetgeté. Mindezen

dolgok az időnek enyésztető hatalmát jelzik s önkénytelen elmélkedésre hangolnak — a mulandóság fölött! Ezen palota 1632-ben épült. Van benne 193 szoba; melyeknek csak gyarló fentartása is, nem kevés gondot ad a mostani tulajdonosnak.

Ha kedvünk van az óvárosban tovább mulatni még, és annak kedvezőbb pontjairól a Prágát környező szép vidéken eléggé gyönyörködni, úgy megtekinthetjük: a Sternberg-féle palotát, könyvtára és képeivel; a Noszticzok képcsarnokát, s végül a Czernin-féle, hajdan fényes és nagyszerű épületet, mely azonban most szegények bérházakint használtatik.

A sikon elterülő Prága, jólétet tanusító számos épületeivel, a jelen időt, az ipart és kereskedést hirdeti! míg vele szemben Hradzsín, a rég elmúlt időnek az emléke.

Sajátságos valami az úgy nevezett „zsidó-rész“. Maroknyi földön, s alig 300 házában lakik itt együtt 12,000 zsidó. Van saját városházuk; kilencez nagyobb s tizenkét kisebb imahelyük; melyek közül az úgynevezett „Altneu-schule“ nagy régisége miatt érdemel figyelmet. Belseje mintegy 50 □ öl csak; boltozata két oszlopon nyugszik; fala az időtől teljesen megfeketedett. Büszkén mutatnak ebben a hivek egy zászlót, mely hajdan veres volt, s melyet őseik III-ik Ferdinándtól a svédek elleni vitéz föllépésükért kaptak 1648-ban. Ezen imaháznak a keletkezését teljes homály fedi; valamint azon időt is, melyben a zsidók Prágába jöttek. Ezen imaháztól pár lépésnyire van egy kőfallal kerített, és száz éven tul már nem használt zsidótemető; melyben egyik-másik emlék még a XII-ik századból való.

Kevesebb tisztaságot, mint e városrészben, alig hiszem hogy valahol még találni lehetne.

E hely után vajmi jól esik látása a Kinszky-féle szép angol kertnek, és a kies Zsófia szigetnek a Moldván. Amaz a tulajdonos szivességéből nyitva áll a közönség számára is; a sziget pedig a prágaiak kedvencz találkozója. Jó zene, jó levegő, jó étel és ital fogadja benne az érkezőt, föltéve, hogy nyáron és alkonyat felé keresi föl.

Prágában az élet egészben véve meglehetősen holt. Forgalmán igen meglátszik, hogy nagyobbyszerű folyója nincs. Iparilag azonban nevezetes hely. Mutatja ezt az: hogy ámbár Csehország az ő fővárosával a birodalomnak népességileg csak kilencedrésze, gyárak és ipar tekintetében az egésznek mégis egy negyed részét teszi! És ez — erős arány!

IV. Prágától a német föld határáig.

Junius 21-én 1851.

Bubenczig, mely Prágán túl az első állomás, gyönyörű faültetvények szegik a földeket; közöttük itt-ott kedves nyári lakok tűnnek elő. A vetemények, ambár a föld kötött agyag, s természeténél fogva egyáltalában nem a legjobb: mind buja állásnak örvendenek. Szebbnél szebb lóherék, rozsok, s burgonya váltják föl egymást. Az ugar csak elvéve fordul elő. A mezőgazdasági szorgalom barátja e szépen mivelt vidék látásán nagy öröme gerjedhet!

Rostokig a vasutvonal a Moldva balpartján, szoros és sziklás völgyben kanyarog. A föld termő rétege sovány agyag; s az altalaj általában szikla. Szőlőmivelés a völgy oldalaiiban van itt-ott, de biz az egész oly elhagyatott állapotú, hogy mivelőjét bizonyára fel nem gyarapítja. A gyümölcstermelés kiterjedt kezd lenni, s az a különben háladatlan földön nagyon is helyén van. Őszi gabnaféléből csak rozs terem, s ez is szegényesen. A Moldvába szakadozó mellék völgyekből számos patakok jönnek, melyeknek vize általában malmokat hajt.

Rostoktól Lipsicz és Kralupon keresztül visz az út Weltrusig. Földalakulás ugyanaz, de a termőréteg észrevehetőleg jobb. Van is rajta minden irányban kitűnő szorgalom. Szép repczét, lóherét, buzát, rozsot, komlót s baltaczimet is találtam erre, egyenlő diszléssel. Kralup meg különösen híres gyümölcstermeléséről, mely által a szorgalmasabb gazda szépen pénzel. Alma, körte, szilva, cseresnye és meggy természetik főleg.

Berlovecz körül a vidék gazdasági tekintetben nagy fontosságú. A völgy, melyen itt repcze, buza, rozs, lóhere, árpa, zab és baltaczim egyenlő szerencsével természetik, lehet mintegy 3—4000 ölnyi széles. Láttam benne helylyel-közel luczernát is, de biz az csak nyomorgott, midőn társa, a veres lóhere a legbujább diszlést mutatta. Kár is a cseh gazdáknak kötött talajuk s nedvesebb éghajlatuknál fogva kizárólag a veres lóherénél nem maradni. A luczerna nem földjük és éghajlatuk gyermeke!

A weltrus-berkoveczy vonaltól körülbelül fél órányira fekszik Melnik, hol Csehország legjelesebb veres bora terem. Ez ültetvény eredetét IV-ik Károlynak köszöni, ki a vesszőket hozzá Burgundból hozatá 1348-ban. Ugy tartják, hogy a herczeg Lobkovitz-féle pinczében vannak a legjelesebb melniki borok. E vidéken, a meddig csak elhat a szem, mindenütt jeles és szélesen

elterjedt gyümölcsstermeléssel találkozunk. Egész erdőkhöz hasonló ültetvények borítják a földeket.

Wegstahl felé a föld jóval szűkebb és rozszabb. A buzák gyengék; ellenben a rozsok, lóherék, borsók s a baltaczim jelesek. Az előforduló erdők mind fenyvesek; s a gyümölcsstermelés folyvást nagy szorgalommal üzetik.

Raudnicz körül gazdasági tekintetben semmi nevezetes. A föld meglehetősen terméketlen s általában agyag-kavics vegyületű. Szorgalmas mivélés mellett mindazonáltal a lóhere szépen diszlik. Az Elbán való fakereskedés e pontnál már jelentékeny. A szállítás talpokon történik.

Theresienstadt felé a föld tetemesen megváltozik. A homok erre annyira túlnyomóságra emelkedik, hogy néhol szintén a futóhomokba csap át. A jobb helyeken szép baltaczimet és rozst látni; a rozszabbakon a rozs is silány. A gyümölcsstermelés folyvást kiterjedt.

A komlóstermelés, mely eddig csak kicsiben fordult elő, Leitmericznél már egész földeket, sőt tájakat borít. Ugy is tartják, hogy Leitmeritz és Saatz környékei, komlóstermelés tekintetéből elsőek az országban. Eszembe jutottak hazánk felföldi közép megyéi, névszerint: Nyitra, Bars, Hont, Nógrád s Gömör; szóval a Kárpátok alja Erdélyig, hol szerintem a komlóstermelés szintugy nevezetes kereseti forrást adhatna.

Lobositz felé a vidék folyvást szép. A földek javulnak, s a mivélés mindenütt szorgalomra mutat. Nem messze innen az Elba keleti oldalán fekszik Csernoszik, hol Csehországnak második hirneves bora terem, de ez már fehér.

Leitmericznél kezdődik a csehországi hires Érczhegység, melynek regényes bércei és völgyei közt gyakran példátlan a nyomor. Kevés a föld, nagy a népesség, s a kézi erő az ipar mezején, a gépek munkájával szemben, alig állhatja már a versenyt.

Lobositzon túl Zaleselig egy gyönyörű, bazaltfalaktól szegélyezett völgy következik, melyben az Elba és a vasut párvonalban s a legjobb egyetértésben szállítják terheiket. E vonal gyümölcs és szőlőstermelés tekintetében tán legnevezetesebb pontja Csehországnak. Leginkább alma és cseresnye termeltetik. A mezőségek gyümölcsfákkal annyira telvék, hogy a számtalan fák egész gyümölcserdőket képeznek. A gyümölcsöt innen még Oroszországba is viszik. A szőlőmivélést is itt láttam a legnagyobb szorgalommal üzetni. Nem tartom azonban helyesnek, hogy a tőkét sor nélkül összevissza rakják. Figye-

lemre méltó, hogy jobb bor egész Csehországban csak az Elba völgyén terem. Az összes évi termés azonban egyremásra csak öt — hat ezer akóra megy.

Aussig felé a vidék folyvást igen kedves. Az Elba nyugodtan folydogál medrében, s partjain jobbról-balról bokrok- és fákkal megrakott meredek szirtek emelkednek. A hol a földnek szép, de meddő alkata csak megengedi, a legcsekélyebb pontocskán is ott van az ember hangyaszorgalmával, s készíti és szorítja termelésre!

Aussignak fontosságot a körulte fekvő gazdag kőszentelepek. Ezekből csupán az állam 350 ezer mázsát adnak használ föl évenként a vasutakhoz. Vannak itt továbbá nevezetes kőszén rakhelyek, melyekből a szenet Németországba föl egész Hamburgig viszik hajókon. Helyben a szénnek mázsája: 9¹/₂ kr pp.

Azon vitorlás dereglyék, melyek Aussigból a szenet és fát Németországba és Hamburgba szállítják, rendszeren 10 — 12 öl hosszúk és 2 — 3 öl szélesek. Az Elba esés-viszonyai némely sekélyebb helyeket kivéve, hajózási tekintetben általában kedvezők.

A mezei gazdaság a gyéren kimért föld következtében jelentéktelen levén: a csekély használható talaj főleg gyümölcs-termelésre használtatik, ugy azonban, hogy a fák aljában egyszerűs mind gabna és egyéb kerti termények is vettetnek. A gazdaság kisszerűségével arányban egyes tehén- vagy ökrökön szántogat a földműves. Az erdőségek szépek, s merő fenyőfákból állanak. A házak csinosak, rendszerint kőből eszerpfelek alatt.

Aussignál kezdődik az Elba gőzhajók számára alkalmas lenni. Elhagytam tehát a vasutat, s mentem hajón Drezdába a csinos „Szász Schweitzon“ keresztül. Kedves vonala ez az utasoknak — és méltán.

Tetschen csinos hely, nevezetes hajóállomás; féluton fekszik mintegy Aussig és Drezda közt. Átellenben vele, az Elba balpartján Bodenbach fekszik, hol a sziklákon keresztül nevezetes alagut visz, és egy teralit-gyár (agyag készítmények) érdemel figyelmet.

A földművelés erre is jelentéktelen. Mind a mellett meglátszik a vidéken, hogy nagy jólétben él. Köszöni pedig e jólétet főleg a kőszénnek. A kőszén-termelés e ponton, valamint egész Csehországban nagy jelentőséggel bír. 1848-ban például, termeltetett a birodalomnak nem magyar ré-

szében összesen 15¹/₂ millió mázsa szén, és ebből 7⁵/₁₀ millió mázsa Csehországban állítottatott elő.

Tetschenen túl, az Elba balpartján fekszik az utolsó cseh falu, Hernischkretschen. Átellenében már a még nagyobb szorgalommal miveltsz szász földet szemléljük, melyen első pillanatra feltűnnek a páratlan csinnal készült vasutak. A töltések folyamoldalai faragott kövekkel borítvák, alulról csaknem föl a koronáig; hol meg gyönyörű gyepezet tartja a földet. A hegy felőli oldal szintén ki van gyepezve; éppen úgy a hegy számos kivágása, melyek forrásokkal telvék, s azokon a partomlások csak szorgalmas fonások és gyepezések által győzhetőek le.

Mint hallám, e vasut m. földenkint egy millió p. frtba került! A csinos műtől azonban csakhamar elvonja az utast a még kedvesebb vidék, mely lépten-nyomon mindinkább leköti figyelmünket.

A mint a gőzös tova repül, folyvást új meg új képekkel találkozunk: egyenlő elemekből alkotott képekkel ugyan, de miúdig változó összeállításal. És e vidék nem is a hegyek nagyszerűsége, mert hiszen a folyam partján emelkedő bazalt szirtek alig 3—400 lábnál magasabbak — hanem a formák kedvessége s változatossága által hat. A merev szirteket fenyő és bükk csoportok ékesítik; a hegyek lábaiban levő kised földéken szép lakok és gazdag gyümölcsösök; a mélységben végre kényelemmel folydogál az Elba, melynek hullámain gőzösök és vitorlás dereglyék nagy könnyűséggel szállítják ter eiket!

Minél közelebb jövünk így a birodalom széléhez: a hegyek annál magasabbak s a tájképek annál kedvesebbek. Schandau falunál a bércek magassága lehet már legalább is hét—nyolcz száz láb!

E pontnál gőzösünk megállt. A rend és vám emberei léptek be hozzánk. Látogatásuk rövid és illedelmes volt. Fél órai időzés után már ismét mehettünk tovább!

V. Visszapillantás és párvonalak.

Pesttől Schandauig, vagyis a birodalom határáig közel száz mértföldet fut át az utas. Ezen ut sok érdekes anyagot szolgáltat a szemlélőnek és tanulságot is elvégre, ha a látott dolgokat kellőleg felfogtuk. Részemről a vasuti utazást alkalmasnak tartom arra nézve, hogy nagyobb térek, egyes országok műveltségi állása iránt főbb vonásokban legalább tájékozhatassuk magunkat. Az egyik ország képe s az általa adott benyomások úgy szólván, még előttünk vannak, a midőn már egy másiknak

szemléljük határait. Ha igaz, a mit gondolom Buffon mondott, hogy t. i. a styl az ember; úgy talán még igazabb: hogy az egyes országok műveltségét legbiztosabban azok földmívelési fejlettségének foka fejezi ki.

A vasuti haladás arra ugyan nem alkalmas, hogy megtudjuk az eredmény mennyiségét, melylyel valamely ország dolgozik; de arra igenis: hogy megítélhessük egyiknek a másik fölött, fensőbbségét. Ez érdemben a tények szólnak. Ha látom például, hogy a termékeny földű Magyarországon a szép rónák fátlanok; a legjobb föld szélében-hosszában ugar- és parlagban hever; a legelők nagy kiterjedésben kopárak, s a rajtok legelesző marhának inkább csak testmozgási gyakorlatra, mint táplálkozásra szolgálnak; ha látom: hogy a szép vizek és folyók használatlanul folynak le; az erdők törpék, a házak inkább ólak mint lakhelyek; az ember rosz ruhában jár; a marhák és lovak soványak, ösztövérek; az utak a véletlenre hagyvák: holott egy másik országban meg mindezeknek ellenkezőjét találok; úgy gondolnám, nem lehet nehéz megmondanunk: hogy melyik ország bir általában magasabb, valódi műveltséggel és jóléttel!

Ily formán emlékezve vissza az átfutott terekre, nem jól esik bevallanom, hogy Magyarország gazdasági állapottai, csak a külső jelenségek után ítélve is, néhány kevés, műveltebb vidék kivételével, leverő képet nyújtanak. Ily vigasztalóbb pontok Pest és Bécs között, a surány-megyéri urodalom, melynek szabályos elrendezése, gazdagon álló növényzete, s szép ültetvényei elvitázhatlanul mutatják, hogy e téreken szellem, egy jobb, egy magasabb belátás munkálkodott; ilyen a Mátyusföld néhány jobb gazdasága; ilyen végül, a nagy szorgalommal mivelt, terjedelmes pozsonyi szőlővidék.

Ausztria és Morvaország azon részei, melyeken keresztül futottam, korántsem bírnak oly földdel, mint hazánk: gazdasági termelésök mégis sokkal magasbban áll a mienknél; ugyanez mondható Csehországról is, és pedig még nagyobb mértékben.

Az ugar és közlegelők, melyek nálunk oly általánosak-Morvában már ritkán, a Csehföldön pedig, különösen a közlege, lők csak elvéte fordulnak elő. Az utak, melyek hazánkban anynyi kivánni valót hagynak: Morva és Csehországban rendszeren igen jó állapotban vannak. A népesség ruházkodása és lakása végül ezen országokban, a magyarországi népesség lakása és ruházatahoz képest, szintén tagadhatlanul jobb.

Ha Magyarország, kereseti forrásainak kellő kifejtését mértékben eszközölheti, úgy annak népessége legalább is meg fogja magát kétszerezni; és ehez, normális állapotok közt, aligha fog egy századnál több idő kivántatni. Azoknak, kik hazánk gazdasági elmaradottságát, kizárólag a csekély népességben keresik, azt mondom én: hogy a szorgalom foka, az említett országok és hazánk között, nem a népességi számarány szerint különbözik. Bajaink közt, véleményem szerint leginkább terhelnek bennünket gazdaságaink fölszerületlensége, tagosítatlansága, utaink gyarlósága és elégtelensége; népességünk helytelen felosztása, és végül a csekély, a ki nem elégitő gazdasági szorgalom és értelmiség.

Említett országokhoz képest, különösen rosszul áll hazánk, a népesség felosztására nézve. Nálunk például 100 □ m. földre csak 1²/₁₀-ed város, 9 mezőváros és 82 falu esik; holott Csehországban akkora területen van: 30 város, 30 mezőváros és 128 falu; Morva és Sziléziában pedig: 23 város, 37 mezőváros és 735 falu!. Roppant különbség ez, és pedig a mi hátrányunkra. E körülmény, amugy is csekélyebb népességünk erejét nagy mértékben fogyasztja; és jó rész abból, csupán a szeretlen távolságok miatt megy veszendőbe. Segélyt e baj ellen nem hozhat más, mint a józanul eszközözendő tagosítás, és a nagy községeknek felosztása kisebbekre.

A gazdasági értelmiséget illetőleg, mire nézve a magát miveltnek tartó Európa eddig általában oly keveset tett, s mely okon a gazdaság mezején, a legegyszerűbb javítások elterjedéséhez is oly nagy idő kivántatik: az egész birodalomban nem állunk valami fényesen. A jobb eredmények, melyek itt-ott találhatóak, sokkal inkább a nép számából eredő kényszernek, mint a jobb belátásnak a művei. Hisz, ha másképp volna, megértenék az emberek azon fontos és döntő kapcsolatot, mely p. o. csak a gabona és takarmány termelés közt fenferog; nem irtóznának következőleg annyira, termelésüket helyesebb arányok alapjaira fektetni.

Hogy ez érdemben, Csehország és Morvában is hátra vannak még, mutatja az, hogy bevetetlen ugarok e népes országokban is vannak; és hogy a veres lóhere termesztése, mely az itteni földön, és éghajlat alatt oly szépen diszlik, megfelelő kiterjedésben egyáltalában nem üzetik. Helylyel-közzel alig birja e növény az ugarnak felét vagy harmadát. Ez természetesen nem lehetne így, ha a földmivelő, a helyes mértékű takarmánytermelésnek fontosságáról már igazán meg volna győződve. Nem

lehetne, ha tudná, hogy a gazdálkodás csak úgy képezhet összehangzó és jövedelmes egészet, ha annak két fő tényezői, t. i. a gabna és takarmánytermelés közt megvan a helyes arányu kölcsönösség.

S azt hinné az ember, hogy nem lehet nehéz e viszony döntő hatását első pillanatra föl nem ismerni, miután a gabna-termelés a földet folyvást szegényebbé, a takarmánytermelés ellenben gazdagabbá teszi. Még sincsen úgy. Ugy látszik, kell e törvénynek megértéséhez bizonyos magasabb gazdasági értelem, mely a közönséges gazda-embernél még föl nem található.

E statikai helyes súlyegyen, igenis alapja minden jutalmazó termelésnek. Nélküle a legjobb földek is előbb-utóbb kimerülnek; s rajtuk aztán a nemzet tömérdek munkája, nemcsak hogy a fáradozást és költsékezést kellőleg meg nem jutalmazza, de sokszor a legmérsékeltbb igényeket sem elégítheti ki.

És hazánk, fájdalom ma még egyike azon országoknak, hol e tekintetben nem állunk jól. Ma tán rosszabbul vagyunk, mint voltunk évek előtt; mert hiszen a természetes legelőket és réteket feltörjük, helyettök azonban mesterséges takarmányt nem termelünk. Rontunk — a helyett, hogy javítanánk.

Hazánk területéből ugyan is, szántó föld összesen mintegy $12\frac{6}{10}$ millió kat. hold; holott a rét csak 4 millió. Minden hold rétre e szerint, három hold sz. föld esik; melyet, minthogy mesterséges takarmány termelésünk nincs, alig birunk $\frac{1}{20}$ -ad részben megtrágyázni; kielégítő eredmények nyerhetése végett kellene pedig legalább is trágyázhatnunk $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ -told részt. Mit tenni természetesen csak úgy volnánk képesek, ha az ugarokon aránylagos részben, mielőbb fölvenénk a mesterséges takarmánytermelést. Ezáltal nemcsak hanyatló állattenyésztésünk nyerne hatalmas lendületet, de magtermelésünk is.

Hogy a tiszta ugar kellő mivelés és megfelelő trágyázás mellett kivált könnyebb földeken, nagyrészen nélkülözhető, azt világosan bizonyítják azon országok, melyekben a népesség, szűkségtől szoríttatva, s jobb belátástól vezéreltetve, azzal már régen felhagyott. A tapasztalás ezekben azt mutatta, hogy az állati és növényi termelés egyaránt emelkedett; és hogy a számosabb nép ez állapot mellett jobban él és táplálkozik, mint élt és táplálkozott azelőtt a kevesebb.

De nézzük, miképen állanak ez arányokra nézve, Cseh- és Morvaország?

Csehország szántóföldje 4.286,409, rétje 997,593 kat. hold; Morva-Szilézia sz. földje 2.369,379, rétje 405,814 hold.

Mint hogy azonban ez országokban a mesterséges takarmánytermelés nagyobb mértékben gyakoroltatik, föl lehet venni legalább is, hogy az u g a r n a k f e l e takarmányt terem. E föltétel mellett, mely pedig inkább a mag- mint a takarmánytermelésnek kedvez, esnék Csehországban minden hold takarmányföldre két hold gabna tér, Morva és Sziléziában szintén csak valamivel több. Jobb tehát ez érdemben az arány, mint nálunk, nem is tekintve azt, hogy ez országokban a természetes rétek termékenysége is, a mieinket legalább is kétszeresen meghaladja. Ebben kell keresni szerintem annak főleg okát, hogy említett országokban, ugyanakkora földtérrel, daczára a mostohább vegyületnek, általában nagyobb terméseket vesznek, mint veszünk mi.

A piaczi és takarmány-növények közti helyes arány fő feltétele tehát egy ország gazdasági jólétének. Sokkal fontosabb és életbe vágóbb e körülmény, mint az emberek általában gondolják. Nélküle lehetetlen a gazdasági termelésen, valami nagyot és maradandót lendíteni. Holott ha helyes ez az arány: ugy az eredetileg termékeny föld nem soványodik el soha; a már kiélt felüdül újra; az állattenyésztés pedig nem terhe, hanem áldása a termelésnek, s végül a nemzet munkája is folyvást háladata-sabb alapra fektettetik.

Vagy kérdezem: mi oka annak, hogy a természettől oly gazdagon megáldott földünk kevés kivétellel, ma már általában 4—5 magnál nem igen terem többet? s mi oka: hogy állattenyésztésünk is oly nagyon hátra van még? Semmi más, bárki mit mondjon: mint az, hogy a takarmánytermelést nem gyakoroljuk megfelelő mértékben!

Már a mi az említett arányok helyes mértékét illeti, az iránt a föld termékenysége s a termelhető növények minősége határoznak. Minél soványabb ugyanis valamely talaj, annak javításához annál több trágya, s a trágya anyagnak előállításához annál nagyobb terület kívántatik. És megfordítva, minél gazdagabb valamely föld, s minél becsesebb növényeket terem: annál kisebb téren termelhető aránylag, azon takarmány mennyiség, mely a szükséges trágyának előállításához kell.

Fonák eszerint azon eljárás, melyet az emberek rendszeren követnek, hogy t. i. a termékeny, a gazdag talajt borura-derüre zsarolják, és csak azután, a midőn már jutalmazólag teremni megszűnt, trágyázzák és javítják ujból. Ez eljárás semmivel sem helytelenebb mint az, midőn valaki a helyett, hogy tőkének kamataiból élne okosan, költi a tőkét és a kamatokat is, mindaddig, mig végre azt veszi észre, hogy se egyik, se másik nincsen már

birtokában. A termékeny föld igenis oly kincs, melyet csekély trágyázás által örökké fenn lehet tartani; a kimerült ellenben oly teher, melyet csak hosszú évek során hozott áldozatokkal lehet ismét megjavítani. A termelési arányok helyességére zsinormértékül szolgálhat: hogy azon esetben, ha például egy hold csak 10 mázsa takarmányt terem, ugy a végett, hogy helyes arány legyen a gabna és takarmánytér közt, minden 100 hold után, mely gabnával és egyéb piaci terményekkel vettetik, takarmánytermelésre 139 hold szükséges; ha továbbá a talaj termékenysége olyan, hogy egy hold termése takarmányban, 15 mázsára tehető: akkor 100 hold gabna és piaci termeléshez már elegendő 93 hold takarmánytér; és ha holdanként 20 mázsa takarmány terem: ugy 100 hold gabnára elég 69 hold takarmány; végül 25 mázsányi takarmánytermésnél, takarmánynak csak 56 hold; 30 mázsánál 46, harminczötnél 40; negyvennél 35; negyvenötnél 31, s ötvennél 28 hold szükségeltetik.

Ily nagyban változik a helyes arány, gabna és takarmánytér közt, aszerint, amint a gazda holdanként többet vagy kevesebbet bír a takarmányból előállítani.

A luczerna és az öntözött rétek adják a takarmányfélék közt eddig a legtöbb és legolcsóbb tápanyagot. Szerencsés azon ország, melynek éghajlata és földje e növénynek a természetét s az öntözött réteknek a létrehozatalát megengedik. Magyarország ilyen. Gazdaságának emelkedése, különösen a jó rétekben szükkölködő Alföldön, a luczernát kétség kívül akkép fogja tekinteni, mint egyikét azon legfőbb alapoknak, melyre biztosan építhet. Ezen idő nem maradhat el; valaminthogy az sem fog magára örökké várakoztatni, mely az öntözhető rétek becsét is kellőleg felfogván, olyakat, a hol csak lehetségesek, készíteni fog.

Bármily egyszerűek azonban ezen igazságok, elterjedésükhöz mégis nagy idő kell különösen azért, mert a gazda nevelésére és oktatására nem fordítatik megfelelő gond. Nála ez okból a megrögzött szokások és előítéletek csak lassan engednek tért a jobb belátásnak; s innen van, hogy üzlete sorsának jobbra fordulását mindentől inkább várja, mint a tudomány által kalauzolt felfogás tanácslásaitól.

Nincsen azonban ezen csudálni okunk, ha meggondoljuk, hogy p. o. a nagy osztrák monarchiában is, melynek terjedelme 12 ezer □ mf. s népessége 34 millió, s mely keresetével főleg a mezei gazdaságra van utalva, alig található néhány jóra való gazdasági intézet.

Apraját-nagyát összevéve ezen iskoláknak, alig találunk

többet 13-nál. Ezekből Csehországra 5, Morva, Stajeroszagra, Sziléziára, Magyaroszágra s a tenger mellékre egy-egy, végül Gácsországra három esik.

A csehországi gazd. intézetek egyike 1803-ban, az ország rendjei által hozatott létre, és ez egyszersmind technikai iskola is. Benne az oktatást hat tanár látja el. Másik a krummái még 1799-ben állítatott hg. Schwartzenberg által; harmadik a truttschi, Ditrichstein grófnő által teremtve, negyedik a königsaali, hol a gazdák gyermekei vasárnap és ünnepeken nyernek csak oktatást. Ezen iskola, Öttingen-Wallenstein által alapított 1835-ben.

Vannak még Csehországban ezeken kívül, 1845 óta fonó iskolák is, melyek szinte magánosok költségein támadtak. Annnyira czélszerűeknek mutatkoztak, hogy már 1848-ban 20 ilyen létezett itt. Számukra a tanítókat Westpháliából hozták; s tanítják bennök: a lennek helyes mivélését, áztatását, kezelését és fonását, elméletileg és gyakorlatilag.

Morvában csak fonó iskolák vannak; melyekből kettő 1846-ban keletkezett, a cseh iskolák mintájára. A felállítás első évében, volt bennök 32 tanuló, később még egy ily iskola jött létre. Mindannyit jobbára a földbirtokosok állították.

Stajeroszágban létezik az ugynevezett Johanneum Grácban, 1809-ben a stajer rendek által állítva. A tenger melléken Triestben van egy földmives iskola, alapítva 1849-ben a város költségén. Benne hetenkint csak kétszer adnak gazdasági oktatást. Sziléziában ismét csak fonó iskola létezik. Gallicziában Lembergben és Krakkóban állanak gazdasági intézetek. Az egyik magasabb szabású intézet az állam költségén állítatott 1844-ben; a másik földmives iskola, teremtve gróf Potoczky Adám költségén 1848-ban. Ezeken kívül van itt is 1848 óta néhány fonoda.

Hazánkat illetőleg, gazdasági oktatás dolgában szintén nem állunk jól. Nehány év előtt ugyanis megvolt még az 1796-ban keletkezett keszthelyi intézet; meg az 1818-ban állított óvári jeles iskola; meg, a fájdalom csakhamar elenyészett rohonczi iskola; meg a Karap-féle zeleméri árva növelde és a szőke-halmi majoros gazda-képezde is.

Mindezek csak voltak! A magyar óvári magasabb iskola áll egyedül a széles és téres hazában, de ez is idegen nyelven hirdeti tanait az ismeretszomjas hazai ifjuságnak.*)

*) Rajzolt állapotok 1851-ben léteztek. Azóta a helyzet tagadhatlanul javult. Földmives iskolák dolgában azonban jóformán csak ott vagyunk, a hol voltunk 1851-ben.

Elszámlált intézeteken kívül léteznek még tanszékek a gazdaság számára, névszerint: a bécsi, prágai, lemergeri, gráci, linzi, inszbrucki, görcei, klagenfurti, lajbachi és pesti egyetemekenél, hol az oktatás állam által fizetett tanárok által adatik. Ezen egyetemi gazdasági tanításoknak, mintán tisztán elméletiek, sikerök kevés.

Látni ezekből, hogy a nagy, 12 ezer □ mértföldre terjedő birodalomnak alig van néhány igazi gazdasági intézete; és e néhánytól várjuk, hogy a 34 milliónyi népességű államnak mezei gazdasága felgyarapodjék. Kivánjuk, hogy egy iskola, mely körülbelül három millió emberre esik, a gazdasági értelmiséget érezhetőleg terjeszsze.

Ha gyors sikert akarunk a gazdasági intézetek és iskolák után látni, szükséges, hogy azok az ország nagyságával és népességével arányban álljanak. Hatásuk máskép csak lassú és bizonytalan lehet. Azt hiszem, hogy inkább keveset, mint sokat mondok, midőn állítom, hogy a magyar koronához tartozó országok és részekben legalább is hat—hét jóra való gazdasági intézetre lenne szükség! És e magasabb szabásu iskolákon kívül nagyon elkelne, ha lenne még megyénként egy-egy gyakorlati irányu földműves iskola is.

VI. Schandautól Drezdáig.

Junius 21-én 1851.

Schandaunál kezdődik a nagy német föld első kis állama: Szászország. Ez a mi Biharmegyénknél csak 72 □ mfddelel nagyobb, népessége azonban közel áll a két millióhoz. Anyagi jólét és általános kifejlettségre nézve feltűnőleg magasabban áll Csehországnál. A nagy különbséget lakóin, utjain, házain, földjein, állatjain, szóval mindenén, a mivel csak találkozzunk, első pillanatra észre kell venni. Az Elba folyó csaknem hosszában szeli át. Földje a tulnyomólag nagyobb róna részeken háladatos, termékeny; az Érczhegység körül ellenben sovány; és itt a sűrű népesség, daczára nagy szorgalmának, elég gyakran szükségét szenved.

A gőzhajóni utazás az ugynevezett „Szász Schweitzon“

keresztül nagyon kellemetes. A Csehországban kezdődő szép vidékek kifejlődésük legmagasb fokára a szász földön jutnak el. Egyike ezen út egész Németországban a legérdekesebbeknek. Az első meglepő pont, melylyele vonalon találkozunk: Lilienstein. Az Elba jobb partján emelkedik a gyönyörű kép merészen az ég felé fenyő- és bükkcsoportozoktól diszítve. Távolból tekintve megesküdnénk reá, hogy az nem más, mint egy hajdani várnak tisztességes romja. Midőn azonban a közel ezer lábnyi magas függélyes szirtoszlopzat tövébe eljutunk, látjuk a természet szép alkotásában eltűnni csalódásunkat. Szépsége és messzehatóságáról híres e pont. Nyáron az utasoknak egész karavánjai látogatják; és ha a brandenburgi homokokról ide érkező porosz rajta szokatlanul föllelkesedik, azt neki egyáltalában nem vehetjük rossz néven!

Alig igazodunk el csalódásunkkal, már ismét a bal parton látunk egy második festői képet. A természet játéka ez is, az hiszszük, és csodáljuk az utánzás hűségét. Ujból csalódunk. Mer most a természetes szirtnek vélt csoportozat helyet Königstein, Szászország vára van előttünk. Az Elba fölött 744 lábnyi magas szirttetőn áll e pont. Másfél órányi kerületében erdők, földek, szőlők, rétek és kertek fekszenek. Ugy tartják, hogy e területen termő élelmi szerekkel hatezer főnyi őrsége lehet kitartani. Háborus időben a királyi család értékes dolgai is itt szokták tartani; és e vár egyuttal politikai vétkesek zár helye is. Aljában fekszik a hasonnevű városka; körülszomszédok, s ezek hézagaiából időtül barnul szirtképek néznek felénk.

A mivelésre alkalmas kised téreken, melyek e szirt világban vajmi gyéren fordulnak elő, a legnagyobb szorgalommal ápolat vetemények állanak. Ezek: rozs, burgonya, zab és vere lóhere. A köves földszínen, daczára eredeti terméketlenségének megdülésig gazdag a növényzet. Gyümölcs, a hol csak egy fa megállhat, mindenütt bőségben.

A falvak házai erre már erősen magukon hordják az ó-német jelleget. És meg kell valani, hogy a rámakba rakott színes falak, a sok ablak, a csúcsos cseréptető és a sok emelet föl egész a padlásig, érdekes formát ad az épületnek.

A folyam bal partján a számtalan akadályt legyőző drezdai remek vasutvonal gyönyörködteti szemünket. E nagy jeleségű mű ép úgy becsületére válik a kis ország vállalkozási szellemének, mint korunk technikai hatalmának. E vonalon az ember és a természet egyaránt remekelnek, és ezért az utazás itten

magasztos hatást gyakorol reánk. Ugy érezzük magunkat, mintha diadalmeneten volnánk. Pedig a legszebb kép, a festői „Bastei“ még hátra van.

Basteit valóban jó kedvében teremté az isten! Szorosan az Elbe mellől három—négy száz ölnyi hosszúságon, s hét—nyolcz száz lábnyi magassággal emelkedik ég felé e pittoresk, bástyaszerű kőrakás. Független oszlopaikat mintha emberi kezek rakták volna, merő egymásra fektetett rétegek s illetőleg kockákbl. Az időtől teljesen megfeketült szirtalakzatnak számos hasadékkiban, hova századokon keresztül atomokban hordá össze a szél a földnek termékeny porát, s elveté, hogy élet legyen a szirten is, a fenyőnek magvát: szebbnél-szebb élőfák és lombok diszlenek; a legmerészebb csúcsokon pedig, valamint a hozzájuk vezető ösvénykéek szegélyein is útat és céljt jelölő zászlócskák lobognak; végül a szirteteket egymástól elválasztó mélységeket könnyű szerrel épült fahidacsokák kapcsolják egybe, melyeken az emberalak, a folyamról tekintve, csak párányi kis pontocskához hasonlít. A homokkő, melyből „Bastei“ szeszélyes alakzata áll, építészeti célokra is annyira jeles, hogy azt hajókon egész Hamburgig szállítják.

Bastei-nál a természet mintegy kimeríti magát. A vidék szépsége tetőpontját éri. Ezen túl nem oly szép, de hasznosabb.

Pirnánál már egész más alakulás következik. A „Szász-Schweitz“ itt éri végét. A mezei gazdaság nemcsak visszanyeri fontosságát, de a legszebb virágzásnak is örvend.

Pirna jó állapotú városka. Drezdától csak négy órányira van. Terraszszerű helyzete nagyon emeli tekintetét. Az egykori Sonnensteini vár, mely jelenleg tébolyda, a város legmagasb pontján áll, s az előtte elterülő szép rónaságot teljesen uralja. A svédek 1639-ben, a poroszok 1758-ban vették be e várat ostrommal, s utóbbiak ez alkalommal le is rombolák.

Pirnánál a szép és termékeny völgyezet, mely az Elbától nyugat felé terül el, lehet mintegy 3—4000 ölnyi széles. A folyam jobb partján homokdombok fekszenek, melyeken jól mivelt szőlők láthatók.

Ezentúl Pillniczig, a meddig csak elhat a szem, a legszebb diszlés és gazdasági szorgalom mutatkozik. Földek, rétek, gyümölcsösök egyaránt jó állapotúak. A folyam jobb partján fekvő erdők folyvesek; de nincsenek valami ajánlatos állapotban. Gazdasági terményekből látni ugyan egyes földeken repszét és buzát is, de csak ritkán és kicsiben. Főtermény a rozs, mely kitünőleg diszlik. Ezenkívül szépen áll, a meglehetősen terjedelem-

ben mivel veres lóhere, s ritka jelességűek a természetes rétek, melyeken nem kis mennyiségű hoglya és petrencze fektűt épen.

Gőzhajókon kívül az Elbán csupa dereglyék használtatnak; melyek által a közlekedés igen élénk. Fát és szenet szállítanak Csehországból Dreza- és Hamburgba. Lefelé nem szabad vitorlát használniok; de fölfelé akárhányat köthetnek föl. Teszik is. És öröm látni a sebességet, melylyel a járművek kedvező széllel, haladnak. Látva e gyönyörű haladást, eszembe jutottak: a Duna, a Tisza, a Balaton, a Fertő és más egyéb vizeink, melyeken a vitorláknak se hire se hamva!

Kedves pont a pillniczi királyi lak is, mely az Elba jobb partján fekszik és olasz-japáni stýlben épűlt. Szép űltetvények, szűllők, kertek s magányosok nyaralói környezik. Tűmerek apró tornyocskái, zűld színbe játszó ércfedele s korinthusi oszlopsorai igen kedves kifejezést adnak neki. Benne mindazonáltal inkább valmely jó módű magán umber villáját, mint a királynak falusi magánját keresnénk.

E kastélykában irták alá, 1791 aug. 27-én, II. Lipót osztrák császár, és II. Frigyes-Wilmos porosz király a legitimitás érdekében ama következéses szerzűdést, mely annyi áldozat árán X. Károlyt, a francia trónra csak néhány èvre birta visszahozni.

Pillnicztűl keletre nagy szorgalom és költséggel készűlt terraszokkal megrakott szűllők fekszenek; melyeknek bora, igen kűtlem, hogy az aránytalan befektetésekét kifizethesse. Ugy látszik, hogy a drezaiai a fényes nyaralókkal megrakott szűllűket nem is az anyagi haszonért tartják. Jellemzű e szűllűknél, hogy azok nem sorokban, hanem összevissza vannak űltetve. Nem hinném pedig, hogy ez űltetési módra a tulságos meleg elhárítása miatt lenne szűkség.

A Csehországban keletkezű Elba, mely Aussignál lesz csak gűzűsűk számára alkalmas, Drezanál már nevezetes folyű. Szűlessége 80—90 űl. Esése szelid. Lassúságával sokat emlékeztet a Tiszára; melytűl azzal különbűteti meg magát: hogy szépen partjai közt marad, s mocsárok és kiűntések által nem rakoncátlanokdik.

VII. Dreza.

Junius 22-én 1851.

Drezaával ugy jártam, mint szoktunk jární néha celebri-
t á s o k k a l. Sokkal kevesebbet találtam, mint képzeltem. Késűbb
azonban a dolog jól kiűgazította magát. Meg is szerettem utűbb.
Népassége 94 ezer. Neve és környékéhez sok világtűrtűneti
esemény emléke fűzűdik. 1454 óta szűkhelye a szász uralkodű

családnak. Mind a mellett, hogy európai hirrel és névvel bir, a mostani építészeti izlés követelése szerint szép városnak nem merném mondani. De másrészt meg kell neki adni, hogy mindazon föltételekkel nagy mértékben bir, melyek az életet kellemetessé tehetik. Mint dél és északi Németország központját igen számos utazó látogatja; különösen nyáron, midőn a kebelében felhalmozott művészeti kincseken kívül a „szász-schweizi“ kirándulások is nagyban vonják az idegeneket ide. Lakja e várost sok külföldi állandón is, részint a benne és körülé található élvezetek, részint a zajos világtól való elzárkózhatás miatt. Nem csekély mértékben emeli a csendes város érdekét az is, hogy benne számos külföldi udvar követsége állandó székhellyel bir.

Drezda építészeti nevezetességei közt nincsenek ugyan oly világhírű művek, mint például: a straszburgi, a kölni és a bécsi domok; de vannak egyházi és világi középületei az újabb korból, melyek igen is érdemesek a megtekintésre.

Öt vagy hat temploma közül legnevezetesebb a katolikusoké, melyet Chiavari olasz építész terve szerint, II. Frigyes-Ágoston választó-fejedelem építtetett 1737—56-ban. Ugy tartják, hogy e templom két millió tallérba került. Fő falain s a párkányon 59 remek szobor áll, Mattielli szobrásztól pirnai homokkőből. A főbemenetelnél látjuk kolossalis nagyságban a négy evangelistát; s az épület ellenkező oldalán Szt. Ágostont. E művek mind nagybecsűek. Oltára a templomnak kilencz, s azok mindegyikénél remek képek függenek: Mengs, Rotari, Torelli és Balkó festészektől. Krisztus menybemenetele Raphael Mengstől maga, ugy tartják, 30 ezer tallérba került.

Az ódonszerű királyi lak, több egymással összekötött régi épületből áll. Terjedelmes helyen fekszik, de egyik oldalról sem nyújt valamire való homlokot. Külseje, tornya, főudvara belsejének tömérdek termei, szobrai, korridorai, lépcsői és sikátorai teljesen magukon hordják jellemét azon rég elmúlt időnek, a melyből való. A trónteremben érdekes freskók láthatók Bendemanntól; a kápolnában jeles képek: Guido Renni, Caracci, Dietrich, Poussin, Rembrandt, Sylvestre s Torellitől.

A „Grüne Gewölb“ a királyi palotában, tömérdek látnivaló ritkaságot rejt magában. Alig birja azokat egy egész terem-sorozat fölvenni. E terem egyikében merő elefántcsontból készült dolgokat találunk. Különös figyelmet érdemelnek: Dürer szobrai az életből; továbbá a régi olasz és byzanti idők művei. A tömérdek részletből leginkább feltűntek nekem: Ábrahám áldozata, Proserpina elrablása, Balthazari feszülete, Lucre-

tia képe, s a lazzaronik. A mozaik művek közt nagy jelességük Augusztus, Nagy Péter és Krisztus képei; továbbá több florencz asztal borostyánkőből; tengeri csigákból készült szekrények strucztojás földtekék, kelyhek és edények. A kinek kedve, ideje és készütsége van hozzá, a mozaik művészet történeti kifejlődését tüzetesen tanulmányozhatja itt.

Az ezüst- és arany-holmik termében feltűnnek a többi számtalan dolgok közt: Thelot gyönyörű tárczája ezüsből, Szenpéterink modorában készítve; több római, vallási czelokra szolgált csészék; elefánt, szarvas és egyéb állatokat ábrázoló grotesk, óriás nagyságu ezüst ivóedények; medenczék, borhűtők, egy mázsa nehézségig is, remek kiállítással. Ugyanitt vannak számtalan órák, keletkezésük idejétől a jelenkorig: köztük látható a Hans Slottheimé is 1618-ból.

A következő termekben fölhalmozott számtalan értékes és érdekes dolgok közt figyelmet érdemel: Augustus 1800 éves képe onixon; egy jupiterfő még a görög időkből; a német császárak koronázási kardja; több történetileg nevezetes és drága fegyver; a királyi család ékszerei, mik közt egyes daraboknak az értéke egy millió tallérra is fölmege; végül a ri ka jelességű bronzszobor-gyűjtemény, melyben Hercules és Prometheus, Apolló és a Musák s Herculesnek Antheussali küzdelme a legkitünőbbek.

Egy szóval: tömérdek, majdnem átnézhetlen művészeti és anyagi érték van itt felhalmozva! És talán épen azért történik, hogy midőn az utolsó teremből kijövünk, szintén jól esik, hogy ismét a szabadban vagyunk.

A „Zwinger“ egy soha el nem készült nagyszerű épület töredéke 1711-ből. August, az erős emelteté. 1848-ban leégett belőle egy jó darab, s abban, a mi még fennáll, van a történeti muzeum. A termék elsejében az uralkodó család egykori butorai és ékszerei láthatók. Rajtuk csak a régiség nevezetes. Ezután jönnek: régi lovagok, öltözékeik és fegyvereikkel, lovon és gyalog. A hajdan használt pánczélrubázatok közt vannak példányok 200 fontnyi súlylyal is! A történeti nevezetességű fegyverek közt találjuk: Rudolf herczeg törét 1080-ból; V-ik Károly-császár kardját; a schweiziak hajdan rémületes „Morgen-Sternjeit“ (vasszegekkel kivert buzogányok, nyársakkal, öles nyelel ken); Gusztáv Adolf azon pánczélzatát, melyben e hős Lützenné elesett; Szobieszky király pánczélját, kardját és arczképét; Tilly és Pappenheim vezérbotjait; Augusztinak, az erősnek 25 fontos vassapkáját, 87 fontos mellvasával együtt, s egyet azon nagy lópatkók közül is, minőket ő jó kedvében szabad kézzel szokott

széttördelni; továbbá XII-ik Károly svéd király pisztolyait; Karamusztafa fegyvereit; Báthory István lengyel fejedelem kardját 1577-ből; végül egy rakás fegyvert és pánczélt, melyek a törököktől 1683-ban a bécsi ostrom alkalmával szedettek el.

Mint ritkaságai a Zwingernek, megemlítést érdemelnek még: I. Augusztanak saját kézzel készített csinos esztergályos művei; két régi püspöksüveg a XI-ik századból; többféle nyereg a legrégebb időkől; Anna választófejedelemasszony karderopja, mely most körülbelül 310 éves; K a n t czipói; Wieland és Murat csizmái; Nagy Péter híres kalapja és egy fapohár, melyet e fejedelem 1705-ben nov. 12-én, midőn Drezdában volt saját kezeivel faragott.

Az európai mindennemű és idejű fegyverek gazdag gyűjteményén kívül vannak itt számos indiai, chinai, japáni fegyverek, kardok s kígyóalaku török is. Azt látjuk csak mindezekből, hogy az ember minden égalj alatt elég értelmes arra, hogy magának embertársa legyilkolására minél elmésebb fegyvereket kovácsolhasson!

A drezdai királyi képgyűjtemény Németország egyik legjelesb intézete. A festészet legfényesb napjainak termékeit láthatjuk itt együtt. Különösen gazdag az olasz iskola. Corregiotól többet bir, mint bármely más gyűjtemény. Képviselek benne a legjelesebben: a franczia, a spanyol, az ó-német, az ó-németalföldi, a Rafael, a Ferrariak, a velencei, a Carraciak, Guido Renni, a nápolyiak, az újabb német és németalföldi, végül Rubens és egyéb mesterek iskoláji. Műértők e képcsarnok értékét nyolcz millió tallérra becsülik. Darabjainak száma mintegy két ezer.

A festészet barátja Drezdának ez egyetlen intézetében hónapokig találhat anyagot tanulmányokra; különösen, ha nemcsak az egyes iskolák jelessége és jellemének felfogására akarja magát képezni, hanem ha saját készülségét is tökéletesíteni kívánja. Az ily műkincsekről hasztalan törekszünk magunknak olvasás útján fogalmakat szerezni. Ezeket látni és tanulmányozni kell. Csak ez uton mivelhetjük ki magunkat lassankint, a jelesnek biztos fölismerésére!

A ki barátja a plastikai művészetnek, az nem fogja megtekinetés nélkül hagyni a M e n g s-féle muzeumot sem; hol, jobbára mythologiai tárgy, kitünő gypsz-szobor öntetekkel találkozunk a legnagyobb mennyiségben, tökélyben és változatosságban.

A milyjelesen kitünik Drezda művészet dolgában; szintugy bővelkedik hasznos és tudományos intézetek és egyesületekben

is. A tudományok csaknem minden ágai, külön társaságok által műveltetnek. Vannak gazdasági, kertészeti és szőlészeti egyesületei, melyeknek munkálkodása kiterjed a körükbe tartozó egyetemes ágakra.

Könyvtára, legjelesb az egész német földön. Benne a kötetek száma felül megy a háromezrezeren!. Azonkívül kéziratok és térképekben is rendkívül gazdag. Minden szakok közt, leginkább a történet van képviselve.

Gyártás és ipar dolgában is, számos jeles vállalat létezik falai közt. Nevezetesen kitűnik: a sok és jeles arany és ezüst művek; a számtani és phisikai műszerek, távcsövek; műasztalos munkák; viaszkos vásznak; gyári és gazdasági gépek és eszközök; hangszerek; szalmakalapok; s más hasonló dolgok készítésében. Gyárai közül egynémelyike állandón 150—180 embert foglalkoztat. Nevezetesebbek ezek közt: a Jourdan-féle kávégyár; Oeser papir- és tapet-gyárai; több sterain- és viaszkgyertya-gyár; végül Schneider és Beyer gépgyárai, melyekben Steffenson rendszere szerint vasutakra mozdonyok is készítettnek, stb.

Az építmények közt figyelmet érdemelnek még a város két részét egybekötő kőhidak; melyeknek egyike 1344-ből származik. Hossza: 1380, szélessége: 42 láb. A genialis Jean Paul e hidat Drezda „diadalívének“ nevezé. Jele, hogy szépnek és e névre méltónak tartá. Az is! Nem messzire ettől van a másik, mely a vasuti közlekedést tartja fenn. E jeles mű 1845-ben épült Lohse építész terve szerint. Kétségkívül egyik legszebb hidja Németországnak. Hossza 1442 láb. Nyugszik 12 íven s került 700,000 tallérba.

Vasuti összeköttetésben se szűkölködik Drezda. Belőle 3 vonal vezet ki. Az egyik visz Lipcsébe, a másik Boroszlóba, s a harmadik Prágába. A lipcsei vonalból azon felül szárnyvonalak is térnek ki, melyeknek egyikén Berlinbe, a másikán Chemnitzbe mehet az utas. A görliitz-lipcsei vonal végül az egész országot hosszában szeli át.

Drezdát nagy mértékben emelik a szép és számos sétahelyek. Ezek az óvárost csaknem olyformán folyják körül, mint Béceset a glacis. A régi várfokon levő ugynevezett „Pritsch-Rase“ a dresdaiak legkedvesebb gyűlhelyök. A férfiak zene, étel, ital és társalgás mellett töltik itt nyáron át az estéket, s nejeik velük és mellettük a legnagyobb komolysággal és szorgalommal végzik kötéseiket. Az a fényűzés, mely nálunk és máshol is a sétatéreken otthonos, az egyszerű és takarékos dresdaiak előtt teljesen ismeretlen!

VIII. Kirándulás Tharandba.

Junius 23. 1851.

Tharand Drezdától másfél órányira fekszik. Hozzája a csinos Weiseritz völgyön a legjobb ut vezet. Tele van e völgy a legszebb gyümölcsfákkal, jó módu falvakkal, számtalan kényelmes nyári lakokkal, majorokkal, vas-, gyapot-, cserépgyárakkal, papir- és lisztmalmokkal.

A számos szép falvak külsejéről első pillanatra meglátszik a jólét; mutatja ezt az is, hogy a házak nagyobb része nemcsak jó karban van, és cseréppel fedve, de emeletes is.

A vidék szirtes ugyan, de a föld jó, és szorgalmas mivélés azt kitünő termékenységekben tartja. Főbb növényei: repce, rozs, lóhere, répa és burgonya. Rét nincsen sok, de a mi van, az kitünő. Szébb lóheréseket mint az itteniek, képzelni is alig lehet. Nagy virágzásnak örvend a gyümölcstermelés is. Tárnya főleg az alma és a cseresnye. És hogy a dombok terméketlen oldalai és tetélyei se legyenek haszon nélkül, rajtuk jó állapotú erdők állanak, melyek szépítik és hasznosítják a nagy miveltiségű vidéket.

Az ily vidéknek a látása reám mindig igen kellemes hatást gyakorol. Befolyása alatt: okosabbnak, jobbnak és magasztosabbnak tartom az embert; kinek okszerűsége és szorgalma előtt, melyet minden műve egyaránt hirdet, tisztelet és elismeréssel hajlok meg.

A tharandi iskolát Cotta Henrik állitá erdészek számára 1811-ben. Mint ilyen öt évig létezett. Ekkor királyi intézet lón belőle, és 1829-ben a gazdasági oktatás céljaira is alkalmatossá tétellett. Innentől fogva mindkét irányban dicséretesen megfelelt feladatának.

Az erdészeti oktatás dolgait Cotta mig élt, maga igazgatá. A mezőgazdasági résznek dr. Schweitzer nyeretett meg. Cotta 1844-ben meghalván, Berg, erdésztanár neveztetett utód-

jává; Schweitzert pedig a gazdasági részben Schober tanár váltta föl 1848-ban.

Tanító az igazgatókkal együtt van az intézetben kilencz. Közülök kettő az erdészettel foglalkozik; s ezek egyike az erdészeti szak igazgatója. A mezei és közgazdaságot dr. Schober tanítja, ki egyszersmind a gazdasági szak igazgatója. A természet-, ásvány- és földismetant Krutsch; a vegytant a jeles Stöckhardt; az állat- és fűvésztant Stein; a matematikai és mőtani dolgokat és az építészetet Preszler; az állatgyógytant dr. Plitt; a kertészetet dr. Reum; a jogtant végre Fritzschl adja elő.

Az elméleti tanfolyam mellett gyakorlati oktatás is adatik az erdészeti, a mezőgazdasági és vadászati dolgokban egyaránt. Az erdészek számára ez érdemben bőséges alkalmat szolgáltatnak a tharandi és grillenburgi erdők. A mezei gazdaság gyakorlati részének tanítására pedig létezik az intézet szomszédságában egy kis mintagazdaság.

A tanításnak sikeresbitésére kéznél vannak és pedig gazdagon minden szükséges könyvek, gyűjtemények, matematikai, vegytani és physikai eszközök; van egy nagyszerű kert is az erdészeti és gazdasági fűvészet számára.

Az új intézeti ház csak 1848-ban készült. Kétemeletes csinos épület. Benne vannak a gyűjtemények, az előadási termek, a vegytani műhelyek, s az igazgatók lakosztályai.

Az első szoba, a melybe léptem, az erdészeti mintagyűjteményt foglalá magában. Láttam benne: mindenféle erdészeti eszközöket; mintákat fűrészmalomok és faszén halmok számára; készítményeket fából; erdészeti fejszéket, fűrészeket. A fakészítmények jobbára játékszerek és fafésűk. Ez utóbbiak rendesen bükkfából készülnek, s általuk egy öl fa 300 tallérig is értékesíthető. Ugyanitt láttam gazdag gyűjteményét az erdei növényeknek gyökereikkel együtt szárított állapotban. A fa-játékszerek igen egyszerű móddal készülnek. A kívánt tárgy szerint t. i. kerek minták gyártatnak gépek által, s ezek aztán szétfűrészeléssel adják ki a célzott alakokat. Láttam végül nyárfahártyából finom fonásokat és színes szöveteket nőkalapok számára.

Mind az, mi e gyűjteményben van, arra való, hogy a tanuló mindenekelött felismerni tanulja magát az anyagot minden változásaiban; továbbá azon gépeket és eszközöket, melyeknek segítségével a feldolgozás történik; végül hogy lássa azon különféle készítményeket is, melyeket fából előállítani lehet. Nem

szenved kétséget, hogy hasonló instructiv tanítás pár hét alatt több okulást nyuj, mint a pusztá elmélet évekig.

Az intézet gazdasági mintagyűjteménye már jóval szegényebb. Átalában úgy vettem észre, mintha itt a nagyobb súly és figyelem sokkal inkább az erdészeti képezésre lenne irányozva. A gazdasági eszköz-minták közt voltak: vető-gépek; mindenféle ekék; fogasok; hengerek; rosták; szecs kavágók; rácsok; cséplő-gépek; gabnatisztítók; tejköpük; almahántók; szekerek; lencséplők; asztagtetők; hollandi sajt-készítők; rétgyaluk; hohenheimi rögtörők; irtó- és töltögető-ekék stb.-félék.

Van az intézetnek igen szép erdészeti és gazdasági könyvtára is; van továbbá gazdag gyűjteménye azon madarak és állatokból, melyek az erdészt és gazdát részint haszonvehetőség, részint kártékonyiságnál fogva érdeklik. Feltűnőleg gazdagon van felszerelve a vegytani műhely, melyben a jeles Stöckhard t működik; s kitől a mezei gazdaság azon elfogulatlaniságnál fogva, melylyel e vegyész annak irányában áll, úgy hiszem, igen sok szép és hasznos eredményeket varhat. Ugy lát-szik nekem, hogy Stöckhardt a merész és genialis Liebignél, ki retortáin kívül mit sem akar látni, s a ki a helyett, hogy azok segélyével a gazdasági termelés jelenségeit magyarázni és meg-értetni törekednek, a gazdálkodást tisztán az elmélet abszolút hatalmával akarja kormányozni, jóval szerencsésebb lesz.

A szépen felszerelt és kiállított tharandi intézet, mint egyik tanártól hallám, összesen 50 ezer tallérba került, évenkinti fen-tartásához pedig kell 8 ezer tallér.

A tanulók száma, 1848-ig 80 volt rendszeren. Jelenleg [1851] van hatvan, s ezek közül 45 az erdészetet tanulja. A tanfolyam két éves. Belföldi tanulók, tandíj gyanánt, a bejegyzési díjjal együtt 54, külföldiek 79 tallért fizetnek. Ezért, az előadott dolgokból, kiki hallgathat a mit és a mennyit akar. Szegény, de jeles ifjak közül, ingyen tanulók is vétetnek föl; sőt számukra vannak ösztöndíjak is 10 tallértól 40-ig. Szállást a tanulók a városka magán házaiban, élelmezést pedig egy e czélra felszerelt vendéglőben kapnak. Egy-egy ifjú, takarékos gazdálkodás mellett, évi szükségeit 200 tallérral fedezheti.

A hallgatók közt, szászországit tizenhatot találtam. Egy amerikai kívül, a többi mind németországi volt. A gyakorlati oktatás nagyobb sikere végett, a tanulók, tanáraik vezérlése mellett évenkint kirándulásokot is tesznek az országban. Ez alkalommal a jelesebb gazdaságokat és erdőszeteket látogatják meg. A tanárok folytonos összeköttetésben állanak

tanítványaikkal. Felügyelnek azoknak erkölcsi magukviselésére; támogatják őket tanácsaikkal; és szükség esetében nem mulasztják el alkalmazásba venni a komolyabb figyelmeztetéseket is. Próbátételek, félévenként tartatnak.

A Cotta által alapított jeles fűvészkert, a derék férfinak bizonyára a legméltóbb emléke. A benne találtató fa és bokor nemek száma, felül megy az ezeren. Mondhatni, hogy erdészeti tekintetben, egy egész világrész van itt képviselve. Mily gazdag és termékeny mező az ilyen, a valóban tanulni vágyó komoly elmének?! Mennyi kényelem és könnyűséggel mehet itt a szellemi gyarapodás! Mulatva keressük és találjuk föl mindazt, a miért különben országokat kellene összejárnunk.

Kis félóránnyira az intézettől fekszik a minta-gazdaság, mely egészben csak 54 szász acker és 127 □ ruthe. *) Belőle 42 ack. 131 □ ruthe szántóföld; 3 ack. 17 □ ruthe kísérleti tér; 1 ack. s 114 □ ruthe belsőség. Az épületek, hol a gazdasági felügyelő, a cselédek és a majorság vannak, a tagnak egyik sarkában fekszenek, s azokat közvetlenül a kísérleti tér környezi.

Vetés forgása a mintagazdaságnak:

- 1] Kapa növény, jobbára burgonya. ††
- 2] Tavaszi gabnafélék; u. m: tavaszi rozs; árpa és zab.
- 3] Veres lóhere.
- 4] Veres lóhere.
- 5] Őszi gabnafélék: jobbára rozs.
- 6] Hüvelyes vetemények, takarmánynak. ††
- 7] Őszi gabnafélék, mint feljebb.
- 8] Zab.

A föld minőségéhez képest úgy láttam, hogy a vetés forgás helyesen van választva; s szerintem a gabna és takarmány közti arány is ki van elégítve; miután a négy hold természetes réttel, a takarmányt termő három tábla az egész mivelési területnek felét teszi.

A lóhere nyomásokat rendszeren veres, fehér, sárga lóhere és mezei komócsin vegyülettel szokták bevetni. Egy ackerre 65 font magot számitanak; miből 35 font veres, 10 font fehér, 10 font sárga lóhere és 10 font mezei komócsin. E vegyület szintoly gazdag kaszálót, mint legelőt szolgáltat az itteni tapasztalás szerint.

A kísérleti tér, 27 osztályból áll. Rajta mindenféle gazdasági érdekű próbák és tapasztalatok tétetnek. Nevezetesen:

*) Egy acker = 1700 □ öl; egy ruthe 4¼ □ öl

uj növények. uj mivelési eljárások s a különféle trágyák és trágyázási módoknak értéke, ez osztályokon puhatoltatik ki.

A minta-gazdaságot, megvallom, nagyobbnak véltem. Mind azon által, helyes vezérlés és oktatás mellett, a tanuló rajta is nem megvetendő tájékozást merithet, földmivelés, marhatartás és gazdasági eszközök dolgában.

Annak, a ki a szép kilátásokat szereti, tanácslom, hogy mielőtt Tharandot elhagyná, menjen föl a régi váromladék és a fűvészkert azon pontjára, hol Cotta emléke áll. A régi várat a XII-ik században a thüringi herczegek lakták, később a münsteri határgrófok, s végül a szász herczegek. Utolsó lakója Sidonia szász herczegnő volt, ki 1510-ben itt halván meg, ezen túl a várat többé nem lakta senki. E néma és tisztességes rom lábaitól a kilátás igen szép s kiterjed az az egész körül fekvő vidékre. Különösen jól láthatjuk a völgyekbe dugdosódott Tharand városkát, mely összesen mintegy 200 házból áll.

A romtól valamivel feljebb fekszik a fűvészkert, melynek legmagasabb pontján Cotta emléke áll. Mintegy két ölnyi magas granitoszlopon van a jeles férfinak szépen faragott mellképe. E ponttól a vidék még nyiltabb és szebb. Kipihenve magunkat itt, sétát tehetünk az angol módra berendezett gyönyörű fűvészkertben, hol, ha fűvészek vagyunk, bizonyosan el fogjuk magunkat felejteni nem tudom meddig!

Igen érdekes pont Tharand és vidéke a geogra nézve is, mert a számos völgyszakadásokban az idáig kiterjeszkedő „Érczhegység“ összes alakulási viszonyairól kimerítő ismereteket szerezhet magának.

A mezei gazdaságnak és erdészetnek szentelt e helytől, megvallom, hogy elvégre nehezen esett megválnom. Sőhajtva egyet, hazámra gondoltam, s a 272 □ mfdnyi kis országnak, mely hasonló intézeteket tart fenn, s mely azok szüksége iránt, daczára fejlődött gazdasági életének, egy perczig se kételkedik: a tisztelet és az elismerés adóját a legnagyobb készséggel rót-tam le.

IX. Drezdától Lipcséig.

Junius 24. 1851.

Jó szokás az Drezdában, hogy a fogadóknak a cselédség az utastól külön borraivalókat nem kívánhat a szolgálatért. Bele írják ezt is, és pedig mérsékelt krétával a számlába, s azzal vége a dolognak. Feltűnőleg olcsók továbbá a bérkocsik, s az ugynevezett droschkék, melyek az embert néhány pengő garasért

az egész városon keresztül-kasul hordozzák. Annyi utért, a mennyitől itt hét—nyolcz p. garast fizettetnek, elkérne a pesti bérkocsis legalább is egy—két forintot. Feltűnik végül az utasnak az is: hogy a szász vasutakon, melyek bizony elég csinosak, a málháért mit se fizettetnek. Olcsóbb az élet mindenben, mint nálunk; pedig a népesség legalább is háromszor annyi.

Drezdától Niederau-ig a vidék szélesen elterülő völgyet képez, melyet mind a két oldalon negyven—ötven ölnyi magas dombok szegélyeznek. E völgyben a vasut az Elba jobb partján fekszik egészen rónán; és ugy hiszem, hogy e vonal a szász vasutak közt a legolcsóbb.

A föld eredetileg sovány, mondhatni, túlnyomólag homok; helylyel-közzel azonban van agyagosabb vegyülete is. A gazdasági termények meglehetősen állanak rajta, s azok leginkább: rozs, zab, burgonya, lóhere és búkköny. Buzát csak kivételkép látni. A dombok oldalain jól mivelt és költséges épületekkel megrakott szőlők fekszenek; a terméketlen oldalakat és egyéb helyeket pedig nagy szorgalommal ültetett és ápolt fenyvesek foglalják el. Ezek a mellett, hogy a különben haszontalan talajt értékesítik, a vidék szépségét is nagy mértékben emelik. A fenyővel versenyt természetlik, különösen a vizes helyeken a nyirfát. A gyümölcstermelés e vidéknek kedvelt foglalkozása. A föld megmunkálása, főleg a nedvesebb helyeken, minő elég van, keskeny bogárhátú ágyakon történik. A rétségek szépek és jók. Kőutak és házak a legjobb állapotban.

Niederau-on túl Pistoritz-ig, az eddig alig harmadfél ezer ölnél szélesebb völgyezet hullámosabb alakban még inkább neki szélesedik. A föld is jobb valamivel; nem oly homokos; e helyett azonban itt-ott elég vizes. A földmivelési viszonyok ugyanazok, mint feljebb; csak hogy a borsót nagyobb mértékben természetlik. A helységek nem fekszenek oly sűrűn. Az égerfa nagyban diszlik.

Pistoritztól Risa-ig a völgy szélessége ugyanaz marad. Földje változó; mindazonáltal túlnyomó a homok, kavicsos alrétegen. Növények: a repce, lóhere s itt-ott takácsmácsonya is; melyek azonban inkább a szorgalomnak mint a föld minőségének gyümölcsei. A mivelés túlnyomó tárgya: a rozs. Legbujább diszlésűek a lóherék; középszerűek a rozsok, gyengék a buzák. A szorgalom e vidéken is dicséretes, de ugy látszik, mintha a takarmánytermelést nagyobb mértékben gyakorolhatná. Igy aztan a középszerű rozsokból lennének jók, és a sovány hajdinaföldeken még teremhetne középszerű rozs is.

Ugart alig látni. Természetes legelőt éppen nem. A gyümölcsstermelés csekélyebb. A helységek csinosak és jó módra mutatnak. A vidék sajátosságaihoz tartoznak az erre már sűrűn előforduló szél-malmok. Mutatják ezek, hogy a földszinnek esése nem igen van, s ezért a vizek malmok hajtására nem alkalmasok. A Magyarországból jövő utas ha ezen vidékről elképzeli a fenyveseket, könnyen hiheti, hogy hazájának jobban mivelte rónái állanak szemei előtt.

Risa és Oschatz közt hasonlók a mivélési és földalakulási viszonyok. A különbség csak az: hogy a föld valamivel jobb, és hogy Oschatznál sok öntözött rétság és kiterjedt tőzegtalajok láthatók. A repczét éppen takarították, igen jó eredménnyel.

Szorosan Oschatznál a drezda-lipcei vonalból két szárny indul ki, miknek egyike Berlinbe, másika Szászország déli részébe — Chemniczbe vezet.

Közel Oschatzhoz fekszik: H u b e r t s b u r g; egykor vadászkastély, most fegyenczház. Arról nevezetes, hogy 1763. febr. 15-én, itt iratott alá Ausztria és Poroszország közt ama békekötés, mely a viszontagságteljes hétfői háborúnak véget vetett.

Oschatztól L u p p a - D a h l e n - e n keresztül W u r t z e n - i g, a föld sokkal jobb; és rajta a szorgalmas szász gazdák érintett növényeken kívül búzát is termesztenek.

Wurtzen-től L i p c s é - i g, és Lipcse körül a vidék egy messze terjedő rónaság. A talaj kötött és termékeny; azonban helylyel-közzel jóformán vizenyős is. Rajta a mivélés nagy szorgalomra mutat. Növényei: repcze, buza, rozs, árpa, zab, burgonya, lóhere, borsó és bükköny. Vannak elég számos és termékeny rétségei is. Erdeje ellenben igen kevés, valamint a gyümölcsstermelés is korlátolt. A földmivélés, Lipcse világhírű rónáján, nagy fontossággal bír; s az átláthatlan síkságon elszórt számtalan szélmalmok a vidéknek sajátzerű alakot kölcsönöznek.

Ha Szászország gazdái, s nevezetesen az átfutott részek birtokosai, nedves földjeik alagsövezéséről gondoskodnának, kétség kívül igen hasznos és szükséges dolgot tennének. És hol annyi az ember s a pénz, hol továbbá magas a föld és termények ára: ott a javítással késedelmezni, valóban kár.

Látva e szép és termékeny rónaságot, eszembe jutott, hogy N a p o l e o n — 1813-ban, october hó 16—19-én, 176 ezer francziájával itt állott szemben az ellene egyesült hatalmak 300 ezernyi seregével; és vívták sokáig kétes eredménnyel egyikét a legnagyobb csatáknak, melyek valaha vívattak. Az annyi vérbe került küzdelem eredménye elvégre ellene fordult, és Napoleon

győzelemre szokott seregéből alig vihette felét hazájába vissza! De került e győzelem az egyesült hatalmaknak is 50 ezer emberbe! Ezen világhírű s nagy következményű csatában közel fél millió ember, és 1600 ágyu vett részt. Az egyesült hadak egy része octob. 19-én, délelőtti 11 órakor már Lipcsében volt az ellenfél főhadiszállásán Napoleon ezzel lejátszotta szerepét örökre.

A nagyhirű Lipcse első pillanatra jelentéktelen városnak látszik. Alig jövünk azonban falai közé, látjuk a pezsgő életet, a számos, szép és vagyonosságra mutató házakat és boltokat, s rögtön megadjuk neki azt, a mi őt megilleti, a teljes elismerést.

X. Lipcse.

Junius 25. 1851.

Ellentéte Drezdának. Pezsgő élet és virágzó kereskedés itt; muzeumok és ritkaságok gyűjteményei amott. Ez, hogy úgy mondjam, inkább anyagi, amaz pedig inkább szellemi város. Helyesen cselekszünk, ha előbb az egyiket, s azután a másikat látogatjuk meg.

Lipcse, az Elster, Pleisse és Parthe vizecskék egybefolyásánál fekszik, egy jól mivelt s átnézhetlen rónaságon; jelenleg 60 ezerre menő népességgel. Nevezetességei mindenekelőtt az egyeteme, mely még 1409-ből való, s melyben most is 800 tanuló van; továbbá világhírű és nagyszerű vásárai, melyek már hatszáz éven túl fenállanak, és Európa minden részeiből látogattatnak úgy annyira, hogy a látogatók száma néha túl megyen a lakosok számán; központja végül e város a német könyvgyártás és kereskedésnek is. Lakik benne mintegy 130 könyvkereskedő s van falai közt 200 kézi és 32 gépsajtó.

Ugynevezett ritkaságokban Lipcse szegény. Templomain és középületein kívül, alig bir egyebet. Világhírű csatamezején is csak jelentéktelen emlékecskék hívják föl a figyelmet. Jellemző rajta az: hogy igen élénk, szorgalmas, vagyonos és kellemes város. Németországban alig van hely, mely újabb időben akkorát emmelkedett volna, mint Lipcse. Pár év alatt ezernél több új házzal szaporodott. A mi szép épületein, az az új házakon található.

Nagy szerepet játszanak Lipcsében a padlás-szobák. Ezek néhol egészen az ötödik emeletet képezik. Bizonyos csinnal azonban birnak, s ablakaikból a virágok legalább nem hiányzanak.

Atalában a lipcseiek a virágot és a kertet nagyon szeretik. Az új házak eleje fákkal és virágokkal van tele. Szép szokás, bár Pesten is tennék. Lipcsét, az azt körül folyó sétányok és faültetvények egészen kertvárossá teszik. Utcáin a legnagyobb hőségben is találunk enyhét, s azon fölül levegője is egészen más, mintha a puszták közt tébolyognánk.

Párvonalat vonva ez érdemben közte s a mi Pestünk közt, sajnálkozással emlékezhetünk ez utóbira vissza; mely, a mint tudjuk, sétányok és faültetések dolgában ma is még oly szegény. Pedig a szélesebb utcák és egyéb helyek is, igen sok fát vehetnének föl, melyeknek árnyában a pesti ember is kényelemmel járhatna dolgai után! Széchenyink tekintetben is törögette az utat. Bár szívükre vennék e kérdést azok, a kiket illet. *)

Ez érdemben már megvallom, hogy a lipcseiek embereim. Házaik elejét virágokkal, utcáikat pedig, a hol csak lehet, fákkal rakják meg. Van eszük és izlésük; és — tenni se röstek.

A sétányok egyikén találtam Thaer Albrecht szobrát. Feltűnt előttem, hogy a nagy gazdának az emlékét a kereskedői Lipcsében lelem föl. Alkalmasint azért tették e városba, mert itt fordul meg rendszeresen a legtöbb ember. Olvasóim ismerik Thaert. Ő, az okszerű mezei gazdaságnak német ajku apostola. Sőt azt hiszem, nem mondok sokat, ha őt az újabbkori gazdálkodás legnagyobb bölcsének nevezem. Könyvei által nemcsak Németországban hatott maradandón, de hatott az egész miveltebb világon. Érdeme különösen: a jobb gazdasági rendszerek és a váltó gazdaságnak megállapítása. Ha valaki valaha emléket érdemelt, ő bizonyára megérdemelte azt. Azon tanokban, miket annyi hőség és világossággal hirdetett: nemzetek és nemzedékek számára fekkusznek a jólétnek kiapadhatlan forrásai!

Vas-rácsossal kerített szobra alsó talapzatát, gránit lépcsők képezik, s ezeken hamvas-kék márvány piedestálon áll a dicsóultnek két ölnyi magas bronz alakja. Szabad fővel, köpenybe burkolva néz maga elé, balkezeiben irat-csomót tartava s jobb kezét magyarázó kifejezéssel fölfelé emelve

Felirata az emléknék:

„Ihrem verehrten Lehrer Albrecht Thaer, die deutschen Landvirthe. 1850.

A balkézben levő iraton e szavak olvashatók: „Rati-

*) Ma, istennek hála! ez irányban is sokkal jobban állunk. Ne felejtse az olvasó, hogy fentebbi soraimat 1851-ben irtam

nelle Landwirthschaft.“ Ez volt t. i. jelszava; ez célja, melyért egész életében fáradozott. Szerencsés ország, mely e két szót teljesen megérti, s gazdasági állapotait azok szerint rendezi.

A lipcsei emlékek közt megtekinthetjük még Ponia to v s z k y-ét. A Gerhardt-féle kertben van pár lépésnyire azon helytől, hol a megsebesült, a győzelmes sereg által szorítottva, lovával együtt az Elster hullámaiba fult. A helyet, hol a herczeg elesett, igénytelen kövecske jelöli e fölrással: „Hic in undis Elystris, Iosephus Poniatovsky, Princeps summus, Exercitus Polonorum Praefectus, Imperii Gallici Marschallus, tribus vulneribus letiferis acceptus, ultimus in Acie discedens, dum receptum magni Gallorum Exercitus tuetur, vita gloriae et Patriae sacrata, functus est, Die 19. octob. 1813, anno aetatis impleto 52.“ Popularis populari duce Miles hoc Monumentum Lacrimis suis irrigatum posuit.“ Beljebb a kertben van maga az emlék lengyel felirattal, melyet a francia földről visszatérő lengyel sereg állíttatott számára.

Ugyanitt mutogatnak több dolgokat, melyek Poniatovszkyra vonatkoznak. Ilyenek: azon nyereg és pisztoly, melyet a harcban használt; paripájának néhány csontjai; golyók a csatából; több rendbeli tegyverek; a herczeg mellképe cararai márványból; Napoleon szobra kicsiben; egy a hg által sajátkezüleg irt levél, végül azon nagyobb szerű emlékek a mintája, melyet Thorwaldsen a herczeg számára tervezett, stb.

A vitézül elhullott az Elszterből csak harmadnap mulva került ki. Teste később Krakóba vitetett. Kimultával a lengyel történetben oly nevezetes szerepet játszott Poniatovszky család utolsó sarjadéka szállt sirba!

Halottnál levén, megemlitem, hogy Lipsében a Jánosnap mennyire ünnepélyes. Alkalmam volt látni a határtalan sürgést-forgást, melyet e város apraja-nagyja, ifja és véne e napon kifejeteni szokott. Az egész város kimegyen a temetőbe, ki-kí a maga halottjához, és ott a sirokat pazar kézzel szórt virágok- és koszorúkkal ékesítik föl. Az emlékek, sírkövek és mauzoleumokban különben is gazdag temető ilyenkor a legszebb kerthez hasonlít. Minden sirhalom egy-egy virágos ágy. Kedvező idővel eltart e pietásból fakadó ünnepély késő estig; a midőn aztán a felgyújtott mécsektől az egész hely egy égő virágtengerré lesz.

A világhírű lipcsei vásárokról akarok pár szóval megemlékezni. Ezek a X-ik században, nevezetesen nagy Konrád weiszeni határgrof alatt már jelentékenyek voltak. Időszerinti emlékedé-

sükre különféle okok hatottak, u. m.: a freiburgi ezüsbányák fölfedezése; továbbá több uralkodó által a kereskedők és kereskedés számára adott védelmek; az utak biztosítása; Lipcsének 1388-ban történt egybeköttetése Augsburggal; Merseburg leégése 1387-ben, minek következtében számos ottani kereskedő Lipcsébe jött át; az egyetem alapítása 1409-ben; végül nyert számos szabadalmi, melyek a környékbeli városok és helységek rovására különböző időben és fejedelmek által adattak. Vásárainak jelentősége a XVI-ik századon keresztül egész a harmincz éves háboruig folyvást növekedett. E harcok után azonban jó időre a lipcsei vásárok csaknem elveszték fontosságukat. A hét-éves háboru által okozott nagyszerű veszteségek, s egyéb hátrányos intézkedések okozták azt. Ettől fogva Napoleonig, vagyis a continentalis rendszer idejéig, mely Lipcse vásárait nagyon sujtotta, forgalma igazi egészséges és nagyszerű életre többé eljutni nem birt. Sujtotta még az 1818-ban alkotott porosz vámrendszer is, melynek fölemelt vámtételei miatt a látogatók Európa minden részéből, de különösen Lengyel- és Oroszországból igen elmaradoztak.

Jobb fordulat a lipcsei vásárookra ismét 1834, vagyis a német vámszövetségbe való belépés. Forgalma azóta tetemesen élénkül, s ugy látszik, mintha egykori nagyszerű sokadalmi újból visszatérni készülnének.

Tárgyai a lipcsei vásároknak főleg: angol és franczia kézművek és gyártmányok; schweizi áruk; osztrák üveg és divatcikkek; keleti áruk és ékszerek; orosz és amerikai szücsművek. De nevezetesen vásárai a belföldi iparra is; különösen a posztóra, gyapotkelmékre, kartonra s egyéb szövetekre, készített bőrök stb.-félékre. A forgalom nagyságáról némi mértéket adunk, ha megjegyezzük, hogy vásárain gyakran csak szücs-munka öt—hat millió tallérnyi értékig; posztó százhatvan ezer db, melynek $\frac{3}{4}$ -ed része rendszeren el is kel; végül ötven és több ezer mázsa készített bőr jelenik meg.

Figyelmet érdemel Lipcsének állandó forgalma is. Ennek tárgyai: selyem, gyapot és gyapju szövetek; dohány; viaszkos vászon; gyártott virágok; zongorák; finomított olaj; optikai és physikai műszerek; divatcikkek; arany és ezüst ékszerek s. t. félék. Mindezeket legnagyobb részben a város szorgalmas és vagyonos polgársága készíti.

Nagyszerű könyvkereskedését, egy 1832-ben alakult, és hét személyből álló igazgatóság vezeti. E társulat 1845-ben már 130 firmát és 138 tagot számlált. Hivatalos dolgainak vitelére,

gyűléseinek tartására saját épülettel, úgynevezett börszéval bir. Lipcse nyomdászata és könyvkereskedése egész Németországban az első. Azzal, úgy tartják, hogy Európának minden részeiből, körülbelől 1600 könyvkereskedő áll kapcsolatban. Az évi könyv forgalom értékét hét—nyolcz millió tallérra becsülik. A lipcsei könyvüzlet a németországi összes könyvkereskedésnek hatod részét teszi. A falai közt létező 30 nyomda 232 sajtóval dolgozik. Van ezen kívül 24 gyors sajtója, 16 kő s 19 réznyomdája és 7 betüöntödéje. Egyes vállalatok, mint p. o. Brockhausé 400 embert foglalkoztatnak. Ezen adatok vethetnek némi világot könyvipara terjedelmére.

Jelentékeny hely Lipcse, egyesületi munkálkodás tekintetében is; és pedig az anyagi téren épen úgy, mint a szellemin. Anyagi vállalatai közt főbbek: a három vasuti társulat, melyeknek alapértéke, mintegy 16—20 millió tallérra megy; továbbá a szomszédságában levő pfaffendorfi fonadék- s a lipcsei asphalt-gyár; végül a szászországi vas- szén- és gőzhajózási társulatok, a számos mindenféle biztosítási intézetek. Tisztán szellemi téren társulatilag miveltenek: a hittan-történeti, egyház-szónoklati, nevelői, ügyvédi, orvosi, természettani, sebészi, philosophiai, régiségi, német és görög nyelvészeti s irodalmi érdekek; vannak végül benne: gazdasági, politechnikai, művészeti, ipari és selyem termelési társulatok is, melyek kisebb-nagyobb erő és szerencsével mivelik azon tért és szakot, a melyet maguknak választottak.

XI. Visszapillantás Szászországra.

Szászország a francia háborunak befejeztével területének csaknem felét veszíté el. Ez okon területe most csak 272 □ fld. Népe ssége azonban oly sűrű, hogy abból egy □ mfdre közel hétezer ember esik. Helyzetileg egy részt Csehországgal, más részt Poroszország és a német kis államkakkal határos. Az Elba, mely Csehországban eredve, Hamburgnál már tengeri vitorlásokat hord, csaknem hosszában futja át, és számára a legjelesb vizi-utak egyikét képezi. Az Elbán kívül van több folyója is; de ezek hajózási tekintetben jelentéktelenek. Közülök megemlítést érdemel csakis a Mulda, az Elszter és a Pleisze.

Földje a cseh határral párvonalban hullámos, hegyes és tulnyomólag agyagos. Drezdától Lipcse felé rónára hajló, kevesbé kötött és jóval termékenyebb; ámbátor attól, mit mi termékeny földnek szoktunk tartani, jó messze áll.

Terményei a szokott gabnafélék. Kenyérnek azonban főleg

rozsoot termeszt. Gabnával és fával saját szükségét nem bírja fedezni. Bősége van ellenben: kender, len és gyümölcsben. Takarmányul a gyökönvényeken kívül legáltalánosabban veres lóherét termel. És ezen áldott növény földjén s éghajlata alatt nagyon szépen diszlik.

Termő talaja 4 millió porosz vagyis 2.363,334 magyar hold. Ebből szántóföld: 1.557,910; rét 310,382; erdő 496,610, szőlő 4432 h. Minden hold természetes fűtermő térre tehát öt holdnyi szántóföld jut. Tiszta ugara nincsen ugyan, mindazonáltal az ugar még nem fordítatik egészen takarmánytermelésre. Ugy tetszett nekem, hogy a gabnafélék a földeken aránytalan tulnyomóságban vannak. Ha az összes szántóföldnek $\frac{1}{3}$ -da, vagyis az ugar illetőség gazdagító takarmányfélék termelésére fordítatnék, ugy 1.034,607 holdnyi piaczi termény ellenében 827,685 hold takarmány tér állana, s ez esetben már minden hold takarmányföldre csak $1\frac{1}{2}$ hold gabnatermés esnék. Hogy ezen arány helyesnek tekintethessék, holdankint és átlagban 20 mázsa takarmánytermést kívánna; ennél pedig a szász föld éghajlata és szorgalma bizonyára többet termel, és így a kisebb tér is, megadja itten a szükséges takarmányt s ennek alapján a termelési helyes arányt.

Állattenyésztése Szászországnak általában kielégítő állapotban van. Különös figyelemben részesül a juhtenyésztés. Mint az olvasó tudja, az electoral birka, a szász értelem és szorgalom e productuma, finomabb és értékesebb gyapjút ad, mint törzsöke, hazájában.

A marhának istállón tartása a nagy népesség és kevés föld mellett természetesen általános. Közlegelőkkel sehol se találkozunk.

A helységek sűrűk, általában csinosak; bennök a házak jólétre mutatnak. Belőlük a gazdálkodás rendszeren dülőkben gyakoroltatik. Tagosított birtok csak kivételképen van. A tagosítás keresztülvitelétől Szászország a tömött népesség, a földek nagy feldaraboltsága és beépítettsége miatt jóformán elesett és pedig örökre. Intő jel ez arra, hogy a kevésbé népes és kifejlett országok ezen ügyet annak idején komolyan vigyék keresztül. Mennél később, annál nehezebb e kérdés megoldása. Hazánk ha mielőbb alaposan megoldja: a tagosítás dolgában egyike lehet Európa első országainak!

Szászország ásványi terményekben is gazdag. Nevezetesen: ezüstben, vasban, réz-, czin, ólóm, kóbalt, arsenik, vitriol és timsóban. Bővelkedik ezeken túl iparára nézve igen fontos és

legjobb minőségű agyagföldekben, továbbá homok-, serpentin- és kőszőrűkövekben is.

Kézmű és gyáripara minden német államoké közt alkalmasint a legmagasabban áll. Ipara tulnyomólag hasznos és szükséges cikkek előállításával foglalkozik. Legjelesb és legfőbb iparcikkei: gyapju és gyapot szövetek; vászon; felselyem és selyem kelmék; vas, réz és porcellán művek; csipkék, czérna, papir stb. féle.

Jólétét és vagyonosságát főleg kifejlett iparának köszönheti. Mezei gazdasága is kitűnő fokán áll ugyan a hasznosságnak; azon egyébiránt magyot lendíthetne még, ha földjein az alagcsövezést, minél nagyobb mértékben foganatosítaná. Hol a földnek értéke morgenenkint [= 1537 □ öl] egyremásra 150—200 ezüst taller [200—300 frt.] ott az alagcsövezés igenis időszerű már

Drezdán és Lipszén kívül, hol összesen 150.000 ember lakik, számos kisebb-nagyobb városa van a kis szász földnek. Ezek jobbára mind iparosok, gyárosok és kereskedők helyei. Csekélyke területén oly pont van legalább is 35—40, hol a népesség túl megyen az ötezeren. Termelésének nagy előnyére tehát minden 5—6 □ m. fdjére, egy kisebb vagy nagyobb város esik. Felvehető átalában, hogy népességének 35—40 %-tólíja ipar és kereskedelessel foglalkozik. A többi népesség, számos apró helységeken lakva, szorgalmas mezei gazdálkodást folytat, és a tagosítás hiányát kised határaiban kevésbé érezi.

Szászország gazdasági oktatásával is sok nagyobb államnak példányul szolgálhatna. Tharandon kívül, bir még öt oly helylyel, hol részint gazdasági, részint erdészeti oktatás adatik. Ez intézetek egyike a Kropf-féle iskola Drezdában, hol kezdő gazdák és erdészek neveltetnek. Másika a brözaui, Bautzen mellett egyedül mezei gazdák számára. Ebben főleg, a gyakorlati irányra van tekintet. Harmadik a schönfeldi kir. gazdasági iskola. Negyedik a groszhenndorfi árvaház, melyben szegény elhagyott fiuk gazdaság és kertészetben oktattatnak. Ötödik végül a vachau gazdasági cselédnövelde. Ezen intézetek, kivéve a tharandit, mind a legujabb időben, és pedig 1847-től kezdve keletkeztek. Előadottakból kitünik: hogy a 272 □ m. fdnyi kis országnak majd minden 45 □ m. földjére egy gazdasági vagy erdészeti iskolája van.

Közlekedés dolgában is meg lehet elégedve állapotával. Nem említve számos jeles kútjait, melyek minden irányban keresztül-kasul szeldek, figyelemre méltó: hogy főbb irányai vasutakkal márig el vannak látva. Ily vonalok: a lipcese-drezdai, mely az országot keletről nyugatra futja át, s melynek hossza 20 m föld.

Részvényes társaság által építettett 183^{6/9}-ben. Belőle a következő szárnyvonalak indulnak ki; u. m.: a lipcse-plenen-i Poroszországba, 11 m. fdnyi hosszal; az ochatz-chemnitzi 7, a drezda-görlitzi 9^{1/2}, az ochatz-berlini 2, végül a görlitz-zittai 3^{1/2} m. földdel. E vasutak hossza 50—53 mfd; kerültek 25—30 millió p. tallérba. Legköltésesebb a Drezdából Csehországba vezető, mely ez okon államköltésen készült. Látjuk, hogy Szászországban minden öt □ mfdnyi területre, egy folyó mfd vasut esik.

Népessége lakását, ruházkodását s életmódját illetőleg végül nem mondhatok egyebet jónál. Mindaz, a mi ide vág, csak jólét és vagyonosságra mutat. A 7000 ember, mely ezen országban egy □ mfdön él, általában jobban lakik, ruházkodik s rendesebben táplálkozik is, mint a mi népünk, melyből ez időn ugyanakkora, de sokkal termékenyebb földön csak 2500 ember lakik. Ennyi különbséget tehet a nagyobb szorgalom, értelmiség és — takarékoság. Szászország azon részeit, melyek a föld szűke és mostohasága miatt igen szegények, értem az Érczhegység vidékeit, fölismerni alkalmam nem lévén, a fölebbi jellemzés alá természetesen nem foglalom.

XII. Lipcsétől Magdeburgig.

Junius 26. 1851.

Lipcse-n túl még egy állomás van a szász földön. Ez Sken-ditz. Ezentul már a porosz birtokra megyünk át. A föld erre jobb. A vidék gyengén hullámos, egészen nyílt, s fölötte a messze távolban láthatárt csak az ég és földnek ölekezése szab! Önkéntelen hazánk rónáira emlékezünk vissza!

A szorgalommal mivelt földeken: buzát, rozsot, árpát, zabot, burgonyát, lóherét, borsót és bükkönyt találunk. A lóhere meglehetősen kiterjedésben, jelesen diszlik. A zabok és árpák gyengék. Gyümölcs kevés. A többi növények általában jók. A szük határok közé szoritott lóhereföldek tarlóin, gyönyörű juhnyájakat látunk, melyeknek megőrzése a szalagszerű földcskéken nem kevés gondot ad a juhásznak. A jó karban tartott utak mellékeit nem gyümölcs, hanem nyárfák foglalják el, mi szintén segíti e tájéket azonosítani hazánk egynémely vidékével. A szélmalomok, melyekkel a drezda-lipcsei rónán találkoztunk először, folyvást uralják a vidéket.

Halle-ig a kép, mit se változik. Csak a föld lesz még rónább, feketébb, termékenyebb; a mezőgazdasági szorgalom pedig szembetűnőleg nagyobb. A szélesen elterülő mezőséget szép bu-

zák, lóherék, sok repce, borsó, bükköny, burgundi répa, árpa, zab és takácsmácsonya borítják. El lehet róluk mondani: hogy kivétel nélkül nagy szorgalomnak a gyümölcsei. A repcét éppen aratták. Kisded kékébe kötözték, s azokból tövön huszat — harminczat kétsorososan állítottak föl egymásnak ellenében. A száradást siettették így. A falvak ritkábbak. Az utak jók. A szélmalomok és nyárfasorok a vidék sajátosságához tartoznak. Ugar és természetes legelő nincs. Annál több a szép lóhere.

E termékeny rónaságon mintegy elrejtve fekszik a 27 ezer nyi népességű Halle; hol reformált theologusaink közül hajdan oly sokan tanultak. Egyeteme még 1694-ből való. Van benne évenként körülbelül 800 tanuló, és ezeknek legnagyobb része theologiára készül! Átláthatlan rónaság; számtalan szélmalom és tömérdek theologus: furcsa találkozás — gondolám magamban!

Halle nevezetességeit teszik néhány Cranach-féle festvény; egy templom a XII. századból, es Franke alapítványa árva fiúk számára 1698-ból. Ez utóbbi már csak azért is nevezetes, mert eredetileg úgy szólván semmiből keletkezett! Jó emberek adakozásai, s a lassankint szerzett vagyonnak hűséges kezelése által jutott oda: hogy jelenleg jóformán legnagyobb hasonló intézete Európának!

Megemlítést érdemelnek még Halle körül a hatalmas sós vizek és sófőzések. Mintegy 200,000 mázsa sót főznek ezekből évenként. Azon munkásokat, kik e dologgal foglalkoznak, hallór-oknak hívják. Némelyek szerint még a régi vendégek utódai ezek; mások ellenben azt állítják, hogy celta települők! Annyi áll: hogy történetük fonala a legrégibb idők homályában vész el.

Halle közepéből árboczként emelkedik ki 270 lábnyi magas tornya; mely még akkor is a láthatáron van, a midőn a város már csak emlékezetünkben él! Tiszta idővel nagyon sokáig látjuk a szép rónaság e felkiáltó jelét!

Hallén túl Stumsdorf-ig gazdasági tekintetben csak az a különbség: hogy a föld valamivel hullámosabb, gyengébb, s hogy rajta a szokott termények mellett baltaczim, takácsmácsonya és kömény is természetik. Látni valami kevés luczernát is. De biz az itt is csak nyomorog, épen úgy mint Csehországban. Erdőség nagyon kevés; gyümölcs több; a mezőség pedig, miután erre már mindenütt istállózás van, kijáró állatok hiányában szinte kihaltak látszik.

A stumsdorf-kötheni vonal már az anhalt-

Kötheni hercegség földjén fekszik; mely Poroszországnak bátran tehetné egy vármegyéjét. Kiterjedése 48 □ mfd; népessége 150,000. Tekintve a közelséget Szászországhoz, s tekintve a földnek jóságát, a népesség rajta aránylag kevés. Felét se teszi a szászországinak! A föld erre valamivel gyengébb, és kevésbé mivelt is. Köthen metropolis, ószerű városka, mintegy hat ezernyi lakossal. Mint központja a berlin- magdeburg- és lipcei vasutaknak, szép jövővel bír.

Kalbe an der Saale-ig a földmivelési viszonyok ugyanazok. A magdeburg-vidéki nagyszerű répa-czukor termelés előőrseivel itt már találkozunk. Végét éri egyuttal az alig érintett hercegség is, mely a vasuti gyors haladás mellett szintén mértékét veszti. Egy délutáni szundikálás rendesen hosszabb, mint a meddig e souverain államka átrepülése tart. Egyik uti társunk felébredése után közvidámság közt csakugyan keresé is az elszundikált országocskát.

A Saale folyó, melyen a vasut keresztül visz, hajózásra meglehetősen alkalmas. A közlekedés rajta 10—12 ölnyi hosszú s 2—2½ ölnyi széles, vitorlás dereglyéken történik. Esés-viszonyaival hasonlít e víz a Tiszához, melynek szélességre nézve felét vagy kétharmadát teheti.

Kalbe, Gnadau és Schönbeck, gyorsan következnek egymásra. A földmivelési viszonyok ugyanazok. A czukorrépa folyvást nagyobb tömegekben jelenik meg. Gnadau hernhutter telep; kedves hely, egészen gyümölcsfa-ültetvények közt. Schönbecknél fekszenek a salzeni nagyszerű sófőzések; melyekhez a szükséges gépi erő mind, számos szélmalom segélyével állittatik elő. A vidék gabnaféléi közt túlnyomó a rozs. A takarmányfüvek termelése meglehetősen korlátolt. Annál nagyobb kiterjedésben mivelik a burgonyát és czukorrépát. Erdőség valamivel több. Falvak csinosak; házaik általában eserépfedelűek; s jólétre mutatnak.

Ezentul Magdeburg-ig, a meddig csak szemünk ér, csuparépával és répaczukor gyárakkal találkozunk csak. A répaak éppen második kapálása levén, nem egy helyen láttam száz és több munkást. Kérdésemre, hogy a mivelés körül miért nem alkalmazzák a lókapát? válaszul nyertem: hogy kézi mivelés után, habár az több körül, még is nagyobb a tiszta haszon. Magas répaár, és olcsó napszám mellett, nincs is az máskép. A répa sikerülése e vidéken, hol rajta amnyi gyár és ember keresete nyugszik, természetesen életkérdés. El is követnek mindent, hogy minél nagyobb terméseket kaphassanak. Ezuttal a hosszasan

uralkodott szárazság miatt a termés állása még jóformán hátra volt. Gabnafélékből a répa mellett, leginkább rozsot és árpát, a takarmányfüvekből pedig veres lóherét és baltaczimet termesztettek. Minél inkább közeledünk Magdeburghoz, mely egyébiránt róna fekvése miatt, korán felmerül a láthatáron, a répatermelés annál általánosabb, s a magas kéményű szép gyári épületek, annál sűrűbbek. Ezeknek pusztá látása sejteti már az itteni répacukor termelés nagy fontosságát!

XIII. Magdeburg és vidéke.

Junius 26 1851.

Az Elbával, melyet Szászország földjén hagytunk el, Magdeburg falai alatt ismét találkozunk. Itt már jóval jelentékenyebb. Emlékezzünk meg tehát róla egy kissé részletesebben. E folyó az „Érezhegység„ ölében ered 4260 lábnyi magasságban a tenger fölött. Az északi tengerig 156 mfd-t fut meg, s útjában fölvesz magába 53 folyót és 326 patakot. Magdeburg, kereskedelmi fontosságát, főleg neki köszönheti. Ama dereglyék száma, melyek rajta a szállítást főleg eszközlik, a városnál már százakra megy, s rajtok Hamburgig és vissza évenként mintegy öt millió mázsa terhet szállítanak. A személyszállítást természetesen gőzhajók közvetítik, melyeken innen Hamburgba naponként mehetni.

Magdeburg Poroszország egyik nevezetesebb erőssége. Régtől fogva erődített hely levén, sok viszontagságon ment keresztül. Legsúlyosabb csapások e helyet a harminczéves háboru alatt érték. Wallenstein 1629-ben 6 álló hónapig ostromolta. Két évvel később Tilly seregei vették be rohammal, és földig lerombolák. Csak 139 ház maradt meg benne épen. Fellegvárában, mely most állami fogház, ült Lafayette és Carnot mint fogoly. Ezek közül utóbbi, 1823-ban itt halt meg.

Népesség és terjedelemre nézve Magdeburg Lipszéval áll körülbelül egy vonalon. Csakhogy sem oly szép, sem oly élénk.

Különös nevezetességei nincsenek. Kit a régi templomok érdekelnek, megtekintheti a főegyházat, mely éjszaki Németország legszebb művei közé soroztatik. A keresztényi buzgalom ez egyházat még 1208-ban kezdé építeni; de mire befejezte, már 1520-ra fordult az idő! Egyszerűbb sokkal mint a prágai sz. Vid temploma. Azután protestans isteni tiszteletre szolgálván: szükölködik minden belső diszítésben, mi tekintetét igen üressé és pusztává teszi. Érdekes dolgai különben a templomnak: Ernő érsek sarkophágja 1495-ből; Nagy Otto és nejének, kik 937.

és 947-ben haltak meg, siremlék töredékei; egy remek predikáló szék 1595-ből, a Harczhegység alabastromából; végül Tillynek fővege, vezérbotja stb.-féle.

Magdeburgnak kereskedelme messze kiterjed. Az Elba és Saale Németország középrészeivel, a planeni csatorna Berlinnel, a Fridrik-Vilmos-csatorna Szilezia, Pommern, Lengyelország és Preuszen tartománynyal, a branbergi s még egy más mesterséges vízi út végül a német föld számos egyéb részeivel hozzák kapcsolatba. Ez előnyös vízi utakhoz járul még a kifejlett vasuti közlekedés is, mely e várost ma már, lehet mondani, Európa csaknem minden részével összeköti.

A kereskedelmi érdekek előmozdítására van e városban egy tekintélyes kereskedői társulat is, mely biráskodólag is eljár üzleti viszonyokból eredő viszályok elintézésében kereskedők, hajósok, s fuvarosok közt. Kétszáznál több nagy kereskedő tartozik hozzá, s váltóképességgel csak azok birnak, kik tagjai ez egyesületnek. Van e városban számos kisebb kereskedő is. Fűszerárus mintegy: 104; élelmi czikkekkel kereskedő 61; pénzváltó 8; keresk. ügynök 23; váltó-, áru- és gabna-üzér: 54.

Magdeburg régi, egykor szintén nevezetes vásárai, Lipsének újabb emelkedése miatt fontosságukból sokat veszítettek. Sokkal közelebb fekszenek egymáshoz e helyek, semhogy mind-egyikben egyformán nevezetes és nagyszerű vásárok tarthatnák magukat. A mi Magdeburgban mai nap is nevezetes, az terjedelmes borkereskedése: mintegy 20—22 ház foglalkozik ez üzlettel, és pedig nagyban.

Ha meggondoljuk, hogy e város a vasutak által ma már hazákkal is kapcsolatban áll; ha visszaemlékezem továbbá azon gyámoltalan italra, melyet nekem itten bor gyanánt, mesze-lyét 10 ezüst garasával számítva adtak: ugy valóban igen megfoghatólag támadott bennem azon óhajtás; bár e piac hazánk boraival is mielőbb kellő kapcsolatba hozatnék. E hely kitünő mértékben érdemelné meg figyelmünket, mert hiszen vele és általa egész Észak-európa kulcsát nyernénk meg.

A helybeli ipartermelés is élénk. Főbb czikkei: szücsmunkák, rézművek, bútorok, szőnyegek, tükrök, posztók, viaszkos vásznak, mesterséges virágok, mű- és hangszerek, bőr-, len- és gyapot-kelmék, égetett bor, gépek, papir, selyem- és bársony-kelmék, szappan, kőedény, dohány, szőnyegek, kocsik, gyertya, cukor stb.-félékből állanak.

Van Magdeburgban gazdasági egyesület is; melynek munkássága főleg czélszerű gazdasági eszközök terjesztésére, és lóversenyekkel egybekötött állatkiállítások és jutalmazásokra terjed.

A magdeburg-vidéki nagyszerű répacukor-termelés érdemli, hogy róla tüzetesebben emlékezzünk meg.

Poroszországban Sachsen tartomány, s nevezetesen Magdeburg vidéke legfontosabb czukor termelési szempontból; sőt a franciaországi du Nord megye után, répacukorgyártásra nézve, első pont Európában.

E vidék 69 gyáraiban évenként hét millió mázsa répát dolgozik fel. Ennyi répának előállítására, porosz holdankint (= 709 □ öl) 150 mázsa termést számítva, fordittatik mintegy 45—50 ezer morgen. A 69 gyárból, egyedül Magdeburgra és tőszomszédos vidékére esik 16, miknek számára a szükséges répa mintegy 11¹/₂ ezer porosz holdon termeltetik.

E gyárak a répát rendszeren természetöktől veszik készpénzen, s a répának ára mázsánként 7¹/₂ pengő garasnál soha sem olcsóbb. A tartomány földmívelése e szerint a czukorrépa-termelés után kap összesen a gyáraktól évenként mintegy 2.625,000 pforintot, miből egy porosz holdra általában legalább is 55 pfrt esik; s minthogy egy porosz hold répatermelése 38 gyalog s 5 igás munka-napba kerül, tehát a feljebbi 55 pfrt e munkának jutalmát s a földnek bérét képezi. — A gyalog napszám e vidéken 10 p. garas lévén, a 38 napszamban 19 frt, az igás napokban pedig 1 frt 30 krjával—7 frt 30 pkr. fekszik. Mely tételek sommáját a kimutatott 55 pfrtból levonva, földbérül marad porosz holdankint 28 frt 30 kr. pengőben, miből kitűnik, hogy a répa termelése a földnek tőkeértékét, 709 □ öl után, 5% kamatlábon hasonlítva, 570 pfrtra emeli. — Hogy e számítás helyes, azt azon tény is bizonyítja, miszerint répa alá e vidéken egy morgen földért középszámmal véve rendszeren 20 tallért vagyis 30 pfrtot szoktak fizetni. Mit annál könnyebben fizethetnek, mennél inkább emelni tudják holdankint a répatermelést, s helybeli adatok szerint az, e vidéken 709 □ ölon jobb föld és mívelés mellett 270 mázsáig csakugyan fel is megyen, mely esetben aztán természetesen a jövedelem is a kimutatottnál aránylag még jóval nagyobb.

Tekintve már a répából kikerülő czukornereményt, ezt — a gyártás jelen tökéletessége mellett — általában 7¹/₂ per-centre teszik, melyből 3¹/₂ % melisz-, 2¹/₂ % farincukor, s 1¹/₂ % szörp. A Sachsen tartományban feldolgozott hét millió mázsa répából tehát összesen mintegy 525,000 mázsa czukor-

nyeremény eszközöltetik, miből $\frac{7}{15}$ vagyis 245,000 mázsa melisz-, $\frac{5}{15}$ vagyis 175,000 mázsa farin-cukor, $\frac{3}{15}$ rész vagyis 105,000 m. szörp. Mellőzve a szörpöt, mint magában jelentéktelen kereskedési cikket, de mely rhum-gyártás által igen jelesen értékesíthető, — s számításunk alapjául a nyers és finomított cukor mostani ára szerint egy mázsa cukor folyó értékét átlagosan 30 pforintban véve fel, kitetszik, hogy csak e tartománynak cukor-gyáraiban összesen 12,600,000 pfrtnyi érték állittatik elő, — melyből ha a nyers anyagért, a répáért járó 2.625,000 pfrt levonatik, magára a gyártásra mint brutto jövedelem marad még 9.978,000 pfrt. Hogy ezen összegből mennyi lehet a tiszta haszon, azt adatok hiányában meghatározni nem tudjuk ugyan, de abból ítélve, hogy ezen iparág a vidéken oly gyorsan és nagyszerűleg fejlődött ki, az — kevés nem lehet, mert vállalatokhoz, melyek nem kamatoznak, a tőkék csődülni nem szoktak.

Ez alapon Poroszország, 114 gyáraiban feldolgozik márig vagy $11\frac{5}{10}$ millió mázsa répát, s abból legalább is 870,000 mázsa cukrot állít elő, melylyel saját fogyasztását legnagyobb részben fedezheti, s általa nemcsak mintegy 26 millió pfrtnyi értéket forgató iparágat tart fen, hanem a mezőgazdaságnak is legalább 5—6 millió pfrtot szivárogtat javára, s mind ezt a nélkül, hogy a mezőgazdasági termelést más részről csorbitanák, sőt ellenkezőleg, hol cukorgyárak állanak, a gyári hulladékok által még a répatermesztésre kevésbé alkalmas földek is csakhamar annyira javulnak, hogy már most is nem egy jószágot láthatni Poroszországban, melyen — jóllehet a szántóföld $\frac{1}{5}$ része répatermesztés alá fogatott, mindamellett sem aratnak kevesebb gabonát, mint azelőtt.

De ez irányban szolgáljon a többi közt két porosz tekintélyes gazda példája bizonyossággal arra vonatkozólag, hogy mily kecségtető eredményt mutatnak azon jószágok, melyeken a répacukor-termelés a mezőgazdasággal ügyesen összekötve üzetik.

Ko p p e, Berlintől nem messze fekvő jószágán (Kienicz és Wollup) a használható 2264 porosz holdból mintegy 500 holdat répatermelésre fordít. E térről a gazdaság évenként általában 100,000 mázsa megtisztított répát szolgáltat a cukorgyárnak, melyért ez amannak mázsánként 15 pfrt fizet. A gazdaság ez utoni bévétele e szerint 25 ezer pfrtra megyen, miből egy porosz morgenre 50 pfrt. brutto jövedelem esik. S mivel hogy a mivétele, mint feljebb már láttuk, egy porosz hold után körülbelül 26

frt 30 pkrba kerül, a tiszta haszon 709 □ öl után 23 frt 70 pkra állítja ki magát. E szép hasznon kívül a répalevéllal és kipréselt torzsával a téli hat hónap alatt átlagosan 120 db szarvasmarha s 2500 db juh tartatik ki, oly formán, hogy e hulladékok mellett, kivéven a tehenek, igásökrök s bárányok számára felhasznált kevés szénát — szalmánál egyéb takarmányt nem kapnak. Martius elsejétől kezdve pedig a gyártás kezdetéig 60 igás ökör a salakszörppel tápláltatik. Ha mindezt felszámítjuk, látni fogjuk, hogy e mellék-hasznok is igen nevezetes összszegzet képeznek. Azonfölül számba kell még venni a földnek tetemes javulását, mely a répa-termesztés általi tisztulás s a termőréteg mélyülése által — Koppe saját vallomása szerint — oly eredménydusan mutatkozik, hogy a répa után termesztett gabona és egyéb növények már az első tiz év alatt is sokkal jobban diszlettek, mint azelőtt.

Benecke czukorgyára pedig Stassfurtban, nem messze Magdeburgtól, évenként átlagosan mintegy 300,000 répát dolgozik fel; a répát mind saját földjén termesztik. Tetemes répa-termesztése mellett a jószág gabnatermelése a legkisebb mértékben sem csökkent, úgy hogy a répát a mezőgazdaságnak csaknem tiszta jövedelmezése gyanánt lehet tekinteni, mely a művelési költségek levonása után holdankint 15—18, sőt 22—23 pfrt tiszta hasznót is szolgáltat. „Czukorgyáram — ezek Benecke szavai — 3000 népességű helységben van, hol az előtt csak gabnát termesztettek, s a kézi munkára szorult lakosság nagy szegénységben élt, s mindenféle kihágások napirenden voltak. A mint azonban 1836-ban a czukorgyár felállított, s általa a hely színén évenként mintegy 97—98 ezer pforint forgásba jött, a lakosság állapota egészen megváltozott.“

E tények jobban szólnak, mint bármily ékes előadás a mellett, hogy a répaczukorgyártás minden európai állam figyelmét a lehető legnagyobb mértékben megérdemli.

XIV. Magdeburgtól Berlinig.

Junius 27. 1851.

Meg kell vallanom, hogy valamint később Poroszországban mindenütt, ugy Magdeburgnál is a vasuti utazás kellékeit, az indóházakat, a szekereket s a tbit igen elegansoknak és kényelmeseeknek találtam. Könnyebben, mint a porosz föld homoksíkjain, alig készültek eddig valahol vasutak. Ezekhez hasonlóan talán csak mi építhetnénk rónaságainkon.

Angliába törekedve, Magdeburgból természetesen nem Berlinnek vezet az ut. Azonban Berlint és a híres brandenburgi homokot látni kívánván: megtettem a jókora kerülőt.

Magdeburgnál a vitorlás dereglyéktől hemzsegő Elbán átkelve, a város csakhamar kimaradt szemünkől. Közvetlen szomszédságában a föld igen jó, termékeny, jelesen mivelt, és azon mindenféle gazdasági és kertészeti vetemény a legbujább diszlésnek örvend. Ilyenek: a repce, buza, rozs, borsó, búkköny, zab s a szokott kerti vetemények.

A jó buza, a termékeny talaj azonban nem tart soká. Ezek mind a volt szász tartomány területén fekszenek még. Brandenburg szélénél nyomban kezdődik a homok, mely aztán bennünket Berlinig többé el sem is hagy. E vidéknek látása nagyban eszembe juttatá Rákosunkat és azon nagy homok-háromszöget, mely Pestnél kezdődve Kecskemét és Szeged felé tart; s mely egyszóval a Duna és Tisza között, hazánknak tán legkevésbé mivelt vidékét teszi. Ép oly buczkás tájak ezek, mint a mi homoksivatagaink, és rajtok szegény rozsoknál, rosz legelőnél, vékony száru, silány burgonyánál, s a mélyedésekben itt-ott elrejtett csekélyke réteknél egyebet nem igen látunk. Életet a szegény vidéknek: a szorgalommal keresztül vitt faültetések, továbbá a helylyel-közzel legélésző sovány, tarka marha s a buczkákon kelepelő szelmalmok nyujtanak csak! Szerencse, hogy e vidék homokja alacsonyabb fekvésénél fogva nedvesebb, mert különben aligha lenne valamire használható. Csak egy pár gém es kút kellene még az egészhez, s a magyar utazó hihetné, hogy hazája homoksivatagain van!

A poroszoknak ezen a vidéken, igazán mondom, van elégjük, a mit urbarrá tehetnek! Nem szükséges nekik, e vágyuk kielégítése miatt, máshova vándorolniok. S mennél több áldozat, fáradság és okszerűséggel megy az ily területnek a meghódítása, annál büszkébbek lehetnek a kivivott sikerekre.

A faültetés körül, mi jobbára fenyvesekből áll, meg kell vallanom, hogy kezeiket nem is rakják a zsebre. A legrosszabb buczkákat és helyeket máris fa foglalja el mindenfelé, és a különböző koru ültetvények mutatják, hogy ez iránybani eszközléseik szakadatlanok. Sokat tanulhatnánk ez irányban tőlük!

A föld mostohaságával arányban, ritkák természetesen a helységek is. Azonban a takarékosan készült, jobbára cseréppel fedett házak mutatják, hogy a lakosság mind a mellett, bizonyos jólétnek örvend! Vedd el e vidéktől a rozso t és burgonyát, s elvetted tőle létezése föltételeit!

Rétság és takarmánytermelés feltűnőleg kevés.

Magdeburgon túl, az első nevezetesebb hely: Burg. Idáig, sőt tovább is jó távolságra, megtartja a vidék az előbb említett jellemet. Csak annyiból különbözik, hogy homokja némileg jobb, s hogy fenyő, éger, nyír, tölgyből álló ültetvényei számosabbak. A lapályosabb részeken, erre már sok a víz.

A lovak, a marhák a közlegelőkön ép úgy együtt vannak és járnak mint nálunk; és mivelhogy azok, a csekély takarmánytermelés mellett szintén csak a legelőkre utalvák: az eredmény is csak olyan, mint nálunk.

Leccapolása az álló vizeknek, s öntözése a száraz homoknak, azon két feltétel volna itt, melyek által a szegény vidéken leginkább és legtermészetesebben lehetne segíteni. Annál inkább feltűnt, hogy ez irányban még oly keveset találtam, és hogy számos patakjait csak elvértve láttam rétöntözésre fordíttatni.

E képek követnek bennünket Genti n-ig; hol figyelmünket a számos vasuti épületek, a szép lakházak és gyümölcsösök vonják magukra. A mezői termények a föld mostohaságával arányban állanak, s erősen meglátszik rajtuk, hogy trágyát csak keveset és ritkán kapnak.

Gentin-től Brandenburg-ig a föld folyvást laza. Helyel-közzel valóságos futóhomok. Terményei: gyenge rozso, burgonya s fenyőfa ültetvények. Utóbbiak meglehetősen kiterjedésben. Takarmánytermelés a gyéren található réteken kívül, úgy szólván semmi. Legelő van több; de biz azon a marha kedve szerint kikoplathatja magát. Lóherét az egész vonalon nem
(Uti képek.)

láttam. Alig hinném pedig, hogy a föld meg nem teremné, miután a Havel és Elba földalatti áztatásai a homokos talajt elég nedvesen tartják. Aztán a vidék éjszakibb helyzeténél fogva is alkalmas volna szerintem a veres lóhere termesztésére.

Brandenburg csinos, ószerű városka, 13 ezernyi népességgel. Teljesen mocsárok közt fekszik, melyek az esésben szükkölködő Havel-nek kiöntéseitől tápláltnak. E tavak a mellett hogy jó ízű halak és rákokban gazdagok, a vidéknek azzal is javára vannak, hogy homokját áztatás, s levegőjét a harmatoztatás elősegítésével termékenyítik.

Potzdám felé a talaj folyvást homok marad ugyan, de mivelet és vegyületnél fogva észrevehetőleg jobb. A buczkás, hullámos földszint lápok, rétek, erdők és szántóföldek borítják. Hogy a földnek mivelese még jó adag szorgalmat elfogadna, mutatá a termények nagy mértékbeni gazos volta. Alig emlékszem, hogy valaha egy rakáson annyi vadrepcezt láttam volna! A talaj 5—6 ölnyi széles, és 2—3 lábnyi magas bogárhátakra van miveleve. Ez azt mutatja, hogy nedvességben szenved. A szélmalomok erre is folyvást követnek. Jele ez annak, hogy a földszinnek esése nincs. A terjedelmes lápok és ingoványok egyik haszna: a nagyban úzótt tőzegkészítés.

Ha ezen vidékről elképzeljük a Havel kiöntéseitől származó számos és halászbárkakkal megrakott viztűkröket, és a szorgalommal ápolt faültetvényeket: úgy előttünk egy igen szomorú kép állana; olyforma, mint a minót p. o. hazánk fátlan és viztelen homoksivatagai mutatnak.

Itt-ott ugyan vannak még jócskán beültetlen homokok; de azoknak határa, a naponkint terjedő ipar és szorgalom előtt, mindinkább fogy; s kétség kívül nincs messze már azon idő, a midőn a porosz, megérdemelt öntudattal mondhatja: hogy vidékének számtalan mostohaságain eszével és szorgalmával a lehetőség határáig diadalmaskodott!

A Potzdámhoz közelebb fekvő homokon igen szép cseresnye-ültetvényeket találtam; de a mi több, szőlőt is. A mily szépek és sikerültek voltak amazok, oly nyomorultak ezek. A szőlő nem Potzdám vidékére való! Azon elhagyottságból ítélve, melyben e kísérlet veszesztgel, látszik, hogy a vállalkozók is letettek már a siker reményéről.

Potzdám környéke igen szép faültetvényekkel bir. Maga a város pedig, hol 28 ezer ember lakik, nagyszerű templomai, épületei, királyi palotái, kertei, tavai és szobraival, kedves pont.

e Havel, melynek úgy szólván öléből emelkedik ki e hely, a fészket nagyon emeli. Van rajta valami Velence-szerű! Nagzá Fridrik Potzdamot, mondhatni, a paloták városává tevé. És az ő kedves Sanssouci-ja, melyet a vasutról mint valamely túlvilági lényt látunk a ligetek közül áteszállani, önkénytelen a nagy egyéniség emlékéhez vezet. Potzdam indóháza is igen szép; közlekedése szerfelett élénk; házai ószerűek, de kedvesek; s kertjei a legszebb gyümölcsfákkal telvék. Népe, mint az egész országé, általában erőteljes, szép, s épen oly széke, mint az a homok, a melyen e nép terem.

Potzdamon túl Berlinig a föld eredetileg csak olyan, mint az átfutott vonalon akárhol. A szorgalom azonban kiterjedt faültetvényeivel már legnagyobb részben megköté azt. Fő termények erre is: a burgonya és rozs. Van ugyan itt-ott némi kevés lóhere, sőt helylyel-közzel luczerna is; ez utóbbi azonban a hűvös és sovány homokon nem érzi magát jól. Van borsó, búkköny, vannak rétek is, csakhogy mindenkéül kevés. A gyümölcstermelés ellenben kiterjedt, és szorgalommal van úzve.

A potzdam-berlini vasutvonalnál, mely csaknem teljesen a földszínen fut, alig láttam valahol szebbet és olcsóbbat. Az azt szegélyező gyönyörű ültetvények közt az utazás egészen parkszerű.

Magdeburgból hat órákor indultam reggel s tíz után egy negyeddél már Berlinben valék.

Berlin szép és nagy város. Csinos új házakból álló hosszú utcáiban úgy van az ember, mintha valamely szálas és sűrű erdőnek vágás vonalait tekintené végig! Ég és föld, s merő egyforma ház. Hatása első pillanatra abból áll, hogy nagyságát érezteti velünk. Erre átnézhetlen hosszú utcáival alkalmasabb, mint bármelyik városa Európának. Van élete s mozgékonyasága is elég, s emberei is meglehetősen barátságosak. A város szívében fekvő nagy híru „hársfa sor“ mindenesetre igen csinos dolog; csakhogy még sem annyi, mint a mennyit róla az olvasottak után képzeltem!

XV. Berlin.

Junius 27. 1851.

Egy igénytelen folyamka partján, melyet Spree-nek neveznek, unalmas homoksíkságon, százötven év előtt még nagyon is jelentéktelen városka volt a mai hatalmas Berlin, mely most Európának egyik legszebb és legnevezetesebb helye. Folyton

növekvő népessége Nagy Fridrik idejétől mostanig megtizszezte magát, és az jelenleg 425 ezer! 1846-tól 1849-ig, tehát négy év alatt népessége 36 ezerrel szaporodott! E számok mérteket adhatnak a város gyors gyarapodásáról.

Berlin sem fekvése, sem régiségénél fogva, hanem csak anyagi és szellemi ereje által nevezetes. Érette a természet ugyszólván mit se tett. Jeles uralkodóinak köszönheti egyedül hatalmát. Nagy Fridrik és III. Fridrik-Vilmos különösen azok, a kiknek Berlin épen úgy, mint egész Poroszország örök hálaival tartozik.

Vidékének kietlen homokjai a legszebb parkoknak s faültetvényeknek adtak helyet; s a pezsgő erővel emelkedő metropolis, azokból magának már régen méltó környéket csinált. Fénypontja, azon szép és széles vonal, mely a királyi palota, s a brandenburgi kapu közt fekszik. Történeti, művészeti s építészeti szépségei, itt gyűjtvék halomra. Annyi fényes palotákat, oly szép és jeles emlékeket, s oly kedves fasorokat, mint ez aránylag nem nagy terjedelmű helyen, kétlem, hogy együtt lehessen még találni valahol.

Mind a mellett Berlinben csak másfél napot időztem. Ne várja hát az olvasó, hogy róla kimerítőleg szóljak. Én csak azon benyomásoknak akarok némi kifejezést adni, melyeket reám e hatalmas város tőn.

Mind az, a mi a régiebb időből nagy és nevezetes: Nagy Fridrik műve! Övé azon szellem is, mely hagyomány képen e város és országra maradt, s mely a porosz népet önérzettel eltöltvén, azt, a nagy király által lerakott alapokon nemzeti élete kifejtésében folyvást magasabb, és magasabb fokra emeli.

Azon emlék ez okon, melyet a poroszok bálványzott királyuknak 1851-ben állítottak, kétségkívül sem korán, sem érdemetlenül nem jött. A gyönyörű lovagszobor Rauch tanár műve. Alsó talaja szileziai granit; rajta a pedestal ércből, s azon Nagy Fridrik alakja lovon. Az oldalmezőkön és sarkokon a nagy király jeles tábornokai vannak; a hársfák felőli oldalon pedig a tudomány jelesei közül: Kant, Lessing és mások. Az egésznek magassága lehet mintegy 8—9 öl, ebből egyharmad rész az alakra esik. Nagyon sikerült mű!

Mint építészeti jelességek, figyelmet érdemelnek: az ugynevezett tornyok a gensdarm téren, miket szintén Nagy Fridrik építtetett a város szépítésére. Később e tornyokhoz templomokat ragasztottak és ez által hatásukat nagyban elrontották. A színház Berlinben collossalis épület; a katolikus

templom is, mely igen merész kupolával bír; és az ó de hatalmas tekintetű királyi palota, tömérdek ritkaságai és gyűjteményeivel, ugyszintén a képtár; az aegyptusi muzeum; az egyetem; az építészeti iskola stb.

A képtár, a királyi palota s az aegyptusi muzeum tömérdek kincseikkel napokra, sőt hetekre terjedő tanulmányanyagot nyújtanak a látogatónak.

A Gerson testvérek bazárja is megérdemli, hogy megtekintsük. Egy egész terjedelmes ház ez, színházilag boltokká alakítva; melyekben mindennemű szöveteket és rőfárukat vehetünk. Személyzete 120 emberből áll. A hét testvér-tulajdonos közül, kik e nagy üzletet társaságban kezelik, egyik mindig Párisban van a végett, hogy a vállalatot a felmerülő divat kívánalmai szerint folyvást „en niveaux“ tarthassák.

Az ugynevezett „Thiergarten“ a berliniek kedves sétahelye. A brandenburgi kapun kívül van, a hársfasorok végénél; mi élvezhetését nagyon megkönnyíti. Nem kénytelen az ember azért, hogy fák közé juthasson, utazást tenni.

Igen meglátszik Berlinen, hogy nagyobb folyója nincs. Kiváltképp észre veszi e hiányt a magyar utas, ki a felséges Dunára folyton szívesen emlékezik vissza. Annál élénkebb a vasuti közlekedés, mely ma már öt irányban indul ki, u. m: Anhalt, Hamburg, Magdeburg, Stettin és alsó Szilézia felé.

A berlini bank is Nagy Fridrik műve, még 1765-ből. Kölcsönző és letéti bank ez egyszersmind. Elfogad tőkét 50 talértól fölfelé, magánosoktól 2, kegyes alapítványoktól 2 $\frac{1}{2}$, s árváktól 3%-ra. Kölcsönzéseit áruk, állampapírok s nemes érczek alapján teszi. Váltókat discontiroz Berlinre s az ország más egyéb helyeire.

A berlini egyetem népe az újabb időben feltűnőleg megfogyott. 1851-ben már alig volt benne több 4—500 ifjunál; holott 1848 előtt csupán Oroszországból tanult még itt 3—400 német ifju. Ezek azonban teljesen elmaradtak, mert a mint hallám, német egyetemeket az oroszországi német ifjuságnak többé látogatni nem szabad

XVI. Berlintől Hamburgig.

Junius 28. 1851.

Berlintől Spandau-ig homoktérsegek, mocsáros lápok, itt-ott gyönyörű angolkertek, ültetvények és szép töltésekkel találkozunk. A sovány talajnak fő terményei: rozs és burgonya. A buczkás legelő szegény s azon fekete-fehér és veres-fehér marha legelész. Maga Spandau a Spree és Havel összefolyása közt, igen nevezetes pont. Porosz Komáromnak lehetne mondani.

Nauen felé a vidék folyvást róna és homok. Van helylyelközzel jó föld is, de nagyon kevés. A jobb helyeken látunk repcét, árpát, lóherét; a rozszabbakon rozsot, burgonyát, zabot. A földek szántása bogárhátra történik általában. Rétság van sok, de az igen nedves, s a víztől erősen szenved. A faültetés szorgalomra mutat. Tárgyai: az alantabb fekvő helyeken: nyír, éger, mocsártölgy, a buczkákon fenyő. Gyümölcs, kevés van. Száritás által e vidéken, nagyot lehetne javítani. Szélmalom bőségben. Szarvasmarha és legelő olyan, mint láttuk fölebb.

Nauen-en tul a föld nagyban megjavul, s azon egészen más gazdálkodási viszonyok vannak: kerített legelők, csinos majorok, sok és szép rétek, sőt cukorrépa-termeléssel is találkozunk. A marhák és lovak jók. Egy-egy korlátban, mely 6—10 holdnyi legelőt kerithet, áll rendszeren ugyan annyi marha vagy ló. Terményei e vidéknek: repce, rozs, burgonya, répa, zab. A laposabb helyek ültetvényei: fűz, jegenye, nyír; a magasabbaké: fenyőfából állanak. Víztől sokat szenved e vidék is. Mint hallám, a répa mázsáját $7\frac{1}{2}$ p. garasával fizetik itt; s miután a gyárosra vetett adó 3 garas: kerül ez utóbbinak egy mázsa cukorrépa: $10\frac{1}{2}$ p. garasba.

Paulinena felé a gazdasági viszonyok csak keveset változnak. Valamivel soványabb a föld, kiterjedtebb a marhaternyésztés és nagyobb terjedelmű a tőzeg metszés.

Egy velem utazott porosz-sziléziai gazdától hallám, hogy itt és náluk a cukorrépa alá a gazdák nagyon szívesen alkalmazták már trágya gyanánt, a csontlisztet. Gazdám, 10 éves tapasztalására hivatkozva állitá, hogy egy mázsa csontliszt

hatásában, fölr 15—16 mázsa istállóí trágyával; és hogy ő ezen időtől fogva csak is a csontlisztet alkalmazza kizárólag. Vidéken a csontlisztnek mázsája egy tallér; holott néhány év előtt csak 10 garas volt. Ezen adat szerint, egy mázsa trágyaártek csontlisztben, két gararasba kerülne; mi természetesen, igen elfogadható ár.

Ugyan e gazda emlité, hogy Sziléziában az átlagos termés répából egy porosz holdon (= 709 □ öl) 100—120, Magdeburg körül pedig 140—150 mázsa szokott lenni. Kedvelt vetésforgásuk, az ottani értelmesebb gazdáknak a következő:

- 1) Rozs trágyázva, s lóherével vetve;
- 2) Lóhere) kaszálólul.
- 3) Lóhere)
- 4) Czukorrépa vagy burgonya.
- 5) Árpa vagy zab.

A trágyázás, az elmélet ellenére, mindig gabna alá történik; a lóher pedig kora tavasszal vettetik a rozsra.

Friesack, Neustadt és Czernicz körül a viszonyok nagyon egyenlők. Róna, és gyengén hullámzó térek, homokosabb vegyülettel; vizenyős rétek, legelők és gyérülő faültetvényekből áll az egész. Főtermény mindenütt: a rozs és burgonya!

Gloeven és Wilsnack körül a föld hullámosabb, soványabb, a fenyvesek szaporodnak, a nemesb termények ritkulnak, s a takarmánytermelés is mindinkább fogy. Földje szerint, e tájék nagyon szegény. Annál feltűnőbb, hogy a házak és helységek számosak.

Wilsnackon tul, Wittemberg a felé, a vidék ismét más szabást vesz föl. Szelidebbek a hullámok, nagyobbak a rónaságok, több a rétség és legelő s azokon kiterjedt marhatenyésztés üzetik. A marhák erre is tarkák, és pedig fekete-fehérek. Legelőn a lófalkák, épen ugy együtt legelnek, mint nálunk. Fenyőfaültetvény sok; gyümölcsfa kevés. Főtermények a rozs és burgonya; a jobb helyeken látni: bükkönyt, borsót és lóherét is. Házak a helységekben csinosak. Szélmalom mindenfelé.

Wittembergán tul Warnow-ig a tájék gazdasági tekintetben ugyanaz. Vannak erre öntözött rétek is. Annyira szenved e vidék nedvességtől, hogy néhol a rónákon a víz csaknem a földszinnel áll egy vonalon. Hogy esése nincs, bizonyítva találtam, a vasut vonalak tábláin, melyek néhol roppant távolságokra vizirányt jelölnek. Szántása a földnek mindenütt széles bogárhátakon történik. A szarvasmarha fekete-fehér, s ugy látszik,

hollandi faj. A teheneket fejni, nem hajtják haza, hanem a nők kijönnek a mezőre, s ott végzik e munkát.

Warnow és Grabow közt, végződik a porosz határ. Grabow már a mecklenburg-schwerini földön van.

A talaj, a két ország határainál, hullámos homok; rosz, vizenyős rétekekkel, sok tőzeggel, éger, nyír, fűz és jegenye fákkal. Termények: rozs, burgonya, zab, némi kevés lóhere, s itt-ott inkább csak mutatóványkép némi kevés buza is. A szarvasmarha olyan, mint eddig láttuk.

Hrabow, kisdud városka. Házai farámába rakott kövekből állanak. Cserép tetőkkel és magas csúcsfalaikkal, az ó német építkezésre emlékeztetnek. Gyümölcs, a házak körüli kertekben, sok és nagy szorgalmu.

Hasonlók a viszonyok Ludwigslust felé is: mely város a hercegség egyik főhelye, s benne a főhercegnek igen csinos nyári palotája van. A föld általában hálátlan, mindazonáltal rajta igen jeles és kiterjedt faültetések vannak.

Mecklenburg birtokosairól meglátszik, hogy vagyonszak. Szép lakaik, lovaik és marháik hirdetik ezt.

Ludwigslust-on túl Hagenow felé, egy darabon, jobb a föld, a növényzet; de ennek csakhamar vége szakad, s kezdődik nagyban, a sivárság. Német Hortobágynak nevezném e vidéket, mert az éppoly pusztaság, mint Debreczen körül! Köztük a különbség csak az: hogy a mi Hortobágyunk földje jó, a németé rosz! A kiterjedt és avarral borított legelők tagokra osztvák, s azokon föllelém, a mi tanulás gazdálkodásunkat is. A meddig csak elér a szem, nem láttam egyebet, vékonyan beültetett haszontalan legelőknél. Ezek közt, csak itt-ott van némi kevés szántóföld, és öntözésre készített rétecske. A tagok árkolásaiból kihányt föld hol fehér, hol fekete. E tarkaság a föld színén, egészen odaillik, a tagokban legelésző tarka marhához. Fő terményei e bozontos vidéknek: rozs, burgonya s némi kevés lóhere. Tőzeg és vizenyős helyek nagy bőségben. Kiáltó ellentétben állanak e külső vadonsággal, a helység körüli takaros kertek, melyekben a számos szép gyümölcsfák, jobbára példás rendben tartott sövényekkel szegélyeztetnek.

Hagenowon túl Prahlsdorf felé, a föld, mint egy varázs ütésre átalakul. Minden feltja a legnagyobb szorgalommal van mivelve, s mivelhogy a lapos vidéken nagy a vizenyősség, a szántóföldeken, csaknem minden 5—6 ölnyire, öles szélességű árkok foglalják el a barázdák helyeit. Eképen vannak keresztül-

kasul vagdalva a rétek is, melyeken a termékenység rendkívül buja. E kezelésben részeseülnek a terjedelmes és gazdag fűtermésű legelők is, minőket mesterségesen is készítenek leginkább fehér lóhere-vetéssel. Ily kiterjedt és nagy figyelemmel kezelt takarmánytéreken nagyon természetes, hogy sok szép marhát és lovat is találunk lépten-nyomon.

A gazdálkodás e vidéken jobbára majorokból gyakoroltatik, és pedig olyanokból, a melyeken mindenből, a mit csak rajtuk látunk, nagy szorgalom, okszerűség és jólét mutatkozik. Gond van fordítva a faültetésekre, gond a tábláknak sövényekkel bekерítésére is. Az ültetvények nagyobb részt: nyír-, éger-, fűz- és fenyőfából állanak.

A rétek még jó részt kaszálatlanok lévén, alkalman volt látni termésüket, s meg kell vallanom, hogy bujább fűállást aligha láttam valahol! Szemlélve ez állapotokat, igen könnyű volt megértenem, hogy miképen keletkezett itten az ugynevezett „Koppel-Wirtschaft“; azaz: a kerített legelő-gazdaság. Oly sok és oly jó fűtermő tér mellett nem keletkezhetett más.

Prahlsdorfon túl Boitzenburg felé a föld ismét hullámosabb és szegényebb, Aljában erősen vizenyős; dombjain homokos. A kertelések és árkolások még tartanak erre is. Rét és legelő aránylag kevesebb; szántó föld több, de már jóformán homokos. Főtermények: rozs, burgonya, zab és hajdina. Ültetvény számos, s az a dombokon fenyvesekből, az aljakban nyír-, éger- és fűzfából áll. Helységek és majorságok szépek; az utak jelesek. A szarvasmarha és ló kitűnő; amaz jobbára hollandi faj. Mondhatni, hogy e vidék erre általában igen mivelte formákkal bir. A kiterjedt és gazdag legelők és rétek azt határozottan marhatenyésztésre utalják, s lakói ez irányban a földadatnak derekasán is megfelelnek. Igen sok és szép marhát és lovat találtam erre a mezőkön mindenütt!

A mecklenburgi határ Boitzenburg és Büchen közt végződik. Ezentul Holstein következik.

Büchen már a holsteini földön van. A talaj hullámos és erősen homokos ismét. Közben-közben roppant térségek fekszenek, benőve egészen hangafűvel (Erica); s ezek a vidék miveltségén feltűnő csorbát ejtenek. A szántóföldek mind eleven sövényekkel kerítvők, mely célra részint a nyirt, részint a mogyorót használják. A rétek általában termékenyek; noha helylyel-közzel kissé sok is a víz. A termőtalaj sovány, s rajta csak: gyenge rozsok, zabok és hajdinák állanak. Fenyőültetvény sok és szép. Sajátságos formájú erre a gazdasági építkezés is. Leg-

találóbban jellemezhetem, ha azt mondom, hogy pajtaszerű. Ennek megfelelőleg: a falak alacsonyak: a tetők szélesek, magasak, s jobbára cseréppel fedvék. Az egész vidékről el lehet mondani, hogy szeszélyes alakulású; mert a midón néhol a teljes terméketlenségig kopár, másutt a legbujább réteket és legelőket mutatja föl! Tőzeg erre is igen sok. Az élő sövényeket rendszeren két árok közé foglalt töltésre ültetik; mi által azokat a legelésző marha kártételeitől a legkönnyebben óvhatják meg.

Schwarzenbeck felé a fölebbiekhez hasonlóak a földalakulási és mivelési viszonyok. A különbség az, hogy a hangafüves legelők eltűnnek, és hogy egészben véve több rozs, több burgonya és hajdina természetik. A vidék fában elég gazdag, s ezokon kellemes is. Arkolások a földeken és réteken erre is vannak, s utóbbiak feltűnőleg gazdag termékenységek. Így tart ez Bergedorf-ig, hol sok szép tölgy-, bükk-, nyír- és fenyőfa-erdő van.

Közben fekszik Friedrichsruhe, a hamburgiak kedves nyári kirándulási helyük. Szép fekvése és csinos ültetvényei méltán is teszik azzá! A tájék erre már, kicsiben hegyi vidék. Azért kapós az, annyi egyforma rónaság után. A rétek a völgyekben mindenütt nagyon termékenyek; annál rosszabbak az ismét mutatózó hangafüves legelők. A birtokrészletek erre is általában élő sövényekkel kerítvék, s használják e célra leginkább a nyirfát.

A mezőkön a jól öltözött és kalapokban kapáló parasztnők, a falvakban pedig a módos és csinos házak, egyaránt a vidék tehetőségét hirdetik. A szélmalomok, melyek egy időre eltűntek, Bergedorfnál ismét sommásan mutatkoznak. E helynél érinti a vasut az ugynevezett vierlande-i népség határait; kik főleg kertészet és gyümölcstermelésből élnek. Hamburg konyháit ők látják el zöldséggel. Viselete e népnek igen festői. Fejükön a nők tepszi alakú szalmakalapot, nyakukon veres kendőt, testükön rövid színes ruhát, s lábaikon erősen kék harisnyát viselnek. Ugy tartják, hogy e népfaj Németalföldről szakadt egykor ide. Ezen érdekes vierlandi nők a vasuti állomásokon valóságos ostrom alá vettek bennünket. És mert meleg volt, s közülök egynémelyike valóban csinos is, meg nem álhattuk, hogy gyönyörű, csaknem diónagyságu epreiből jól be ne vásároljunk.

Bergedorf, már Hamburg birtokához tartozik. Nagy rónaság ez; és rajta a tömérdek szélmalomnak, nevezetes culturalis hivatása van. Mivelhetővé teszik a földet az által, hogy a tulságos nedvességet szivattyuk segélyével eltávolítják; átmervén azt a

mélységből, magasabban vezetett csatornába, melyeken a víz vissza megy ugyanazon folyamba, az Elbába, a melynek nyomása által az aljas rónákba átszivárog. A parányi ember, sikertelen vivná a természettel ez aránytalan harcöt, ha eszének hatalmával nem kényszeritené egyszersmind céljaira, a szélnék erejét is. E szövetségben azonban, hogy küzdelme nem marad sikertelen, mutatják a szépen diszló termények, melyek az árkok közé szoritott 5 — 6 ölnyi széles ágyakon láthatók. Ily módon a különben örökös posvány helyébe a legszebb buzák, rozsok, kerti vetemények és rétségek varázsoltatnak. Ez aztán a valóságos diadal, melynek a testileg gyarló, de esze szerint hatalmas ember méltán örvendhet. A tömérdek árok, töltés és szélmalom világosan mutatják, hogy a küzdelem, melyet itt az ember viv, és pedig szünetelés nélkül, mily tömérdek erőbe és munkába került és kerül folytonosan. Hamburg közelségéhez bizonyára méltó eszközés ez.

XVII. Hamburg.

Junius 29-én 1851.

Hamburg a német föld kereskedelmi Mekkája. Elfekszik a tengertől ugyan még vagy 10—12 mfdnyire, azonban az Elba, alatta már oly hatalmas, hogy azon hozzája a legnagyobb tengeri vitorlás is eljöhet. Ha valaki az ipar és kereskedelem nemzetgazdasági fontosságáról magával tán még nem volna egészen tisztában, az ne sajnálja a kis fáradságot, és ránduljon Hamburgba, itt aztán majd megérti e fontosságot minden fejtegetés nélkül.

Területe a hatalmas városnak csak hét □ mfd, népessége 188,054 ember. Évenkinti bevitelének az értéke 225, kiviteleé 210 millió p. frtra megy. Évi forgalma e szerint: 435 millió frt; miből egy főre: 2313 frt esik. E roppant érték kereskedelmi s ipari életének nagyszerűségéről mértéket ad. Kifejlett gazdag anyagi élete, jó bevezetésül szolgál már, a még nagyobb és hatalmasabb londoni élethez.

Az első, a mit Hamburgban látni kívántam, az természetesen a kikötők voltak. Vágyamat tehát azonnal ki is elégittem. Mentem mindenekelőtt az ugynevezett „Elbe-Höhe“-re, vagyis mint máskép is nevezik, „Stintfangra.“ E pont a város délnyugati részében van és a gyönyörű sétatérnek egyik legszebb pontja. A kilátás róla a városra s annak közel és távol fekvő vidékére, nagyszerű! Különösen érdekes látványt nyujtanak az innen lát-

ható számtalan tengeri hajók, melyek vitorláik és árboczaikkal egész erdőt képeznek, és az ily jelenethez nem szokott continen-talis szemre igen meglepő hatást gyakorolnak! Anglia, Spanyolország, Frankhon, Svéd és Norvégország, Portugal, Göröghon, Rio-Janeiro, Brema, Holstein stb. egyaránt ide állítják illetőségeiket. Jelenlétem alkalmával, csakis Oroszország és Amerika hajói hiányoztak.

Midőn a hamburgi kikötők hajókban gazdagok, van azokban 6—700. Most a fölmerült kereskedelmi pangás miatt, jóformán csak fele volt e számnak jelen.

Nem kevésbé szép látvány a felséges folyamon, fel és alá siető gőzösök; a méltósággal uszkáló vitorlás hajók; a gyönyörű panorama dél felé, mely messzre elterülve, ültetvények, épületek, helységek s az emberi szorgalom egyéb műveiben is, egyaránt gazdag. Szép végül, a balra fekvő Hamburg, betlehemszerű fényes és veres háztetői, számos tornyai és tömérdek épületeivel, jobbról pedig a pongyola, Sz.-Pál külváros, szénfüstben fürdő számos gyárai és magas kéményeivel. Mindezek, egy kifejtett társadalmi életnek a jelei; és általuk a kultura barátja igen kellemesen érintetik! Az Elba Hamburgnál tán szélesebb már a mi Dunánknál; a tenger felé pedig, egészen annak öblévé válik.

Miután e gyönyörű ponton eléggé időztem, lementem a kikötőkbe, minőkkel Hamburg vagy hattal bir. Minthogy azonban ezek egybefüggnek; rendesen csak alsó és felső kikötőknek neveztetnek. Az alsó kikötők nevezetesebbjei, az ugynevezett: „Jonas“, a „Rummel“ és „Binnen-Hafen.“ Ezeknek rendeltetése fölvenni a mélyen, 20—25 lábnyira járó tengeri hajókat. A csekélyebb vizű „Neukaje“, az „Ober-Hafen“ és „Dampfschiff-Hafen“ ellenben, a kisebb hajók és gőzösök elfogadására valók. Ezen kikötők területe együtt $3\frac{7}{10}$ millió □ láb, vagyis a mi mértékünk szerint, mintegy 85 hold.

Egy nagyobb szerű tengeri vitorlás, mely 1000 tonna teherre (= 20,000 mázsára) van számítva, kerül 120—130 ezer markbankóba. *) Mértékei az ilyennek: hosszban 18—20, szélességben 5—6 öl. Három árbocza egyenkint 12—15 ölnyi magas. Ezekre csüngnek a száz meg száz kötelek és a számos vitorlák. Egy ily hamburgi vitorlást, a „Deutschland“-ot, mely Amerikába jár, közelebből megtekintettem. Legalsó része az árúk számára való. Közepén helyeztetnek el a szegényebb utasok. Legfölül jön végül azon osztály, mely kényelemért fizetni tud és

*) Mintegy 54—60,000 frt.

akar is. Egy személy dija Amerikáig az első helyen 100, vagy ha kevésbé fényes butorzattal s kényelemmel megelégszik, 50; a második helyen különbség nélkül 36 porosz tallér.

Az első osztály helyisége igen csinos kabinetekből áll. Van ilyen a hajón vagy husz. A második hely már nagyon sok kívánni valót hagy. Amott egy-egy osztályban két egymás fölött függő kényelmes ágy van; holott itt több emeletben csak oly ketrecszerű lyukak szolgálnak. A fizetés és a kényelem ez osztályok közt sehogy sem áll valami helyes arányban. Az uri osztálynak van ezen kívül csinos társalgó terme is mintegy 12 □ ölnyi területtel; a hajó végében pedig, a társalgóra nyilvánlag vannak a nők fényüzéssel butorzott kabinjei. Van még a hajón külön hely a betegek, külön a kapitány, matrózok, konyha, éléskamra stb.-félék számára. Az ismertetett hajón könnyen elfér 300 személy. A teherképesség 14,000 mízsa. Matróz kell hozzá 22; kisebb-nagyobb vitorla 37. Az ugynevezett „Squardeck“ 40 □ ölnyi, s ez sétahelye a jobb módu utasoknak. A hajón levő két vasmacska egyenkint 60 mázsás, és lebocsátható 90 ölnyire. Mélysége a hajónak a víz fölött 15, a víz alatt 18 láb. Ismertetett hajó a hamburgi kereskedelmi társulaté; helyben készült, s a tengeren még csak három éve jár. Egyike a legszebb és legnagyobb hamburgi vitorlásoknak. Vannak egyébiránt nálánál a tengereken háromszor—négyeszer nagyobbak is. Ugy tartják, hogy a hamburgiak vagy 2—300 hajóval rendelkeznek. Mutatja ez is kereskedelmük fontosságát.

A hajóépítéshez szükséges fát, mely Hamburg közelében nem kapható, rendszeren a Poroszországhoz tartozó Pommernből szállítják. A hajók alsó részét szabály szerint tölgyfából készítik, a felső részt pedig veres fenyőből. Kellő gondozás mellett tart egy-egy hajó 80—100 évig is. Vitorlásokkal az utazás Hamburgból Amerikába legjobb esetben 22, a legroszabban pedig 90 napig szokott tartani.

Hogy Hamburg par excellence kereskedelmi város, arra emlékeztet kebelében minden. Összeköttetései világszerűek. Kikötőjében megfordul évenként 4—5000 hajó. Ezekből mintegy 300 tengerentuli; a többi európai.

A városban magában a kifejlett kereskedelmi élet főleg a börzén nyilvánul. Dél tájban itt egy óra felé összegyűl naponta legalább is 3—4000 ember! Látszik az épületen is, hogy hatalmas érdeknek szolgál, mert az igazán architektonikai szépség.

Tengeri kereskedelme érdekében fontos intézet az ugynevezett hajózási iskola, melyből, mint mondják, igen

jeles tengerészek kerülnek ki. A tanfolyam fél éves; és az úgy van berendezve, hogy az előadásokban, melyek télen tartatnak, tetteleg szolgáló kormányosok is részt vehessenek. A végzett tanulmányokról az illetők bizonyítványt kapnak, s e nélkül hamburgi hajóra kormányost fogadni nem szabad. A fölvétel feltételei: legalább is 17 éves kor, egészséges testalkat, jó írás, és jártasság a számításban. Hamburgiak ez intézetben ingyen kapnak oktatást. Mások is mérsékelt díjat fizetnek csak.

Hasznos intézete Hamburgnak a kereskedelmi iskola is; melyben comptoiristák képeztetnek. A tanuló itt, a világ kereskedelem gyakorlati és elméleti részeibe vezettetik be, s ismerni tanulja egyuttal anyagait és tanait az üzérkedésnek. A tanfolyam egy évig tart.

Gőzhajói közlekedése roppant. Amsterdam, London, Newcastle, Leith, Hull, Hawre, Pétervár, Magdeburg, Binnshausen, Haaburg, Helgoland, Cuxhawaen s más egyéb helyekre folyton több hajó jár. A gőzösök részint egyes emberek, részint társalatokéi. Összefügg továbbá e város vasutak által: Glückstadt, Rendsburg és Kiellel Holsteinban, a berlin-magdeburgi vonal utján pedig egész Európával!

Hatalmas vízművei is nagy figyelmet érdemelnek. Olcsón látják ezek el a lakosságot jó vízzel, s egyuttal úgy vannak berendezve, hogy tűz esetében bőven szolgáljanak vízzel. A város tisztán tartását eszközlő csatornák, továbbá a gőz, szél és víz által hajtott számos műmalmok, mindannyian hasznos alkotásai a derék városnak.

A „Sillem-bazar“ egyike Hamburg legelegánsabb épületeinek. Egy millió markba került. Szélessége 124, hossza 352 láb; s egy része a „Jungfernstieg“ felé is egy emeletes. Az egész nagyszerű épület üveggel fedett. Van benne 34 bolt, 231 szoba, 52 kamra, 36 konyha, a földszinen pedig 213 különféle helyiség. Vásárolhatni itt, a mit csak kívánhatunk. Esős időben, egyuttal keillemes sétahely is.

Takarékpenztár van a városban vagy hat. Mindeniknek dicséretes czélja gyűjteni a kisebb tőkétet és alkalmat szolgáltatni takarékosságra. A betett pénzekért 3°/_o-ot fizetnek; elfogadják a legcsekélyebb összegeket is.

A kereskedelmi Hamburgnak, van a földbirtok számára is egy hitelintézete; mely kölcsöneit, a birtok értékének ³/₄-ed részéig adja. Fennáll ez intézet már 70 év óta!

Nem messze fekszik a várostól „Booth és fiainak“ műkertje az Elba mellett, mely számtalan exoticus növényei, jeles

faiskolája s a vállalattal kapcsolatos nagyszerű magkereskedéséről európai hírrel bír.

Hamburgnak sétányai számosak és szépek. A belváros csaknem minden oldalról körül van ilyekkel véve. Legszebb része a városnak kétségkívül az ugynevezett „Jungfernstiege”, melyre a szép sétányokon kívül a legelegansabb házak is dőlnek.

Emelik, sőt mondhatnám, páratlanná teszik e várost számos vizei, melyek azt egészen körül folyják. Különösen az Elster által képezett gyönyörű vitzükrök gyöngyei Hamburgnak. Ezeken késő éjjel száz meg száz apró csónak mozog fel és alá, melyekkel mintegy versenyezve uszkálnak a hattyúk. A partokról a fák közül és a kertekből halljuk a legszebb zenét, s a mit a hold a bájós nyári éjjelen kellőleg nem világítana meg, azt a palotaszzerű épületek ablakaiból szétáradó világtenger váltig pótolja!

A közönség, mely idejét nappal munkában és számoló asztalánál és könyvei közt tölti, este az életet e helyeken élvezi. Ha kedvez az idő, elvannak a szabadban éjjelutánig is; és ilyenkor a színházat a legjelesebb művész sem birja megnépesíteni.

Hamburgot 1842-ben nagy tűzveszély érte. Legnagyobb része elhamvadt ekkor. E csapás nélkül azonban tán soha se lett volna e város az, a mi ma. Bizonyítják ezt még fennálló régi házai, melyek farámákba illesztett falaikkal, csúcsos és pikkelyszerű cseréptetőkkel bizony szivból esetlenek! A kövezetre s a járdákra azonban nagyobb gondot lehetne fordítani. Az új részt, a paloták városát leszámítva, ez érdemben még nem kevés a teendő.

Jó szokás az Hamburgban, hogy a tejet az eladók a házakhoz hordják. Nem kell érte annyi ezer szolgálónak szaladgálni. Az edények, a melyekben hozzák, szerfölött tiszták; fából vannak s kívülről veres olajsinnel festvék be. Egy járomszerűleg kivájt rudon elczipel egy ember ilyformán egy akóra valót is.

XVIII. Hamburgtól Kölnig.

Junius 30. 1851.

Hamburgból mehettem volna már vizen Londonba. En azonban Köln felé mentem a vasuton, mert Hannover, Westphaliát és Belgiumot kívántam látni. Szeretem, hogy erre vettem utamat.

Haarburg városka, az első vasuti állomás Hannover földjén. Hozzája az utasok Hamburgból gőzhajón szoktak jönni. Az ut, kivált oly gyönyörű reggelen, mint a minő nekünk jutott, nagyon élvezetes. Kár, hogy nem tart tovább, egy jó óránál.

Érdekes képek kísérik e rövidke vonalon bennünket. Látjuk a hatalmas folyamat közelről, a számos jövő-menő vitorlás hajót; a töltésekkel védett határtalan rónaságokat, a rajtuk elszórt tejgazdaságokat; a legelésző sok és szép marhát, s egyikét végre a legbujább tenyészetnek!

Vizjárta vidék ez messzire. Azon térek, melyeken az említett tejgazdaságok állanak, mind hatalmas töltések által vannak biztosítva az Elba áradásaitól. E vidék szorgalmas gazdája azonban, e biztosítással még nem elégszik meg; hanem fölemeli a töltések színvonalára azon helyet is, a hol lakása és a hol gazdasági épületei vannak. Igy, ha szakad is a töltés: a gazda, a ház s a barmok mentten maradnak; s az egyszer fölemelt helyszin, igen becses dolog, mely okon a rajta álló ház, mindent magában foglal: lakást, istállót, csürt, kamrát. Ugyanez az oka, hogy a házak szélesek, magasak, rendszeren két—három emeletesek, és hogy szobáik egész a tető alá felszolgálnak. E magas épületek igen csinosan veszik ki magukat a nagy rónaságon. Emeli tekintetüket az is, hogy falaik általában vakolatlan veres téglából valók! Tetejük, rendszeren nád; s az ó-német szokás szerint, megvan mindannyinál a csúcs-fal is.

Haarburgtól Windsen-ig, majd gyengén hullámos, majd teljesen róna, s fával jóformán benőtt a vidék. A föld hol homok, hol tőzeg, s az aljakban sok a víz. A szárazabb helyeken feküsznek a sz. földek, s rajtuk: rozs, burgonya, borsó, lóbab és hajdina terem. Az aljakat rétek és legelők foglalják el, hol sok a sásos fű, s az értéktelen széna. Marhatenyésztés a vidék főkeresete. Uralkodó faj a hollandi. Az ültetvények erre jobbára

égerfából és mocsártölgyből állanak. Fenyves, csak kevés van. A falvak csinosak.

Hasonló gazdasági viszonyok tartanak, Windsen-en túl Lüneburgig. Az egész különbség csak az, hogy a föld valamivel hullámosabb, szárazabb, a fenyő több, a gyümölcsstermelés kiterjedtebb, és a fatalis hangafű, ismét sommásabban jelentkezik.

Lüneburg, Hannover tekintélyes városkája. Népessége mintegy 13 ezer. Túl rajta Bienenbüttel, Iltzen, Judenburg és Unterlössz körül, nagyon egyenlő jellemű a vidék. Homokos, hullámos és sovány föld; kevés rét, hangafüves legelők s fenyőültetvények teszik az egészet. A föld terményei: rozs, burgonya, borsó. A jobb részeken, mindinkább fölleljük a veres lóherét; mely a takarmányfélék közt e vidéken, ugyszólván egyedüli; s melynek aránylagos termesztése által válhatik az itteni gazdálkodás jövedélmezővé. Másik, a mi szintén nagy figyelmet érdemel, és tetemesen javíthatja az itteni gazda helyzetét: a sok terméketlen téreknek, minél nagyobb mértékben történendő beültetése fával. A szarvasmarhán nagyon meglátszik, hogy a takarmány és a táplálkozás szegény. A falvak mindazonáltal, az egész vonalon, csinosak; s azoknak téglából épült házaik és veres színű cserép fedeleik, a háttérben álló haragos zöld fenyvesekkel, egészen festőileg veszik ki magukat.

Eschede felé és körül, hasonlók a viszonyok, azon megjegyzéssel: hogy a terméketlen hangafüves térek sokasodnak, a mivel föld kevesbedik s az erdővel borított részek is fogyatkoznak.

Celle felé a föld rónább, de folyvást sovány és homok; különben ugy hasonló a többihez, mint tojás a tojáshoz. Tavaszitveteményül leginkább zabot termesztenek. Másra a föld nem is való. A tőzegmetszések terjedelmesek. Celle lakossága mintegy 10 ezer, s e hely a hannoveri királyságnak második városa. Az itteni királyi istálló jeles lovairól híres. Gazdasági tekintetben e vidék nagyon hálátlan.

Cellén tul, Burgdorf felé, a vidék teljesen kiegyenesedik; de azért nem lesz jobb. A hangafüves területek mindinkább szaporodnak. E vidék képezé hajdan az ismeretes „lüneburgi haidet,” mely azonban a folyvást terjedő faültetvények következtében mind jobban veszíti szomorú hírét. A nagy szorgalmat hirdető ültetvények 25—30 évesek. Jobbára fenyő- és nyirből állanak. Főtermények: a rozs, burgonya, hajdina és zab, melyek azonban a szegény földön csakis szegényesen diszlenek.

Burgdorf és Lehrte tájékán a talaj és a mivelesi viszonyok ugyanazok. Valamivel tán jobbak a földek. Különbözik a rét kevés s a hangafüves térek elég terjedelmesek.

Lehrtétől Hannoverig, vagyis az ország fővárosáig a föld folyvást róna, itt-ott vizektől szenvedő; de vegyülete szerint termékenyebb homok; rajta a miveles is jelesebb. Terményekből ez okon nagyobb is a változatosság. A burgonya és rozs mellett látjuk szépen diszteni a borsót, a lóbabot; sőt helylyel-közzel igen jeles állásu veres lóherére is bukkanunk. Több és termékenyebb a rétség is, valaminthogy a helységek körül sok és szép gyümölcsfát is találunk. Látunk olló alatt tartott csinos sövényeket is. Tőzeg erre is bőségben van. Az építkezés jó; s a régen látott szelmalmok ismét jelentkeznek. Hannover népessége 40,000. Nevezetessége a fővárosnak a királyi istálló sok jeles lovaival.

Wundsdorfig hasonlók a gazdasági viszonyok. Jobbak a földek némileg, s ez okon a vetemények is jobban állanak. Fában nagy a bőség.

A következő állomás már Chur-Hessen földjén van. Utána nyomban következik a 9 □ mfdnyi schauenburg-lippe-i herczegség.

A falvak erre jóval sűrűbbek, s a vidéket igen csinos villák diszítik. Az építkezés általában jeles. A legelők buczkásak, tőzegesek, s a rajtok legelészó marha nem sokat jelent.

Hastentúl a föld egyszerre homokos agyagba csap át. Repczét, buzát, borsót, rozst, bükkönyt, lóbabot és lóherét találunk együtt. A rétek is jobbak és termékenyek, s nagyobbrészt mogyoró-sövényekkel kerítve. A föld mivelesét példásan teszik, s a szántást rendszeren 3—4 ölnyi széles bogárhátas ágyakra ejtik. A vidék erősen grouppirozott. Fa sok; s az erdőség jobbára tölgyből áll.

A helységek erre számosak, de általában kicsinyek. Keretekben mindenütt szorgalmas gyümölcsstermelés látható. — A marha élősövényekkel kerített téreken legelész; hollandi fajnak látszik, de apró és sovány.

Igy tart a vidék Bückeburgig, mely a lippei herczegség fővárosa. Bückeburg és Minden közt pedig kezdetét veszi a porosz birodalomhoz tartozó Westphália.

Kedves vidék! Földmivelese, építkezése, állat- és gyümölcsstermelése egyaránt szorgalom és életrevalóságra mutat. Földje kötöttebb, jobb. Rajta a burgonya, rozs és zab mellett:

repczét, buzát, lent, lóherét, lóbabot és borsót is természetnek jeles diszléssel.

Minden első állomás a porosz földön. Waggonokat váltottunk itt, s az alatt holminkat egész illedelemmel bár, de mégis eléggé össze-vissza hányták!

E pont katonai tekintetben fontos. Ujabb időben erődítésére sokat költöttek. Népeisége 10,000.

Minden-en tul, a talaj homokos agyag szintén, de jelesen van mivelve. Rajta a fönt említett növények igen szépen diszlenek.

Alig haladunk egy negyed órányira, a földszin az ugynevezett „Porta Westphalicánál“ egyszerre más alakot veszen föl. Erősen hullámos, erdős és köves vidékké változik át.

A „Porta Westphalica“ a Weser hegyláncznak áttörése. Némelyek szerint az a rómaiaktól származnék. Bizonyosabb azonban, hogy ez utat a Weser folyó törte át magának, isten tudja, hány év előtt és alatt! Az ember a folyót e művében tán csak elősegítette!

A „Porta Westphalica“ vidéke, nagyon emlékeztetett H o n t megye hegyesebb tájékaira. Szűk völgyekben gazdag, és erősen grouppirozott. Földje: agyag; s azon a rozs, burgonya, zab, borsó, bab és veres lóhere szépen diszlik. A mivelés nagy szorgalmu. Rendesen 5—6 ölnyi széles bogárhátakra szántanak. A rétek termékenyek. Az erdőség jobbára tölgy. Helységek csinosak, s azokban a házak rendesen kőből és cseréppel fedve szilárdan építvék. Jelentékeny a gyümölcsstermelés is. Van azonban e vidéknek, árnyoldala is. Ezek a kopár, terméketlen hegyoldalak, melyeken hangafűnél egyebet alig látni.

R e h m e fürdőhely, s a szomszédságában levő, nevezetes sófőzések, a vasuti vonaltól közelre esnek. Szép tájképek! A magány és a jó lég már egyedül kedvessé tehetik e helyet!

Ezentul a föld hálátlan. Csak valódi szorgalomnak osztja jutalmát. A m á r g á z á s nagyban szokásos. A mellett, hogy a helységek nagyon sűrűn fekszenek, tele van e vidék t a n' y á k k a l és egyes apró gazdaságokkal is. A távolságok, s a hegyes vidéknek nehézségei javulnak ilykép.

A szarvasmarha, nem valami különös. Apró, fekete-fehér vagy veres-fehér. A szénakészítéssel és repczetakaritással épen foglalkoztak javában. Utóbbiból nem természetetik sok. A szél-malmokat erre már vízi malmok váltják föl. Mások az esési viszonyok.

Herefordon tul Bielefeldig, a vidék megtartja jelle-

mét. Csak hullámai kisebbek s földje valamivel jobb. A veres lóhere gyönyörűen diszlik. A lóbab terjedelmes miveltetésnek örvend; és igen jól diszlik. A len termelés is szokásos. Gyümölcs sok, s annak termelése kimegyen a kertekből a földekre s az utak széleire is. Az utak jelesek. Erdeje a vidéknek sok; s azokkal az elszórt egyes gazdaságok, majorok és helységek igen szép képeket alkotnak. A marha kicsiny, jelentéktelen; fajra nézve egyező a főlebbivel. A vasutnak a westpháli kaputól idáig sok akadályokat kelle legyőznie.

Bielefeld erősen betöltetett csinos város. Központja a westpháli vászonkereskedésnek; s lakhelye egyszersmind számos szorgalmas takácsnak. A lentermelés nagyobb mérvben itt veszi kezdetét. Földje hegyesebb, homokosabb, soványabb. Szorgalmát különösebben tanusítják még: a szép öntözött rétek s a virágzó gyümölcsstermelés.

Tul rajta Güterslohe felé a föld mindinkább kiegyenesedik és homokosabb lesz. Főtermény rajta: a rozs és hajdina, melyek azonban a talaj soványságának megfelelőleg elég gyengék. A fenyvesek újból szaporodnak.

Güterslohen tul Öhlde, Beelum és Hamm-ig, a talaj agyagosabb, hullámosabb és termékenyebb. A csinos falvak mellett és körül, a szétszórt gazdaságok folyvást tartanak. A gyümölcsstermelés, a jobb rétmiveltetés, s a virágzóbb állattenyésztés jelentik a vidék nagyobb jólétét. A földeket szeretik élősvényekkel keríteni, mihez leginkább mógyorót és tölgyfát használnak. A szántást, 3—4 ölnyi széles bogárhát ágyakban teszik; s a földeken a mellett hogy rozs a főtermény: repcét, búzát, lóbabot és lóherét is szép sikerrel természetnek. A tavasziak jóval gyengébbek az ősziéknél. Látni erre némi tiszta ugart is. Erdő sok; és fában a vidék szükségét egyáltalában nem lát.

Hamm kised város, de igen kedves fekvésű. Távolról egész vidéke nagyszerű kerthez hasonlít. Sötétzöld ültetvényeivel, veres fedelű házaival, s hamvas komoly tornyával igen kellemes benyomást tesz. Földje agyagos homok, s azon a főlebbi termények szépen diszlenek. Szarvasmarhája derék. Körüle a táj jóformán egyenes; és csak a távolban mutatkoznak erdővel borított magasabb hegytetők.

Hammtól Dortmund, Mengede és Essenig a föld egyenlő jellemet tart. Gyengén hullámozó, fákkal erősen benőtt, s kitűnően mivelt agyagos homokból áll az. Rajta minden felé jó módú helységek és elszórt gazdaságok fekszenek. Terményei: szép buza, rozs, repce, árpa, lóbab, burgonya és

óhere, mely utóbbinak termése a kitünő rétségek termékenységeben is nem csekély segítségre talál. Buzát és rozst csaknem egyenlő mértékben természetnek, mi Németországban már sokat mond. Az árpák épen most értek javában. És a szép eredmények, meg kell vallani, hogy legnagyobb részt a kitünő szorgalomnak gyümölcsei. Hazánkban illetén vidék van a felföldön akár mennyi, de azokat a jobbak közé nálunk senki sem számítja. A szántást 7—8 ölnyi széles ágyakban gyakorolják bogárhátra. Szebb szántást és kaszálást, mint e vidéken, alig láttam valahol. A marha szép, s a mezőkön fejetik, s ott tartják azt jobbára élsővényekkel kerített rétek vagy legelőkön. Gyümölcs-termelés lehetne nagyobb is. Az építkezés semmi kívánni valót nem hagy. Fája is van a vidéknek elég. A nép izmos, erős, jól táplált, jól ruházott, s lakásában csaknem fényűző. Növeli a vidék érdekét a számos gyár és téglaegető; mely utóbbiak bőségéből azt kell következtetni, hogy a talaj téglakészítésre igen alkalmas.

Essen-en túl a föld elég hamar megváltozik. Rosz, természetlen homokba megy át, melyen a hangafű és a fenyvesek, a szegény földnek e hű gyermekei, újból előtűnk vannak. E hirtelen megszakadás Oberhausen előtt kezdődik s tart azontul körülbelül egy jó mértföldig. Terményei a földnek, az ilyenhez egyedül hű: burgonya és roz. A fenyőültetvények mind fiatalok, s a roz homokon nagyon szépen diszlenek. A szeszélyes átmenetnek határt a Ruhr vize szab. Ezen túl az állapotok ismét nevezetesen jobbak. Elszórt gazdaságok, jó utak, csinos ültetvények, tölgyerdők a vidéket újból szebbé és hasznosabbá teszik; főtermények mindazonáltal erre is: a roz és burgonya.

Düsseldorf felé a föld róna, s hozzá közeledve, mindinkább kötöttebb, agyagosabb. A mivelés nagy szorgalomra mutat. Építkezés és faültetvényekben sok az ipar. E város az egykori bergi hercegségnek volt főhelye; most a porosz herceg tartózkodik benne, s számlál közel 40 ezer lakost.

Ezentul Kölnig a földmivelési viszonyok jóformán hasonlók maradnak. Főtermény: a roz.

Mire Kölnbe érkezénk, este lón. Reggel, midőn a „Royal Hétel“ ablakain kitekinték: a német folyamok fejedelme, a hatalmas Rajna — feküdt szemeim előtt!

XIX. Köln.

Julius 1. 1851.

Ugy tartja a krónika, hogy a kölni egyház alapkövét még 1248-ban tették le. Ha előbb történt volna, annál rosszabb: mert a nagyszerű mű maiglan se kész. Ugy látszik, mintha ezen épület annyit pusztulna, mint a mennyt épül. Ha elkészülne, egyike lesz kétségkívül Németország legnevezetesebb építészeti alkotásainak. Most a porosz király és mások adományain épül, a mint látszik, elég meggondolással.

Köln, művészeti és tudományos dolgokban nem bővelkedik. Megemlést érdemelnek mindazonáltal: Rubens remek festménye a Péter templomban; továbbá azon ház, hol e híres festész született s Medici Mária meghalt; valamint a régi városház, a fegyvertár, s a mulató kert. Utczái nagyon szűkek. Járdákat a gyalogok számára csak annyiban bír, a mennyiben a szekéruzokat megengedi. Sok helyen ez okon semmi járda, néhol alig 2—3 lábnyi, s ott is, a hol legszélesebb, alig több 3—4 lábnál! Sáros időben a gyalogokra nézve ez, természetesen igen kényelmes dolog! Szűkölködnek az utcák tisztaságban is; különösen az által, hogy a vizet a házakból azokra eresztik, hol is csatornák hiányában, kénye-kedve szerint elterül! A házak is jobbára keskenyek, magasak, izlés nélküliek; a kövezet pedig, egy-két helyét kivéve, általában rosz.

Ismertetett városunk mindamelllett a rajnai porosz tartományok egyik legjelentékenyebb helye. Ugy is mint kereskedelmi hely, úgy is mint árkok és falakkal megerősített pont. Népeisége, a vele átellenben fekvő Deutz lakosságával együtt, 85 ezerre megy. Hogy húsz évig Franciaországhoz tartozott, az ma is még meglátszik rajta a nyelvből, s a számtalan francia felirathól. Falai közt lakik több tekintélyes pénzváltó; közel 200 nagy- és vagy 6—700 kisebb kereskedő, s ugyanennyi szatócs. Borkereskedőt mintegy 60-at s gabnakereskedőt 25—30-at számlál. Kereskedelmét leginkább a rajnai hajózás élteti; melyen olajt, gabnát, bort, kézműveket, gyarmat-árakat, dohányt, gyapotot, fát, kő- és faszenet, hamuzsirt, timsót, festékfát, ólmot, vasat, bőrt stb félét hoz és visz.

Folyampartja hosszában állanak számos vitorlás és árboczos hajói s dereglyéi; melyek körül nyüzsg és forog az üzérvilág. Árui és hajói számára igen czélszerű kikötőkkel bir. Maguknak, a kölni hajóknak a száma 50—60-ra megy. Van számos gőzöse is, melyek egy idevelő hajózási társulaté.

Nevezetes e városnak tengelyen való kereskedése, valamint a vasuti közlekedés által fentartott forgalom. Ez utóbbival, most már Belgiummal, Fransziaországgal s a tengerrel; észak felé pedig Hamburggal, és ez által számos más kereskedelmi ponttal áll kapcsolatban.

Kereskedelmével arányban jelelentékeny a helybeli ipari termelés is. A timárság, a dohány és burnót gyártás, a selyem, szalag és csipkekészítés, számos embert foglalkoztat. Készítenek továbbá Kölnben: híres szőnyegeket, hajóköteleket, festéket, keményítőt, szappant, enyvét és gyertyát; valamint hogy a czukorfinomítás is egyike azon dolgoknak, mely ez iparos város kebelében nagyban üzetik. A híres kölni vizből egyedül, úgy tartják, hogy elad e város évenként mintegy fél millió tallér értékig. Azon mindenféle kézművesek száma, kik dolgaikat mint mesterek önállólag viszik, negyedfél ezerre megy. Van e városban ezeken túl több betüöntöde, könyvkereskedés és vagy 30 könyvnyomda. Mindamellet, kicsinyeknek találjuk mindezeket, a hamburgi kifejlett élethez képest.

Az átellenben fekvő Deutz-ot, hajóhid köti össze vele. A folyam szélessége, lehet tán olyan, mint Dunánké a lánczvidéknél; sebessége azonban sokkal nagyobb; mi hajózási szempontból nem előny. A közlekedés a Rajnán elég élénk; ámbár távolról sem olyan, mint a mi dunai forgalmunk.

A közönséges hajók, melyek a Rajnán járnak, általában nem nagyok, és mind vitorlások. A gőzösök számosak, csinosak.

A terheket a városban egy lovú, két és négy kerekű taligákon hordják szét, s ezeken egy izmos széleshátú lóra, felraknak 30—40 mázsát is.

A mai Köln helyén, állott egykor Colonia-Agrippina! A középkorban jelelentékeny hansa város volt; 1212-től 1794-ig szabad birodalmi várost képezett; 1794-től 1814-ig végül a francia birodalomhoz tartozott. Sok viszontagságon ment tehát e hely is keresztül.

XX. Kölnőtől a belga határig.

Julius 2. 1851.

Kölnön tul, a szeliden hullámzó vidék, teljesen kinyílik, s nagyban véve szinte rónaságnak látszik. A föld vegyülete homokos-agyag; s azon gyönyörű lóherék, szép búzák, rozsok, kevés árpa, több zab és burgonya állanak. Rétséget alig s természetes legelőt egyáltalában nem találni. Tiszta ugar csak elvétve mutatkozik egy-egy darabka. Minden, a mit csak látunk, szántottvetett állapotban van. Ily állásában a gazdálkodásnak természetesen az istállózás is általános.

Látása e gazdasági állapotoknak az embert önkénytelen reflexiókra vezet. Ime, gondolám magamban, a különböző gazdasági rendszerek mennyire a körülmények kifolyásai! Brandenburg, Meklenburg, Holstein és Hannover számos vizenyős és hangafüves térein javában a legelő gazdaságot gyakorolja; holott itt, miután a természet jóra való réteket és legelőket nem adott, de a földet általában művelésre alkalmatossá tette: mesterséges takarmánytermeléssel a legszigorubb és legáltalánosabb istállózás divatozik!

Amott úgy mint itt, okszerűleg cselekesznek; mert ugyanazon cél, t. i. a lehető legnagyobb jövedelmet, a természet által kijelölt alapoknak megfelelő eszközökkel törekednek elérni. E természetes irányok határai közt kell igenis, minden föld és éghajlat mellett, az emberi szorgalomnak mozogni; ha az magának a munkát háladatossá akarja tenni; s az eltérés ezen iránytól rendesen nem teszen mást, mint harcrazakelést a természettel.

Eszembe jutott a mi száraz, de gazdag talaju alföldünk az ó szegény rétjei és fűnélküli legelőivel; és szebb jövendőt annak is csak a mesterséges takarmánytermelésen alapuló istállózás által láttam és látok lehetségesnek.

Helységei ezen vidéknek kicsinyek, csinosak, számosak és sűrűn összefekvők. A sorfákkal szegélyezett utak általában jelesek. A kiállóbb pontokon látunk itt-ott ismét néhány szélmalmost.

E jellemzés szolgál Königsdorfig. Azon túl a földszin, jóformán hullámos és egyenetlen, de gazdasági tekintetben ke-

veset változik. Nevezetes e pont nagyszerű átmetszése és alagutjáról; mely utóbbinál hosszabbat nem láttam utamon. Hossza e tunnelnek 430 ruthe vagyis 860 öl. Szinte jól esik, midőn tartós várakozás után, belőle ismét kiérünk a szabadra.

Königsdorfon tul, Horren felé, a földszin mindinkább egyenetlen és fával benőtt. De ez csak rövid ideig tart. A vidék csakhamar ismét kiegyenesedik, s azon különösen sok a rétség. A termőföld nem a legháladosabb. Csak a nagy szorgalom teszi azzá. Vegyületénél fogva a talaj homokos agyag, kavicsos alréteggel. Látni azon igen szép buzákat, rozsot, árpát, zabot, lóherét, burgonyát, sőt repszét is némi keveset. Legkitűnőbbek ezek közt: a buza, a rozs és a lóhere. A repszét épen aratták javában. Sarlózzák és kévékbe kötik. Átalában szórva vetik.

Legmostohább, fátlan helyei a vidéknek, melyek, úgy látszik, mivélésre alkalmas talajjal nem bírnak, legelő gyanánt használatnak; s a közlegelő természetét itt se tagadja meg; mert azon a buczkák és gilicze tüskék csak oly otthonosak, mint a mi közlegelőinken. A marha erre is ugyanazon faj, melyet Brandenburgtól kezdve idáig mindenütt találtam, s mely vidékenkint, a gazdagabb és soványabb tartás szerint, csupán testnagyság és súlyra nézve különbözik.

Erdőség sok; s benne a fa leginkább tölgy és nyír. Hasonlít e tájék némileg Somogy megye kötöttebb földü, s erdősőbb róna részeihez.

A helységek nem nagyok; s bennök az építkezés némi hanyagságra mutat. A tőzegkészítés jelentékeny; s azt csinos apró gula-alakokban szokták kiállítani.

Ilyen a vidék és a gazdálkodás, Buir helységig; sőt azon tul a gyáriparos Düren-ig is, csak keveset változnak a mivélési viszonyok. A szorgalom folyvást kitűnő, s a mellett a földek trágyázása és meszezése is napi renden van.

A veres lóhere, a vidék gazdálkodásának ez alapja és áldása, jól diszlik és érdeme szerint természetik is. Építkezésben több a csin, és a házak hamuszin cserép fedeleikkel igen jól veszik ki magukat. Az iparos Düren gyárai közül, több papirkészítéssel foglalkozik.

A főlebbi rónaság és gazdálkodási viszonyok Langerweh e-ig tartanak; hol igen szép és kiterjedt erdőségeket látunk. Ezekkel a földszin jóformán hullámos lesz, a termő talaj pedig mindinkább soványodik. Gyümölcstermelés átalában kevés; s úgy tetszett nekem, mintha a takarmánytermelés is jóval lehetne

több. Meglehet azonban, hogy a belterjes mivélés nagy termései. éhelyre ütik azt, a mi a kiterjedésben hiányozni látszik.

Langenwehe-től Eschweiler-ig, szép, hullámos, erdős s csoportozott vidék következik ; mely azonban, gazdasági tekintetben, az előbbivel jóformán megegyez. Soványabb földjén több a rozs, s azonkívül a gyümölcstermelésre is nagyobb a figyelem. A veres lóhere folyvást szép; rétság valamivel több; s lóbab is természetik. Burgonyát, aránylag keveset láttam.

E vonalon a vasuti építkezés nagyon költséges. A számos es jelentékeny átmetszés teszi azzá.

Ezentul Stollberg-ig, a földmivélés csaknem egészen háttérbe vonul. Alig látunk egyebet: hegy, völgy, erdőség, kőszételepek és gyáraknál. A vasut, számos nehézségeket leküzdve halad: a többi között, egy alaguton át, melynek hossza 48 másodperczig tart! Igy marad a vidék jó darabon Stollberg mögött is; és csaknem ugy látszik, mintha a nagy és csinos átmetszések és tunnelek megszűnni sem akarnának. A legnagyobb alagút, melyen áthatoltunk, 66 másodperczig tartott.

Mennél inkább közeledünk ilyformán Aachen-hez, a vidék annál kedvesebb, miveltebb és barátságosabb. Szépsége tetőpontját ez ósrégi városnál éri el.

Egy gyengén hullámos és kerekded völgyben gyönyörű ültetvények, villák, csinos és jó módu helységek és gyümölcsfáktól körülvéve fekszik a tisztos Aachen; mely hamvas tetejű házai s komoly kinézésű tornyaival, nagyszerű viaductjai s szép indóházával, drága gyöngyként mosolyg felénk; s melynek látása akarva, nem akarva, a messze homályban fekvő, rég elmúlt idők emlékezetét költi föl bennünk!

Aachen a rómaiak Aquisgranuma volt! Ugy tartják, hogy Nagy Károly benne született. Hogy itt halt meg, bizonyítják a főegyházban fekvő hamvai, melyek oda jan. 28-án 814-ben helyeztettek! 1531-ig, Aachen falai közt, 37 német császárt és királyt koronáztak; továbbá a régiebb és újabb időben 25 országgyűlést, 10 egyházi zsinatot, és 4 fejedelmi congressust tartottak! Látszik ezekből, a helynek történeti nevezetessége!

És most ez óshires várost, mint Poroszország egyik legvégső birtokát nyugot felé, a távol Berlinből igazgatják! Fénye és dicsősége elhagyák. Szép vidéke, jó földje és kénygyógyforrásai maradtak csak meg; mely utóbbiak most is ugy, mint a rómaiak idejében, látogatottak. A fejedelmi pompa helyett, a hajdan le-

nézett ipar jött falai közé, s jólétét egyedül a posztógyártásnak és tükészítésnek köszönheti. Népeisége 45 ezer.

Nagyszerű indóházánál, hol negyed órát időzünk, igen jeles lüttichi eperrel vendégeltük magunkat meg; melyek nem oly édesek, mint a mi mezei apró epereink, de nagyok, nedvteljesek, és savanykás izükkel a szomjat igen jól enyhítik.

Aachenből kifelé a vasut feltűnő emelkedéssel küzd. A mozdony és szekerek mintegy 1000 ölnyire gőzgép által vonatnak föl; s e darabon a kapaszkodás: $\frac{1}{38}$ -ad; azaz: minden 38 ölnyi távolságra egy öl emelkedést kell legyőzni! Kissé unalmas dolog!

Fölérve a tetőre, mozdonyunk azonnal tova repült, és haladása közben a hullámos földszinen szép erdők, gyümölcsfák, erős átvágások és alagutakon vitt keresztül. Ez utóbbiak egyike közel 100 másodperczig tartott. A termőföld valamivel soványabb. Rajta kerített és elszórt gazdaságok fekszenek; melyeken az épületek helylyel-közzel annyira egyszerűek, hogy soknál a tetőzet csak szalmából áll. Hogy szegényebb a vidék, látszik a jelentkező sivatag dombokról, melyeken a haszontalan hangafűnél egyéb nem tenyészik. Fő termény a rozs. Rét nagyon kevés. A szarvasmarha erre is ugyanazon faj, melyet eddig folyvást láttunk. Kerített legelőkön tartják. Az erdőség fája tulnyomólag tölgy.

Herbesthal felé az egész vidék egy nagyszerű parkhoz hasonlít. Azzá teszik: a földszínek folytonos hullámozása; a sok élősövény, a szép és számos festői hegyoldal és ültetvények. És e jellem nem is szűnik meg többé a belga földig; melyen első helyül Dollhain-t találjuk. Feléje csak rónább lesz valamivel a kép; s azon a sok, apró, csinos helység igen kedvesen veszi ki magát! A réteket javában kaszálták. A letakarított helyek úgy néztek ki, mintha borotválták volna. Szebb munkát nem láttam soha! Kezdjü kérezni, hogy nagy miveltésű földhöz közeledünk

XXI. Visszatekintés.

Ha az olvasó nem röstel térképet venni kezébe, láthatja, hogy az a vonal, a melyet a német földön Lipcsétől, Magdeburg, Berlin, Hamburg, Hannover és Kölnön át Aachenig meghaladtam, szép darab földön fut keresztül; láthatja, hogy ezen utnak legnagyobb része a porosz földre esik. Tekintsünk tehát mindenekelőtt Poroszországra vissza!

Minden ország anyagi jólétének főtenyezőjje: a föld, az éghajlat és a népesség. Ezek, együttvéve, teszik a nemzeti vagyonosságot, kisebbre vagy nagyobbra. Lehet gyengébb földön, és kedvezőtlenebb éghajlat mellett nagy eredmény, ha t. i. a nép, derék és munkás; valaminthogy jeles földön és kedvező éghajlat mellett szegénység honolhat, ha t. i. értelem, munka és szorgalom nélküli a nép. Ennek igazságát, a mindennapi tapasztalás bizonyítja. Szerencsés azon ország, melyben e tényezők egymással összhangzásban állanak. Minél nagyobb ez összhangzás, annál nagyobb az eredmény, azaz a nemzet egyetemes jóléte. Közlekedés, ipar, kereskedés, hitel, tanintézetek, törvények, rendőrség, igazságszolgáltatás: ki tagaghatná, hogy igen fontos tényezői az életnek; de ezek amazokhoz képest még is csak másodrendűek. Másodrendűek azért, mert ezeket teremthetjük, amazokat pedig csak a természettől kapjuk.

Hol tehát kedvezőtlen föld és égalji befolyások mellett is kifejlett jólétet találunk, ott habozás nélkül az ember jelességére következtethetünk; valaminthogy jelentéktelenségére, a hol a föld és az éghajlat jelessége mellett sem találunk valamire való jólétet.

E felfogással ítélvén meg az átfutott téreket, a jólét, melyet rajtuk találtam, kivétel nélkül az ember életrevalósága mellett szól. Föld és éghajlat, az egész vonalon, igen sok kívánni valót hagynak; mert hiszen burgonya, rozs és zab, azon termények, melyekre e vidékeken az emberi szorgalomnak leginkább támaszkodni kell. Ezek pedig mint tudjuk, nem azon források, melyekből az anyagi jólét gazdagon fakadni szokott. A nép mégis általában jól van ruházkodva, elég kényelemmel lakik; állatai tűrhető állapotban vannak, s a vidék ültetési- s mivélésében is egyaránt az ember ereje, jóléte és hatalma mellett szól.

Egy szóval, az ember nem csupán lakja e vidéket, hanem a fölött esze és szorgalmának a hatalmával uralkodik is.

Poroszország területe, melyen $16\frac{1}{2}$ millió népesség van, egészben véve 5080 □ mfd, és ebből:

Szántóföld	2350 □ mfd.	=	$46\frac{22}{100}$ %
Rét	570	„	= $11\frac{22}{100}$ %
Legelő	700	„	= $13\frac{52}{100}$ %
Kert	155	„	= $3\frac{5}{100}$ %
Erdő	1200	„	= $23\frac{62}{100}$ %
Használatlan	105	„	= $2\frac{7}{100}$ %

Ez adatok alapján, esik a népességből egy □ mfdre: 3248 lélek, s a terjedelemből minden főre: $3^8\frac{100}{100}$ kat. hold. Az összes népességből, mezői gazdasággal foglalkozik 61, gyárriparal 25%. Azon államok közé tartozik tehát még Poroszország is, melyek anyagi jólétüket főleg a gazdasági és kevésbé az ipari termelésből meritik.

Földjének minősége szerint Poroszország, mikép már megjegyeztük, egyáltalában nem tartozik a természetből megáldott államok közé. Sőt inkább lehet mondani, hogy talajának nagy része, valóban igen mostoha. Homok talán a birodalomnak fele; s a másik homokos-agyag félnek legjobb részei sem mérkőzhetnek a mi jobbféle talajainkkal. Jobb részei a birodalomnak: Szilézia, Sachsen, Posen, és a rajnai tartományok; roszabak: Brandenburg, Pommern, s Nyugat- és Kelet-Preussen. E részek térileg, jóformán egyenlők.

A föld minőségét illetőleg egyébiránt tájékozhatnak bennünket az előállított gabnafélék is, melyek a tett összeírások szerint egészben véve 154.150,000 pos. mérőre menő évi termést fejeznek ki; mely összegből

esik a búzára:	13.400,000	pozs. mérő	=	$8\frac{7}{10}$ %
„ „ rozsra:	61.200,000	„ „	=	$39\frac{7}{10}$ %
„ az árpára:	8.550,000	„ „	=	$5\frac{5}{10}$ %
„ a zabra:	71.000,000	„ „	=	46 %

Látjuk ezen számokból világosan a porosz föld természetét. A zab- és rozs-termelés együtt: $85\frac{7}{10}$ %, a buza és árpa csak $14\frac{3}{10}$ %-it tesz.

Poroszország minden gazdasági terményei közt azonban rá nézve legjelentékenyebb a burgonya; melyből statistikai adatai szerint évenként mintegy 919 millió pozs. mérőnyit termeszt. Alig száz éves meghonosodás után e növény oly terményévé lőn ez országnak, mely a gabnaféléket, az embernek ez egykor egyedüli kenyérforrásait máris messze tulszárnyalta.

Poroszhoz tömérdek homokjain a burgonya igen is főleg az, melyen ez ország anyagi jóléte leginkább nyugszik; s melyre az emberi és állati élet egyaránt támaszkodik! Vegyük el tőle a burgonyát, és elveszszük abban egyuttal létezése legfőbb alapját. El lehet tehát gondolni azon csapásnak a nagyságát, mely a nem rég mutatkozott burgonya-vészben, ez államot is annyira fenyegette.

Szokásos gazdálkodását illetőleg, nehéz volna megmondani, hogy Poroszországban sajátlag, melyik vetésforgás tekinthető leginkább elterjedettnek? Ez érdemben csak annyi bizonyos: hogy a tiszta ugar jobbára vagy egészen föl van adva már, vagy pedig csak igen kis mértékre van szoritva; és hogy annak helyén takarmány, leginkább veres lóhere, továbbá burgonya és cukorrépa termeltetik. A váltógazdaság, melynek elterjedéseért a jeles Thaer annyit fáradozott, ezen országban minden értelmesebb gazdától el van már fogadva; s a vetőrendszerek ennél fogva annak szabályai és a fenforgó körülményekre való tekintettel szabályozvák.

A jobb gazdasági állapotok egyébiránt kezdeteket itten is csak a jobbagység megszüntetése s a földnek felszabeditása után vehették. E politikai és közgazdasági tekintetben egyaránt fontos reformok a jelen század első tizedében történtek. Azóta minden év uj meg uj haladást hoz; és a mostani kifejllettséget, különösen ha tekintettel vagyunk az idő rövidségére is a mely alatt keletkezett, valóban nagyinak mondhatjuk.

A kiterjedt burgonya- és répatermelésen alapuló szesz- és cukorgyártás, a mellett, hogy ez iparvállalatok önmagukban szép jövedelmezést nyújtanak: tetemesen emelik a föld hasznát, és adnak a gazdaságnak moslék- és hulladékokban nagy mennyiségű tápanyagot is. Mindkettőről azt tartják, hogy a föld tiszta hasznát porosz heldankint (= 709 □ öl) legalább is 20—30 pfrtra állítják. Cukorgyártás tekintetében, mint már megjegyzém, legelső helyen Sachsen tartomány áll; hol, különösen Magdeburg és Quedlinburg körül, roppant terjedelemben termelik a répát, s a hol a cukorgyáraknak is aránylag legnagyobb száma található.

És valamint a földmivelés tökéletesítésében Poroszország a legközelebbi 3—4 évtized alatt tetemes haladást tőn; szintugy ezen időre esik állattenyésztésének emelkedése is. Porosz statisztikusok szerint az utóbbi idő lefolyása alatt a lovak száma háromszázezerrel, a szarvasmarháké 848 ezerrel, s a juhoké kilencz millióval szaporodott! Ugy tartják pedig,

hogy 1845-ben volt az egész birodalomban 1.564,554 darab ló; 5.124,500 darab szarvasmarha; 18.000,000 darab juh, és 2.500,000 db sertés.

A lótenyésztés emelésére léteznek a birodalomnak csaknem minden részében állami ménesintézetek. Kivételt e tekintetben csak a rajnavidéki kerületek tesznek, hol a lakosság a lótenyésztés iránt kevés előszeretettel mutat.

A szarvasmarhatenyésztés rendszerint azon vidékeken, hol az legsűrűbb, egyuttal fajra nézve is a legjelesebb. A Rajna alsó vidékén és Wesztpháliában nevezetesen igen szép faj keletkezett a helybeli marhának a hollandi fajjal való keresztezéséből. Brandenburgban meg a helybeli fajt a schweizi, hollandi, oldenburgi és holsteini fajokkal keverték, mi által, kivált hizlalásra igen alkalmas állatokat nyertek.

Nagy előmenetel történt a finomabb merino juh tenyésztésében is. A porosz finom gyapju rövid idő alatt nemcsak mennyiségre multa fölül a híres szászországit, hanem azzal minőségre is kiállja a versenyt. A frankenfeldi kir. törzsnnyáj; a Thaeer-féle möglini juhászat és más magánosok juhászatai gyorsan hirre vergődtek, s a többi nyájaknak is oly lendületet adtak, hogy ma már az angol és hollandi gyárosok a berlini és boroszói vásárokon több finom gyapjut kapnak és vesznek, mint Szászországban.

Daczára e hatalmas állattenyésztési emelkedésnek, mely Poroszországban eszközöltetett, nincsen mégis fedezve annak husszükséglete teljesen. Dietrici szerint külföldről ma is még mintegy 3 %-entje fedeztetik összes huszfogyasztásának; és ennek fejében éa szomszéd Mecklenburg, Holstein, Holland és Hannoverból körülbelül tízezer darab vágómarha hajtatik be évenként. És e körülmény abban találja magyarázatát: hogy a népesség gyors szaporodását az állatok szaporítása ugyanazon mértékben követni nem bírta. Eljő azonban kétségkivül azon idő nemsokára, a midőn Poroszország e tekintetben is épen ugy fedezendi szükségletét, a mint azt például gabnatermelésével már régtől fogva teszi. Szaporításával takarmánytermelésének s emelésével földje termékenységének, mindinkább közelebb jön e fontos közgazdasági célhoz.

Ipar, kereskedés és közlekedés tekintetében is nagy kifejtétségnek örvend Poroszország. Mint emlitém már, népességének negyedrésze iparral és kereskedéssel foglalkozik. Legjelesebb gyártmányait teszik: a sok és szép posztó; gyapju- és lenszövetek; selyem- és bársony-kelmék; üvegnyeműek; schawok; szappan és gyertya; viaszkos vászon; szőnyegek; vas-

művek; hangszerek; timár-, kesztyű- és szűcsárúk; fegyverek; lakatos művek; gép- és járművek stb.-félék. Belkereskedése is élénk; s az a folyton szaporodó vasutak és jeles kőutak által hatalmasan gyámolittatik. A határai közt létező 400 mfdnyi vasuttal márig csaknem minden nevezetesebb pontjai egybe vannak kötve; kifelé pedig Európának minden államaival kapcsolatban áll. Czikkei, melyekkel a világkereskedés terén szerepel: gyapju, posztó, vászon, gabna, vasárúk és fa.

Nagyszerűek nemkülönben azon eszközök, melyekkel ezen ország az ismeretek terjesztése körül munkálkodik, s melyekkel, nagyítás nélkül mondhatjuk, Európa bármely államának példányul szolgálhat. Tanítás, serkentés és közvetlen segély azon tényezők, melyekkel hatni törekszik. A tanítás körébe tartoznak azon intézmények, melyek által a gazdasági üzlet tudományos alapot nyer; mindenekelőtt tehát: a gazdasági akademiák leendő földbirtokosok, jószágigazgatók és nagyobb bérlők számára; kisebb tanintézetek továbbá és gyakorlati földmives iskolák apróbb földbirtokosok s általában a földmives osztály szakszerű nevelésére. E végre az országban létező hat egyetem technológiával egybekötött gazdasági tanszékein kívül van egy gazdasági akademiája Eldenában, egy Möglin és Regenwaldeben; egy gazdasági mútanoda Schwetz és Ragnitban; erdészeti iskola Neustadt, Lübb és Königsbergen; bányásziskola Berlinben; állatgyógyintézet ugyanitt és Münsterben. Végül a birodalom 25 kormánykerületében mindenütt van legalább is egy-egy földmives iskola a kisebb gazdák számára.

E szakintézeteken kívül léteznek aztán a különböző néposztályok számára számos, ugynevezett népiskolák; melyekhez az elemi, a közép és polgári tanodák tartoznak. Az elemi iskolák tantárgyai: írás, olvasás, számítás, biblia és hazai történet. Ezen iskoláknak a száma 1844-ben már 22910 vala; s bennök, 2.172.000 gyermek tanult.

Nagyszerű eszközés valóban! Poroszországban ugyanis minden 100 ember közül 93 részesül iskolai neveltetésben; holott Franciaországban csak 64, az orosz birodalomban pedig csak 7. Ebben fekszik oka a poroszországi gyors emelkedésnek. Ebben rejlik ama büverő, mely előtt a mostoha porosz föld és éghajlat meghajul és a fölibök emelkedett értelmiségnek hálásan önti jutalmait.

A serkentés eszközei: versenyek, állatszemle, gazdasági eszköz- és terménykiállítás, jutalomkérdések, emlékpénzek általi kitüntetés, s pénzjutalmak, különösen az apróbb gazdák-

és birtokosok számára. Buzdító például szogálnak továbba: a példánygazdaságok is, melyek közül a nagyobbak rendszerint gazdasági intézetekkel vannak kapcsolatban, a kisebbek pedig értelmesebb parasztgazdák által kezeleltetnek. Ez irányban főleg a kerületi gazdasági egyesületek hivatvák arra, hogy avatottabb tagjaik közbenjárásával az okszerűbb gazdálkodást a parasztgazdákkal megismertetve, azokat a jövedelmezőbb gazdálkodási rendszereknek megnyerjék, irántuk fogékonyságot keltsenek; mindenek fölött pedig, a jobb gazdasági eszközök és szerszámok elfogadására, erősebb igavonó marha tenyésztésére s nagyobb mérvű takarmánytermelésre buzdítsák.

A közvetlen segély végül, részint törvényhozási s közigazgatási intézkedések által, részint pénzbeli gyámolítással történik. Így például, a belügyministerium egyik osztályát, az országos gazdasági tanács képezi (Landes-Oeconomie Collegium), mely felügyel a mezei rendőrségre; a volt földesuri és jobbágy viszonyok rendezésére; községi tagosításokra; földesuri és egyéb terhek megváltására; gazdasági tan és hitelintézetekre, községi segélypénztárakra stb. félére. Ugyanezen osztály, központul szolgál a tartományi, kerületi és községi gazdasági egyesületeknek, melyeknek bizottmányaival érintkezve, egybe gyűjti a mezei gazdasági állapotokra vonatkozó mindennemű adatokat; s ezek által ügyekszik hatni az okszerűbb gazdálkodás terjesztésére. Azon pénzek, melyeket a kormány a gazdasági érdekek emelésére évenként fordít, e tanácsnak jönnek kezébe; mely azokat, részint tudományos czélok előmozdítására, részint a tartományi egyesületek titkárainak fizetésére, részint végül jutalmazásokra, állatszemplék és kiállítási költségekre, magvak, tenyészállatok, gépek, gyümölcsfák stb. félék beszerzésére fordítja.

Ekképen dolgozik és halad Poroszország, az anyagi és szellemi fejlődés terén szakadatlanul. Nagy királyának szelleméhez méltón, mindenek fölött a nemzet szellemét s értelmét törekszik emelni és nemesbiteni; hogy így ennek hatalma által, természetlől mostohán adományozott földjét és éghajlatát tolyton javulni és hasznosabbá válni kényszerithesse!.

Mecklenburg-Schwerin és Holstein határait csak széleiken érintém. Az átfutott vonalon a legmiveltebb és legelhagyatottabb vidékeket találtam felváltva. Néhol jobb és kedvezőbb a föld; de másutt meg a természet az ember szorgalmának ugy szólván, legyőzhetlen akadályokat gördített útjába. A sok lecsapolhatlan vizek, továbbá a kiterjedt s terméketlen hangafüves területek különösen azon nehézségek, melyekkel e

vidék gazdáinak tömérdek költséggel, erővel és kitartással küzdeni kell. E hálátlan részeknek a meghódítása, legsikeresebben faültetések és lecsapolások által eszközölhető; és ezeket a szorgalmas lakosok alkalmazzák el sem is mulasztják.

Hogy a mecklenburgi és holsteini gazdák, szakjukban mesterek, azt láttam azon gyönyörű gazdaságaikon, melyek az utast, ezen országok jobb részein, oly kedvesen lepik meg; láttam virágzó marha- és lótenyésztésükön, láttam végül jó módra mutató majorságaik s falvaikon, melyekben az építkezés általában igen csinos és szilárd.

Mecklenburg-Schwerin terjedelme Biharmegye területénél csak 28 □ mfddelel nagyobb. Egészben véve tehát 228 □ mfd. Él rajta 535,000 ember. Esik e szerint egy □ mfdre: 2346 fő; s egy főre az egész területből $4\frac{26}{100}$ kat. hold. Ipar ezen országnak csekély; s termelése tulnyomólag gazdasági. Kereskedésbe menő czikkei: gabna, vagómarha és ló. Vasuti közlekedéssel eddig két irányban bír; Ludvigslust-tól Hamburg felé; azután e vonalból kiindulva, Schwerin, Wismar és Rostocknak. Vasutainak összes hossza tesz mintegy 20—25 mfdet. Gazdasági intézete az országnak egy van, Karlshofon, Rostock mellett. Ez is azonban csak magánvállalatként keletkezett 1844-ben. Célja kezdő gazdákat a mezőgazdaságba s annak melléktudományaiba bevezetni. Tanítatik benne: földisme, alkalmazott vegytan, fűvészet, gyakorlati mérnöklés, gazdasági építészet, számtan, számvezetés, fogalmazás, gazdasági technologia, váltó-, bank- és biztosítási ügy, angol és német nyelv.

Schleswig-Holstein 337 □ mfdnyi területén 890 ezer ember lakván, esik abból egy □ mfdre 2640, s egy főre az összes területből $3\frac{7}{10}$ kat. hold. Ipar tekintetében ezen országok is csak úgy állanak körülbelül, mint Mecklenburg. Termelésük tehát tisztán mezőgazdasági. Külkereskedésbe főleg: gabnát, marhát, vaját, szeszt, olajpogácsát visznek. A husra nézve Anglia és a többi tengermelléki városok háladatós piaczaik. Vasuti közlekedés dolgában nem történt ugyan sok; de annyi mégis van téve már, hogy a belső fontosabb helyek egybekötvék, és hogy az ország az európai hálózattal kapcsolatban áll. Kiel, Rendsburg, Glückstadt és Altona azon főbb pontok, melyek vasutakkal bírnak. A rajtuk keresztül menő vonalak egész hossza mintegy 18—20 mfd. Gazdasági intézet négy létezik. Ezek közül az egyik magasabb szabásu, három pedig majoros gazdák számára való. Mindannyiban megfordul

évenként körülbelül 100 tanuló. Ezen iskolák mind az újabb időben keletkeztek. A legidősb 1842-ben állítottatott. Résztint magánosok, résztint gazdasági egyesületek által tartatnak fenn.

Hannover végül 698 □ mfdnyi területén 1.760,000-nyi népességet számlál. Esik tehát abból egy □ mfdre 2521 fő, s egy főre az egész területből $3\frac{9}{10}$ -ed kat. hold. Földje ezen országnak, a merre csak láttam, általában szegény: hol szárazabb, hol nedvesebb h o m o k. A nedvesb részek rétek és legelőkül, a szárazabbak, hel valamivel jobbak, szántóföldekül használtatnak. Azon részeken, hol a hangafüves területek fekszenek, a szegény gazdának, hogy csak valami hasznocskát is csinálhasson magának, igen sok munkát és fáradságot kell a latba vetni. Sok helyt ugyszólván csak a fatenyésztés azon egyedüli forrás, mely által a mostoha talajból valamit kivenni lehet. Fő terményei különben a szegény földnek: a rozs, a burgonya, a zab és a hajdina! A számos nedves helyeken fekvő rétek és legelők alapján, a keresetnek egyik fő forrása itten is a marhatenyésztés; és annak érdekében, a hol csak a föld megengedi, mesterséges takarmányul főleg v e r e s l ó h e r e természetetik. E növény egyedül is az, mely által ezen országnak mostoha körülmények közt levő gazdasági élete némi gyarapodást reménylhet.

Az ipar még alárendelt fokon áll. Fő cikkei, melyekkel külkereskedés üzetik: vászon, vászonfonal, kender és posztó. A gazdasági terményekből a külföldre egyedül szarvasmarha s némi gabna szállittatik.

Vas uti közlekedés tekintetében az ország főbb helyeiről már gondoskodva van. Ilyenek névszerint: Lüneburg, Celle, Hannover, s Hildesheim. Kifelé összefügg az ország Brémával és Braunschweig felé Magdeburggal s ez által az összes európai hálózattal, összes vasutainak a hossza 35—40 mfd.

Gazdasági intézetei Hannovernek, melyekre pedig, tekintve mostoha viszonyait, oly na gy szüksége lenne, egyáltalában nincsenek! Meg is látszik rajta.

XXII. A belga határtól Brüssellg.

Julius 2 1851.

Herbesthal-nál végződik a német föld és kezdetét veszi a nagy miveltségű kis Belgium!.

Az idáig átfutott területek és Belgium közt, meglepő a különbség. Szebb az építkezés, miveltebb a föld, nemesebb és jobb a marha s festőiebbek a tájak. Mindezek előre megnyernek bennünket a derék kis ország számára; melynek kebelében minden irányban erősen kifejlődött jólétet és vagyonosságot szemlélünk.

Dolhain s Verviers-en keresztül Ensival-ig gyönyörű hegyes, hullámos, erdős, beültetett és beépített vidékkel találkozunk. A keskeny szikla völgyeken, a vaspálya folyvást a legnagyobb küzdelemmel tör magának utat. Csak Verviersig, mely pedig igen rövid vonal, 13 alaguton haladunk át. Minden lépés, melyet e földön teszünk, az emberi észnek és szorgalomnak a diadalát hirdeti!. S növekszik e vívmány értéke, ha látjuk a földet, az eredetileg terméketlent, kőből és agyagból álló al-és felrétegével. Hozzá értő azonnalfölismeri, az értelem s munkának azon összegét, mely szükséges volt arra, hogy a hálátlan talajból az váljék, a mi lón valóban. Tisztelettel hajlunk meg, a belga életrealóság előtt. Minden birtokrészlet, legyen szántó-föld, rét vagy legelő, élősövénynyel van kerítve, s utóbbiakon a legszebb fekete-fehér, vagy veres-fehér marhát látjuk őrizet nélkül legelészni. A gyümölcstermelés kiterjedt, s virágzó állapotnak örvend. Az építkezés feltűnőleg csinos; s a házak, fehérhamvas palakő-tetőikkel igen kedvesen láttatják magukat.

Verviers-nél, igen elegans'indóház fogadott. Annál kellemtlenebb volt azonban, a körülményes és tolakodó megvizsgáltatás, melynek holmiinket itt alá vetették. Böröndünknek nem maradt zuga, a hová a szörszőnyködő vámtisztek bele ne markolásztak volna, s miután pogyásunkat kiméletlenül össze-vissza hányták, elég nyersen követelék tőlünk, hogy azt mielőbb rendbe hozzuk ismét, s vele álljunk ki az utból!

A védvámok pártolóit, szeretném én az ily leczkékben minél gyakrabban részesíttetni. Talán sikerülne ezek által őket közelebb hozni a szabadkereskedés lóbogójához!

Verviers maga, egy hatalmasan emelkedő gyárvároska, közel 27.000 népességgel. Lakossága csaknem kizárólag posztókészítésből él. Évi termelése százezer darab posztóban 25 millió frankra megy. Nevezetesebb gyárai főleg Olaszországba szállítják áruikat; de gyakran küldenek Amerikába is. Az egész belga sereg itten készült posztóból ruházkodik.

Ensivalon túl Nesonsvou, Trooz és Chaudfontaine-ig a földszin erősen hullámos marad, s kezdetben szűkebb, később szélesebb völgyekben jelentkezik. A vidék csoportozott és számos festői pontokkal bir. Alrétege a talajnak folyvást köves; a fölréteg pedig kötött, terméketlen agyag; mely csak megfeszített szorgalom irányában hálaadatos. A földek és rétek általában kerítvék; s utóbbiak jobbára csak a lejtők és hegyek oldalában fekszenek. Gyümölcs sok; erdőség és faültetés bőven; s a völgyekben elszórt fényes gothizlésű villák és schweizi modoru mezei lakok, melyeket rendszeren gonddal ápolat parkok környeznek, igen nagy diszére válnak a különben is kedves tájéknak.

Az erdőség fája leginkább tölgy és bükk; fenyő csak kivételképen látható. Főterményei a szűk határu földeknek rozs és burgonya; buza csak helylyel-közzel mutatkozik. A kereskedelmi növények sorából némi takácsmácsonya is természetik. Az építkezés sok izlésre s nagy jólétre mutat.

Chaudfontaine a lüttichiek kedves fürdőhelye. Egykori csendes magányát az előtte naponkint legalább is tiszter átrobogó mozdonyok jóformán elrabolák. Vize meleg, s az a Vesdre folyónak egyik szigetén támad. Hősege 32 fok.

Ezen túl a földszin meglehetősen kinyilik; termőbb lesz jóval; s teledestele van falvak-, villák- és majorokkal. Különben mind az, a mit fölebb megjegyeztem, áll e vidékre is.

Jené körül a talaj tetemesen megjavul. Komló, gyümölcs, lóhere, rozs, takácsmácsonya s burgonya váltják föl egymást. A gyáarak szaporodnak; s ezen helységnél átmenve a Mass folyón, egész Lüttich-ig zsufolva van a vidék a legjobb módu falvak-, villák-, házak- és majorokkal. Igen nagy jólétre mutat a földnek minden arasza.

Lüttich a wallonok fővárosa. Népeisége 76 ezer. Nevezetes főleg roppant fegyvergyárai-, gazdag szénbányái- és iparos mokány népességéről, mely utóbbinak erejéről és daczáról a régibb és újabb idő egyaránt tanuskodik. Távolabbról nézve, a képek egyik legszebbike ez. A tornyokban gazdag város festői-

leg szép völgyben fekszik; és házaival az őt környező hegyoldalnak csaknem a tetejéig kapaszkodik föl. Népe iparosságáról legkiáltóbban szól a falai közül ég felé mereszkedő kémény-erdőmelyeknek üregeiből környezetének légköre meg nem szűnő szénfüsttel látatik el. Völgye- és környezetének termékeny földjén tengernyi gyümölcsös és zöldséges áll, melyekből Belgium népes városai, sőt a határon túl fekvő Aachen is fedezik szükségüket.

A hegyes-völgyes, beültetett és nagy iparu vidék Ansfaluig tartja meg e jellemet. Azontúl, mintha ketté vágnák, rögtön más alakot ölt. Rónább lesz; terjedtebb földeket nyer; az erdők jóformán eltűnnek, a nélkül mégis, hogy velük a fákat is, melyek részint az utak mellékeit ékesítik, részint a kertekben gyümölcsöt teremnek, elvesztenék. A föld agyagos, de jó, s azt tömérdek elszórt apró gazdaságok borítják: melyek körül kerítések csak gyéren fordulnak elő. A régen látott szelmalmok ismét megjelennek. Terményei e földnek: buza és rozs, csaknem egyenlő mértékben; azután: burgonya, veres lóhere, lóbab és zab. Rét nagyon kevés.

A kiegyenesedő vidék első pillanatra hazánk jobb műveltségű rónaságait juttatja eszünkbe. Azonban a midőn látjuk, hogy miképen czipelik kétkerekű kordékon a híg trágyát a növények öntözésére: csak hamar abba hagyjuk a további hasonlítást, s nagyon is észreveszszük, hogy nem vagyunk honn!

Hasonló képek követnek Waremme és Landen-ig. A különbség csak az: hogy a föld színe ismét valamivel hullámossabb lesz; a faültetvények szaporodnak, és sok különösen a nyárfa az utak mellékein. Gabnafélékből főleg buza termesztetik; mely igen szép; és a veres lóhere is folyvást nagyobb téreket borít. Takarmánynul természetik bükköny is; gyökernövényekből burgonya; s különösen szép diszlesnek örvend a zab. A lóherét itt láttam először kévékbe kötötteni, mi által nyilvánvalólag a levélhullást akarják akadályozni. A falvak sokkal ritkábbak s a vidék általában kevésbé van beépítve.

Ilyen marad a föld Tirlemont-ig. Rajta gyönyörű buzák, rozsok, árpák, repczék, lóherék és zabok állanak. A rozsen szürkült, az árpa érőfélben volt, a zab pedig virágzott és hányt a zászlóját. Rét kevés; de a mi van, az a legnagyobb szorgalommal műveltik; és jobbára öntözésre van elkészítve. Hol a föld lazább, áteresztőbb, ott az öntözés széles, a hol pedig kötöttebb, ott keskeny homorágyakra történik.

Azon mértékben, a mint a vidék gazdasági fontossága nő-

vekszik: fogy a mezőkön a gyümölcsstermelés, és az, hasonl helyeken csaknem egyedül a házak körüli kertekben szemlélhető

Tirlemont, Vertryk, Louwain s Haecht-ten keresztül Mecheln-ig, a mivelési viszonyok csak keveset változnak. Főntebb érintett növényekhez csatlakozik, a mindinkább jelentőségre vergődő czukorrépa és len, s ezek mellet nagy kiterjedésben természetik a gyönyörűen diszló veres lóhere is. A földnek megmunkálása, példás szorgalmu; s az jobbára csak 1—2 ölnyi széles, bogárháttra szántott ágyacsákban történik. Haecht és Mecheln körül nagyban lábra kap az ásóvali mivelés.

Hogy az ekével és ásóval mivelt föld terményei közt mekora a különbség? azt világosan láttam itt. Utóbbiak hasonlithatlanul szebben és tökéletesebben állottak. Azon burgonya p. o. mely ásóval miveltetett, javában virágzott, s a földet szárával teljesen befedé; holott a másik, az ekével mivelt, még mindenütt a meztelen földet láttatá, s a virágzástól legalább pár héttel távol állt még.

Hol a gazdasági termelés ily körülmények közt forog; ott az valóban, saját magának, már nagyon is határan áll. Minden perczen kész az átcsapni a kertészetbe. És ámbár tagadhatlan, hogy a földmivelés eképen üzve, a lehető legnagyobb eredményeket szolgáltatja: van mégis a dologban valami, a mi nem tetszik, sőt vissza riaszt. Ez alkalmasint annak érzete, hogy azon országban, a melyben a népesség már oly szertelenül fölszaporodott, hogy eke helyett ásóhoz kénytelen folyamodni, a húrok igen meg vannak feszítve, és hogy azok valamely terméketlen, vagy különben szerencsétlen év következtében, minden órában elszakadhatnak.

Meg vannak tehát az igen nagy népességnek is a bajai; s annak beállítását ez okon, mesterséges eszközökkel is siettetni, mikép hazánkban pár év előtt annyira erőködtek, mindenesetre elvétett dolog. Adjunk a létező népnek nagyobb jólétet, s annak elszaporodása önként bekövetkezik.

A szépen sikerült repczét épen takarították. S miután az a földön, a hol termett, kévékbe kötözve megszáradt, lepedőkben hordták a szélekre ki, s ott azonnal el is csépelék. Egy részről tehát még kévékben állt, más részről pedig már zsákokra mérték. Így aztán természetesen nem sok veszhet el a termésből; különösen, ha számba vesszük azt is, hogy az aratás szintén csak az érés nyomán halad. E figyelmes munka csak kicsiben és nagy népesség mellett lehetséges.

Öntözött rétek is, folyvást sűrűbben vannak, s azokon a termékenység, rendkívül nagy.

Louvain, németesen Löwen, egy csaknem teljesen kerekded város. A 14-ik században a brabanti hercegségnek volt főhelye. Sok viszontagságon ment keresztül. Né pessége hajdan százezeren fölül volt, de most alig 30 ezer. Régi lakói főleg posztószövőkből álltak. 1328-ban azonban, ezen jó emberek tanácsuk 17 nemes tagját kihányván a városház ablakain, fegyverrel lakoltak; minek következtében, az iparos nép elhagyta ősi fészket s Angliába vándorolt, az ottani posztókészítés nagy előmenetelére. Ezen idővel kezdődött az egykor virágzó városnak hanyatlása. Körülkerített terjedelmes belsejéből azóta folyvást fogynak a házak és műhelyek, s azoknak helyén kertek és szántóföldek keletkeznek. Legnevezetesebb a mi benne maiglan fönáll, nagyhirű egyeteme, melyben a XVI-ik században még h a t e z e r tanuló volt. Most, van vagy hatszáz látogatója! Sic transit gloria!...

Mecheln, francziául Malines, a belga vasuti közlekedés központja. Falai alatt szelik magukat az országnak összes sinei. Ötvenhét vonat jön és megy e pontnál mindennap! Képzeltetjük az élénkséget s a forgalmat. Né pessége mintegy 30 ezer. Maga a város mind a mellett képe csak egy hanyatló nagyságnak. Diszes térei, széles és rendes utcái, s palotászerű épületei vannak ugyan; de nincs kebelében az, a mi legfőbb, a mi jövendőt ígér és biztosít, t. i.: tevékeny és mozgékony élet. Mecheln e tekintetben a belga városok közt jóformán leghátrább áll. T e s p e d ő szellemét eléggé jellemzi, hogy valamint hajdan, midőn 1550-ben a brüssel-antwerpi, és két századdal később a löwen-antwerpi csatornák készültek, azokat e város falaitól minden áron távol tartani törekedett; szintugy legujabban is, midőn arról volt szó, hogy a belga vasutak központja kebelébe helyezették, ezt is oly makacsul ellenezte, hogy az indóházakat csakugyan, a városon kívül kellett építeni! Ugy látszik ezekből, hogy a régi híres közmondás: „gaudet Mechlinia stultis“ nincsen alap nélkül. Mecheln különben, valamint hajdan a belga kardinal-érseknek székhelye volt, ugy az ma is: Belgium — R ó m á j a. Falai közt a számos nevezetes templom mellett vannak sok szép csipkegyárai is.

Tul rajta Vilvorde felé a vidék egészen róna. Derék hajózási csatornák szeldelik azt át; s a kiállóbb, szabadabb pontokon szelmalmok láthatók. A föld a nagy szorgalmu mivelés következtében termékeny, s azon a legszebb repce, buza, rozs,

len, burgonya és lóhere váltják föl egymást. Öntözött rét sok. A birtokrészletek élősövényekkel s az utak sorfákkal szegélyezték; az építkezés csinos; szóval, minden, a mit látunk, nagy szorgalomra, miveltségre és jólétre mutat.

Vilvordetől Brüsselig az utazás még csak 30 perczig tart. Közelében Brabant ez egyik legrégebb városkájának, látunk egy tekintélyes épületet, mely állami fegyenczház, s mely oly terjedelmes, hogy benne kétezer egyén találhat helyet. Gazdasági tekintetben e vidék egészen hasonló az előbbiekhez; csakhogy rónább és egyenesebb fekvésénél fogva sok kitűnő rétséggel bir. A füvet épen takarították. Feltűnt a kaszákon a rendkívülhosszu nyél, melynek közepén levén a második fogantyú: kaszáhat az ember velük meggörbedés nélkül. A szénakészítés módja abbó áll: hogy a füvet, mihelyt levágják, azonnal szétszórják, aztán kisdud rakásokba vonván, másodsor szétszórják s összerakják, s azt többé nyugodni sem engedik, míg teljesen meg nem szárad. Ezen mód Belgiumban általános. Nem is száradnának meg a tömött rendek máskép. A szárításnak e módja igen gyors és jeles; de természetesen sok munkába kerül.

Hasonló képek szemlélgetésével mulattam magamat Brüsselig; melynek elég hamar falai közt valék.

Tiszta külseje- és szabályos építkezésével első pillanatra meghódít bennünket a belga főváros.

A Brüssel házain ülő kifejezés s annak hirneves csipkái közt hasonlatosságot találtam én Ugyanazon finomság, mely az utóbbiakat jellemzi, feltalálható az itteni építészetben is.

Azok után itélve, a mit eddig Belgiumból láttam, e föld, az átfutott országok mindannyia közt a legmiveltebb. Bátran mondhatom, hogy vele, az egyetlen kis Szászországot kivéve, csak hasonlításba se jöhet egy is. Példája fényes bizonyosságul szolgál, hogy kedvezőtlen földön is mennyit tehet az emberi szorgalom, értelem, s az elegendő kézi erő. Roppant népessége a mostoha talajon sokkal jobban él, ruházkodik és lakik, mint a mi csekély számu népességünk hazánk legjobb vidékein is. Látva ily kifejlett jólétet a szegény földön: megértjük az emberi ész és szorgalom teremtő hatalmát!

XXIII. Brüssel.

Julius 3. 1851.

Nem ok nélkül nevezik Brüsselt kis Párisnak. Elegantiája, élete, mozgékonyága, nyelve és szokásai mind arra emlékeztetnek. Minden, a ki csak valamivel jobb öltönyben jár, francia nyelven szól; s az idegennek valóban szinte nehéz elhinni, hogy e város nem Franciaországé! A francia nyelv annyira az életé itt: hogy a parlament e nyelven beszél, a törvények e nyelven hozatnak, s az oktatás szintén e nyelvvel él.

Egyedül a középosztály egy része, s a legalsó néposztály beszél v l a m - u l . E nyelvet azonban a német már csak szerencsésebb perczekben értheti meg. Pár példát hozok fel:

N é m e t ü l .	V l a m u l .
Singgesellschaften	= Zangenootschappen.
Zusammen	= Te zaem.
Streit	= Stryd.
Fahne	= Vaen.
Stoltz	= Stout.
Überall	= Alom.
Sprache	= Tael.
Entzückt	= Verrukt.
Wenig	= Lüttel.

És így tovább.

Ehhez jön aztán még a kiejtés, mely az *y*-ot *ei*-nek, az *u*-t *ü*-nek, az *eu*-ut *ö*-nek, az *oe*-et *u*-nak, az *ae*-et *a*-nak mondja. Mind ezek a németet a vlamtól természetesen csak annál inkább elszigetelik. A ki csak németül tud, annak Brüsselben nyelv dolgában már érezhetőleg gyülik a baja.

Népessége Brüsselnek 160,000; s úgy tartják, hogy származásánál fogva kétharmada v l a m , egyharmada v a l l o n . De laknak e városban tiszta németek is, számszerint vagy hatezeren, kik közül többen nevezetes kereskedőházak élén állanak.

Brüssel székhelye a királynak, kormánynak és országgyűlésnek. Nevezetes pontja egyszersmind a kifejlett belga műiparnak és kereskedésnek is. Az iparos termelés erejét tüzetesen utánmutatni, messze vezetne bennünket. Róla e helyen csak

annyit jegyzek meg: hogy az terményeivel a polgárisult világ összes szükségeit fedezni képes. Nem kívánhatunk czikket, melyet e derék város saját erejéből a legjelesebb minőségben kiállítani ne bírna.

Ha kimegyünk a városba, és vezetőül belgát veszünk, meg lehetünk győződve, hogy az bennünket mindenekelőtt a „Place de Martyrs-ra“ vezet. Gyönyörű emléke áll itt azon 475 belgának, kik a hollandusok ellen 1830-ban a győzelmes szabadsági harc alkalmával küzdve, sept. 23—25-ik napjain elhulltak hazájukért.

Egy ülő márványalak, a felszabadult Belgium képe, táblát tart kezében, melyre vésvek a főlebbi napok, s lábainál a szobornak oroszlány és szétszaggatott lánczok — képezik az allegoriát. Körüle négyszögben földbe mélyesztett katakombaszerű galleria vezet; s a sirboltok aajtáját képező márványtáblákon olvashatók mindazoknak nevei, kik az érintett napokon a harcznak áldozatai lettek. A szobor s a többi alak gránitból, a táblák jeles fehér márványból készítvék. E csinos emlék Geofs terve szerint 1840-ben állíttatott.

Ki a festvények, museumok, könyvtárak és egyéb ritkaságok gyűjteményeit tüzetesen kívánja tanulmányozni: az Brüsselben sok időre talál anyagot.

Az ily dolgok barátja nem fogja megtekintés nélkül hagyni: Sz. Ágoston templomát; mely nagyszerű, három történeti festvényéről híres. A képek egyike a woeringeni csatát 1288-ból; másika az 1830-ki fölkelést; harmadika a hirneves belga férfiakat, e feirattal „Gloria majorum posteris Lumen est“ ábrázolja. Meg fogja tekinteni továbbá a „Palais de Justice-t“; melynek egyik fő termében láthatja V-ik Károly lemondását II-ik Fülöp javára; láthatja a Horn és Egmont-féle összeesküvés azon perczét, a midőn az illetők a forradalmi szerződést írják alá. Meg fogja tekinteni a „Notre-Dame des Victoires“ ódon templomot, mint építészeti nevezetességet 1288-ból; melyet a belga lövészek a woeringeni csata után János brabanti herczeg győzelme emlékeül állítottak; s melyben figyelemre méltó még az 1678-ból származó Turn-Taxis-féle gyönyörű mauzoleum. Meg fogja nézni: a muzeumban levő közel ötszáz darab festvényt, mik közt Rubenstől hét igen jeles darab van; meg a könyvtárt kétszázezer könyvével s tizenhatszáz ezer kéziratóval; meg a híres Aremberg palotát értékes képgyűjteményével. S a ki végül régi épületekben találja kedvét, nem hagyja megtekintés nélkül az 1440-ben épített „Notre Dame de la Chapel-

le-t,“ és a csaknem ezen időből származó városházat, mely Brüssselnek egyik legnevezetesebb építészeti műve, s melynek ablakai alatt vértettek el 1568-ban Alba herczeg parancsára: gr. Egmont, Horn, Montmorency Fülöp, a két gr. Lamoral más 25 társaikkal! s kiknek bátor elvérzését, úgy mondják, az átellenes ház ablakaiból nézte hideg vérrel a vasszívü herczeg!

És ha mindezeket láttuk, s talán beléjük is fáradtunk, akkor ránduljunk a „Galerie St. Hubert-be,“ e 150 öles hosszú üveggel fedett márványpalotába; melyben a brüsseli s általában az összes belga iparnak jelesebbnél jelesb mindennemü készítményeiből, ha tetszik, akár koldussá vásárolhatjuk magunkat, vagy ha az épület egyik szárnyában fölállított remeknél remekebb élő virágok közt agyon gyönyörködtük magunkat; úgy fussunk a gyümölcs- és zöldségárulás színházalaku, üvegtetejü galleriákkal megrakott bazárjába, s nézzük ott az egy pár száz kofát, mikép kínálja, árulja zöldségét és veszekedik társával egy nyomorult centime-ért. És ha azt helyeseltük, hogy kofa és vásárló a szép fedett helyen nem ázik s nem fázik, mint nálunk a szabad ég alatt; s fejünk már a sok mindenféle benyomástól eltelt; akkor mondjuk a kocsisnak: hogy szállítson a parkba, vigyen a szabadba, hol aztán istennek szabad ege alatt s növényei árnyában kedvünkre kipihenhetjük magunkat.

A brüsseli „Parc-public“ azon időből való még, a midőn Belgium fölött a kedvelt Maria Theresia uralkodott; hasonló e korból származik azon ház is, a melyben jelenleg a belgák országgyűléseiket tartani szokták. A honatyák épen együtt ülven, főlrándultam hozzájuk s láttam, hogy az elnökek, a csend és rend érdekében itten is elég dolga van a fa kalapácsal! Pedig a terem, jóformán üres volt.

Midőn végre a csinos városban eléggé körül tekintettük magunkat, ránduljunk ki egy pillanatra legalább még a boulevardokra, melyek azt babérkoszoruként folyják körül; s látni fogjuk mind jobban: hogy Brüssel mindenesetre egyike a legélénkebb, a legvagyonosabb és legcsinosabb európai városoknak!

Hogy benne én mindamellet, csak másfél napot töltöttem ezuttal, az azért történt, mert czélom: London és Anglia volt.

XXIV. Brüsseltől Ostendélg.

Julius 4. 1851.

Brüsseltől vasutal mentem tovább. Mecheln-ig vissza kellett utaznom, hogy Ostende felé mehessek czélomra. A kerülő csekély.

Mechelnből az ut Capelle, Malderen, Buggenhout s Dendermonde-n visz keresztül. A gazdálkodás erre is, a már ismertetett belga szorgalommal és tökélylyel üzetik. A föld teljesen róna, meglehetősen agyagos s eredetileg nem termékeny. Most azonban a jeles mivélés után, hálaadatossága iránt, nem lehet már panasz. Soha több és szebb lent nem láttam, mint e vonalon, s kétlem, hogy valaha láthassak. Csaknem úgy veszi ki az magát a földön, mint valamely finom merinojuh-nak hátán a gyapju. Zárt, tömött, finom, kiegyenlitett; és csak itt-ott, hol saját súlya alatt egy kissé szétválík, mutat sárguló hullámokat.

A gazdálkodás, a mellett, hogy a falvak számosak, igen sűrűn elszórt egyes gazdaságok és majorokból is történik. A birtokrészetek jobbára be vannak kerítve; az ásó mivélés folytonos; a termények buján állók, s olyakul buzát, rozst, árpát, zabot, némi kevés hajdinát, és szebbnél szebb veres lóneréket látunk. A birtokok kicsinyek, s a kerítések rendszeren nyár- és fűzfából valók.

A buggenhouti állomás egyik korcsmájában a követt kezű felírást olvastam: „In de drei Köningen“; melye- az itteni német nyelv tisztasága jeléül vehetünk!

Minél inkább közeledünk Dendermonde-hoz, a föld annál egyenesebb, lazább és homokosabb. Rajta ez okon több a rozs, kevesebb a buza, s a szép lenek helyén csak közép-szerű kendereket látunk. A róna vidéket, számos apró falvak, elszórt apró gazdaságok és szelmalmok borítják: de az építkezésen már nem találjuk föl többé azon fényt és gazdagságot, melyet szemléltünk a hegyes gyár-vidékeken. Természetes. Amott a gazdag villák, nyári lakok és csinosan berendezett parkok, a gyártulajdonosok zsiros keresetéből fakadnak; itt ellenben, a tiszta gazdasági tájékon, a mérsékelt haszonból, a hasonló alko-

tások már ki nem kerülnek. Sokkal szerényebb és takarékosabb tehát az építkezés. Ott a fényűzés, itt a takarékoság rakja házáit. Ez okon a házak erre rendszerint alacsonyok; sok közülök zsuppal fedett. Falaik mindazonáltal téglából vannak, s ablakaik általában nagyok, világosak. A számtalan apró falvakat egybekötő kőutak, igen jó állapotúak. Két ölnél alig szélesebbek. Egyedül az e vidéken szokásos kétkerekű és egy lovas kordék számára valók. E keskeny utak, két szempontból érdemelnek figyelmet. Sokkal kevesebbe kerülnek; és az itteni nagyon drága földet se vesztegeti ki öknélkül. Hol egyszer az ásómivelés a földekre is kihatott: ott nem hagyhatnak többé 10—15 ölnyi széles utakat.

A fűtermő térek lecsapolása és öntözése, a hol csak szükséges és lehető, mindenütt a legnagyobb szorgalommal és pontossággal van keresztül vize; s az egész kertszerű vidéknek gazdálkodása megtartja jellemét változatlanul Audeghem, Alost és Wetteren felé is. Utóbbi hely körül a gazdaságok és villák mindinkább szaporodnak s úgy látszik, nagyobbak is. A földmivelő takarékoságának egyik jeléül vehetjük, hogy a faczipók használata erre már nagyon elterjedt.

A föld tulnyomólag rozstot terem. A marha szép, jól tartott, s a már sokszor említett hollandi fajtából való. A helységek népesek, csinosak. Gyümölcsstermelés kevés; minek oka részben az is, hogy a föld erre nagyon nedves. Ezért rajta leginkább csak a buján tenyésző és sok fát szolgáltató nyár és fűz áll.

A veres lóherét e vidék gazdái jobbára némi kevés zabbal vegyítve termesztik. Teszik ezt annál fogva, hogy a zabszalmából a lóhernek kévébe kötözéséhez egyuttal alkalmas kötelnek való anyagot kapjanak.

Az aratást az ismeretes belga sarlóval teszik. E szerszám a mi sarlónk és kaszánk közt áll mintegy a középen. Hosszu nyele okozza, hogy a munkásnak, vele dolgozva, sokkal kevésbé kell meghajolnia; mit hogy a belga nem szívesen tesz, mutatja hosszú nyelvű kaszája is.

Hasonló képek közt érkezünk Gentig; az egykori Flandria nagyhirű fővárosához; melyben ma is lakik még 16,800 házban 103,729 ember, s mely a Schelde és Lei folyókból vont számtalan csatorna által keresztül-kasul szeldeltetik. Hajdan e városnak fényes napjai voltak. Hanyatlását számos forradalmi okozták. A középkorban e hely körülbelül az volt, a mi jelenleg Paris: fészke a forradalmaknak. Egykori erejét és

hatalmát megítélhetjük abból, hogy lakói 1448-tól 1453-ig viseltek harczot burgundi Fülöp ellen; és hogy a harcz ellenük csak a legnagyobb erőmegfeszítéssel dőlhetett el. Harczképes ereje 1400-ban még 80 ezer emberre ment, és ezen erőhöz a 40 ezer főnyi helybeli takácsok 18 ezer embert állítottak. Szóval: a democraticus elem egyik leghatalmasabb fészke volt e hely; s függetlenség utáni vágya és törekvése anyagi erejének gyarapodásával növekedett. Jelenleg, persze, mindez másképen van. Forradalomra a megváltozott állapotok közt sem oka, sem ereje, se kedve többé. Ma G e n t Belgiumnak egyik legelőkelőbb g y á r v á r o s a.

V-dik Károly uralkodása alatt, ki 1500 február 24-én e városban született, Gent még 35,000 házat számlált s lakossága 175 ezerre ment. Nevezetesebb épületei s intézetei közé tartoznak: számos régi templomai és a városház. Ez utóbbi 1482-ben épült. Azt tartják róla, hogy az országnak diszre és pompára nézve leggazdagabb épülete. Figyelmet érdemlők továbbá: a 25 év előtt épített palotaszerű egyetem; a nagyszerű dolgozó ház, melyben közel 1200 fegyencz javittatik munka, jobbára fonás és szövés által; a gazdag fűvészkert, mely első az országban, s melynél különbnek csak a párisit tartják. Jeles végül a páratlan fénynyel készült vasuti indóház, mely egészen vasból és üvegből áll, s finom építészeti stylje és diszitéseivel a belga csipkék rajzaira emlékeztet.

Gent-et ma is tömérdek takács lakja. Körüle nagy távolságban igen sok l e n t természetnek. Hogy e termelésben Belgiumnak mily nagy értékű fogalkozása van, megítélhetjük némileg abból: hogy azon l e n n e k f o n t j á é r t, melyből a híres brüsseli csipkék készülnek, s mely főleg H a l l környékén állítatják elő, 300—400 frankot is fizetnek. Az ebből készült finom csipkéknak rőfe 20 franktól kezdve 150 frankig kél. Azon anyagnak az ára, mely egy rőf csipkéhez kívántatik, a csipke értékének 10 %-tjére tehető; munkára számítanak, 75 %-tet; a többi 15 % marad a vállalkozó tőkéje és szorgalma jutalmául. Ugy tartják, hogy Belgium, évenként mintegy 12 milliő frankot érő csipkét termel!

A e l t e r e - s B l a e m d a e l - e n keresztül B r ü g g e - i g, gazdasági tekintetben, igen egyenlő körülményeket találunk. A homokos talaj: szép öntözött rétek, hajózható csatornák, kerített nagyobb gazdaságok, bogárhátra mivelt szantóföldek, csinos házak, falvak és szélmalmokkal megrakott. Közben-közben, a sok tölgy, gyertyán és nyárfa mellett fenyőültetvények is sűrűbben

fordulnak elő. A termékeny, kerített legelőkön részint kétélhez, karóhoz, részint szabadra hagyott szépmarhák legelnek. A gyümölcsstermelés szaporodó; s az egyéb gazdasági termények leginkább: rozs, burgonya, lóhere, len, itt-ott hajdina s lóbab. A házak a falvakban s a lakok az egyes gazdaságokban, hullámos alaku, veres színű cseréppel fedvék; az épületek falai téglából, melyek vagy úgy hagyatnak veresen, vagy pedig olajszínnel sárgára és fehérre festvék. A vidék folyvást egy nagyszerű kerthez hasonlít. Hogy a számtalan kerítések és egyes fák árnyékai, a vetemények ártalmára ne lehessenek, azok nagy szorgalommal és figyelemmel fejsze alatt tartatnak.

Maga Brügge szintén egy elhanyagolt nagyság. Szép, magas csonka tornyai s ószerű házai, sajátos kifejezést adnak neki. Polgárai ma masképen beszélnek, mint szólottak 1128-ban, szemközt a francia királyllyal, midőn elzászi Ditrichet flandriai gróffá választák, s a király követei által e választást az ő kedvencének, normandi Vilmosnak javára, ellenzé. Följegyezvék a büszke szavak, melyekkel a polgárok akkor éltek. Oly fenhargon vannak tartva, hogy belőlük egy részt a francia királynak semmibe vétele, s más részt saját erejüknek igen is nagyra helyezése világlik ki. Megmondották neki kerekén: hogy az ő dolgaikba a király ne avatkozzék, és hogy ők azt fogják grófful választani, a ki nekik tetszik!

Hogy így beszéltek a jó brüggi polgárok, azt nem igen kell csodálni; mert hiszen e város a XIV-ik században a világhereskedés központja volt. Falai közt akkor: tizenhét királyságból tartottak maguknak a kereskedők ügynökségeket és társulatokat; husz idegen országnak ministere lakott; s nevérl is alig ismert tartományokból érkeztek ide látogatók. De már a XIII. században is főhelye volt e város az angol gyapjukereskedésnek és a hanza városok szövetségének. A lombardok és velenceiek ide hordák India és Olaszhon terményeit, s vittek érettük innen árukat Némethonból s a balti tengertől. Együtt valának ezen időben itt: Velence, Genua és Konstantinápoly gazdagon megterhelt hajói, s a rakhelyek meggörbedtek az angol gyapju, a flandriai vászon s a perzsa selyem súlya alatt.

Midőn 1301-ben Navarrai Johanna férjével a francia királyllyal, a brüggi ruházkodás és egyebekbeni szokásos fényűzést látná, csodálkozva jelenté ki: hogy eddig azt hívé, miszerint egyedül ő lenne királyné; most azonban látja, hogy hozzá hasonló ezer meg ezer van!

Virágzásának fénypontját e város a XV-ik század első felében érte el, azon időben, midőn a burgundi hercegek tarták itt udvarukat. Ugyanekkor lőn bölcsőjévé a Van Eyk-ek festészeti iskolájának; s az arany gyapjuinak elhírhedt rendje is kebelében alapították 1429-ben.

Hajdani fénye és nagysága jeléül szolgálnak ma is még széles utcái, s diszitinényekben gazdag ószerű házai Minden belga városok közt leginkább megtartá jellemét a középkornak. Élénksége ma már kevés; utcái néptelenek, s a hajdani kereskedelmi tevékenység tán eltűnt örökre! Jóléte folyvást fogy. A rajta keresztül futó vasut hoz ugyan minden perczen vendégeket; de a mily gyorsan hozza, szintoly sebesen viszi tovább Ostende, vagy Gent és Brüsszel felé. Né pessége, melynek nagy része takácsokból áll, nem több ma 49 ezernél; s ezek közt is, ugy tartják, hogy egyharmada szegény. Leggazdagabb lakói azon tőzsérek, kik az életben jól megszédvén magukat, ide vonulnak vissza pihenni!

Templomai és ősrégi városháza, tiszta góth stylben épülvék. Ezekon kívül más egyéb köz és magán épületei is, nagy érdeket nyujthatnak a régi építészet barátjának. Brügge különben, melyről már a régi közmondás tartá, hogy: „gaudet Burga formosis puellis“ mint hallám, ma is még gazdag e tekintetben. Nevezetes végül e város csatornai összeköttetéseiről is. Kebeléből ugyanis 6 ily vonal indul ki: Gent, Sluis, Nieuport, Veurne, Ypern s Ostendebe. Ez utolsónak mértékei oly hatalmasok, hogy rajta a legnagyobb tengeri hajó is eljöhét falai alá.

Igy mulik a dicsőség! — gondolám magamban: midőn vasutunk már javában szállított Ostende felé.

Brüggen tul J a b e k e és P l a s s c h e n d a e l - i g, homokos és javában vizenyős a föld, melyen nagyobb szerű, rendezett gazdaságok mutatkoznak. Első pillanatra meglátszik, hogy erre a gazda főkeresete a marhatenyésztés. A nyílt vidéken sok a rét, legelő és a tőzeg; kevesebb a fa s a szántó föld; s a víz a földszintől alig van valahol lejjebb 2—3 láb nál. Ez okból tömérdek az árkolás; és az Ostendebe vezető nagyszerű csatorna is, erős és magas túltések közt tartatik. Mivelése a földnek, rendkívül példás, keskeny bogárhátra van az szántva, s a termelt növények buza, rosz, burgonya s tömérdek lóbab, mely utóbbi különösen feltűnően diszlik. A szarvasmarhák nagyok, szépek. Az oly sokszor emlegetett hollandi fajhoz tartoznak. Színük: veres-fehér, vagy fekete-fehér. A helységek ritkábbak. A lakházak téglából

valók s jobbára csak úgy veresen hagyvák. Szélmalom mindenfelé sok.

Ezentul a vidék kötöttebb földü; s azon a marhatenyésztés, a sok szép rét és legelő alapján, még kiterjedtebb. A gazdasági termények ugyanazok, mint feljebb, csak hogy a rozs ugyiszólván végkép eltűnik. Helyette annál több buzát, de különösen lóbabot és árpát találunk. A természetes nagy fűtermés mellett, annál kevesebb a lóhere. A víznek a földszintől való távol tartására, össze-vissza van a tájék metélve és vagdalva árkok és csatornákkal.

Plasschendaelhez Ostende, már csak $\frac{5}{8}$ -ed mfd. Érezzük a tenger közelségét a légmérséklet rögtöni változásán. A mint e helyből kiérünk, mindenikünk melegebb ruháját keresé elő, s takargatá magát a tengerről jövő éles szél fuvalma ellen. Figyelemmel néztünk aztán, a közelgő tenger felé, melynek hűvesülő, homályos levegője, s néha-néha áthallatszó moraja csakhamar eljutott hozzánk.

XXV. Ostende.

Julius 4. 1851.

Déli 12 órakor érkeztem ide. A „Hotel d' Alegmagne-ban“ vettem szállást. Szobám ablakaiból először láttam a tengert, s annak háborgó hullámain. Hozzájuk siettem. Nehány percz alatt ott valék a töltéseken, és a tajtékzó végtelen víztükör lábaimnál feküdt! Gyönyörű látvány!

Épen apály vala. A víz messzire hagyá el széleit, hol gyönyörű finom homok fekvék, s állt egy rakás bódéval ellátott taliga, a tengeri fürdést használó vendégek számára. A tengert tökéletesen olyannak találtam, a minőnek képzelém. Ez lehetett oka, hogy hatása reám nem volt zajos, hanem inkább jótékony.

Elfogadván az első benyomásokat, siettem bizonyosságot szerezni magamnak a gőzhajó indulásáról; melyen helyet, még Brüssselben váltottam. A steward biztosított, hogy minden rendben van és hogy az indulás éjjél után történik. Elég idő, hogy a városkát apróra bejárjam.

Ostende 1830-ig csak igen kevéssé látogatott városka volt. Emelkedését a forradalomnak köszönheti; mely azt Belgium második kikötőjévé tevé. Mióta a vasut hozzája kiterjesztetett, s a dower-londoni vonallal kapcsolatba jött: az utazási forgalmat Anglia felé csaknem egészen magához voná. Mindazonáltal még így is elég csendes hely volna biz az, ha partjaira nyáron át

nem hoznának a tengeri fürdők annyi látogatót. Népeisége 14,200. Főkeresete a kereskedés, közlekedés, szállítás, halászat és fürdők után ered. Mint hadi pont, jól meg van erősítve sánczok- és árkokkal. Történetileg nevezetes azon ostromról, melyet a spanyolok ellen 1601-től 1604-ig nagy szívóssággal kiállott; s mely után, midőn magát végre mégis kénytelen volt megadni, egy rommá vált. Fénypontja a városnak a már említett tengerparti töltések; melyek kávé- és frisitő-helyekkel gazdagon meg-rakvák, s hol, főleg esti 6—7 óra közt nagy az élénkség. E hely Ostende corsója. Órákig, sőt napokig elandaloghatunk rajta, nézve az örökkévalóság képét, a tolakodó hullámokat, melyek jönnek-mennek, hogy jőjjenek és menjenek! Egy napnyugat e pontról hasonlíthatlanul szép!

Ostendeben létemkor várták épen a királyt Angliából vissza. A tiszteleti órség ablakaim alatt vonult elébe zenével. Alkalmam volt megvonni a parallellát a magyar s a belga katonaság közt. Annyit mondhatok csak, hogy nincs a magyar katonának oka félni az egybehasonlítástól. A király nagy zivatar közt érkezett meg. Egyszerűn és szívélyesen fogadták. Láttam este felé azon gőzöst, melyen jött. Még kéményein is meglát. szottak a hullámok csapkodásai; fedélzete pedig csuromviz volt.

Kedvem lett volna egy tengeri fürdőt is venni legalább; de erre az idő igen hives és szeles levén, letettem róla. Még a rendes és edzett vendégek közül is csak igen kevesen fürödtek. A fürdés úgy megyen végbe, hogy az embert egy csinos faházikóban, mely négy kereken áll, ló által vonatják be a tengerbe, hol aztán kényelmesen levetkőzvé, felölti a fürdőruhát, bemegey a tengerbe, szemközt folyvást a csapkodó hullámokkal. A jártasok és bátrabbak maguk mennek, a kezdők és félénkek vezette-tik magukat. Érdekes látni, mily bátran küzd az ügyes, a mozgalmal elemmel, s hogyan fél és ovakodik a fürdésben járatlan. Első pillanatra meg lehet ismerni őket.

Érdekes látni a töltésekről, miképen merülnek föl a távol láthatáron parányi homályos pontokban az érkező egyes hajók; s miképen növekszik a határzatlan tárgy alig kivehető valamiből biztosan megkülönböztethető vitorlás hajóvá. Vajni sokszor remeghet rajtuk a félő szív, midőn a tomboló zivatarban minden perc egy örökkévalósággá válhatik!

A tenger még este is zajos vala; de koránt sem annyira már, mint délben s az előbbi napon; midőn a hajók Ostendénél kikötni se birtak.

Ostende kikötője nem nagy. Jelenlétem alkalmával volt

benne összesen vagy 40—50 hajó. Köztük 7 gőzös; a többi mind csak apró tengeri hajócska. Nagy vitorlást egyet se láttam.

Ostendeben számos halász lakik. Ezeknek élete, mint halálám, igen szegény és bizonytalan. Bárkáikon, melyek 6—7 ölnyi hosszúak s 2—3 ölnyi szélesek, el-elvitorláznak a távol tengerre halászni, honnét sokszor két—három hónap mulva térnek csak vissza családjaikhoz, s néha ennyi idő után is — üresen!

Nem csoda tehát, ha e város utczáin az embert léptenyomon kéregető gyermekek veszik körül; kiktől szabadulni nem könnyű. Ha adunk egynek: jön helyette három; s ha nem adunk: követnek mind. Egy tetszetős kis fucskának nyújtottam néhány centimet; s a szegény örömében faczipós lábait a levegőben csapdosá össze. A mig csak látott, folyvást köszöntgetett sapkájával. Jele ez a nagy szegénységnek!

A faczipók, melyeket a gyermekek hordanak, s különösen a módosabb szülők gyermekei: igen csinosak, egészen a lábhoz szabvák, s rendes sarokkal is bírnak, épen ugy, mint más czipó. Hogy ne nyomják a lábat, vastag szőrkapczákon viselik. Egy pár ily czipó 8—10 éves gyermek számára 8 centime-be, vagyis 5 váltókrajczárba kerül. Rajtuk a fiu megkimél legalább is két—három pár eszimat vagy czipót. E falábbelit v l a m-ul „klupe“-nek nevezik, s jobbára bükkfából faragják.

Feltűnő az itteni nők viselete is. Fekete, apáczaszerű öltönyt hordanak csuklával; melyet, mert a levegő gyorsan változik s különben is hűvös, folyvást magukon viselnek. A csuklát midőn hideg van, vagy erősebben fú a szél, fejökre szokták vonni.

Ostendeben majd minden második ház „Hotel“ vagy „Restaurant“ vagy „Estaminet“. A falak telvék feliratokkal, s azokon mindenfelé csak e szavak valamelyikét olvashatjuk. Nyelve a városnak tulnyomólag franczia. A bizományosok, pinczerek stb.-félék azonban, beszélnek németül és angolul is.

A vidék Ostende körül, különösen ha elképzeljük róla az egyes, cseréppel fedett veres falu, s elszórttan álló majorokat, sokat emlékeztet a tiszai alföldre! Itt-ott egy torony, egy major, egy szélmalom; s az egész messze elterjedő rónaság nagyobbrészt rétek és legelőkből áll.

XXVI. Visszapillantás Belgiumra.

Belgium miveltsege százados. Visszamegy az a középkorba, sőt azon túl is. Midőn a mai Albion, melynek hatalma világra szól, még nyers és vad vala: Belgium földjét már virágzó kereskedelmi és iparos helyek és városok borították: s azok mellett mezei gazdasága is kitűnő fejlettségnek örvendett. A Belgium városaiból különböző időben kiköltözött forrongó elem Anglia iparának nem megvetendő számu és nagy értékű tényezőket adott. Szóval: Belgiumot úgy kell tekinteni, mint legrégibb fészket az európai culturának.

Egészen véve hajdan, a mainál fényesebb kora lehetett. Mióta azonban a gépek és gőznek használata gyáraiban és iparában szintén meghonosult: tekintélyes hajdani jóléte újból emelkedik. Az egyéni erőn, a kezeken alapuló iparágakat, gépekre viszi s vitte már jórészt át Belgium is, s ez által, daczára Angolhon közelségének, igen fényes jelent és jövőt biztosít magának.

A világkereskedés közpotjává ugyan, szemben Angliával, nem válhatik többé; azonban e nélkül is, van még nagyszerű jólét és tisztességes létezés, a mint azt Belgium mostani állása márig bizonyítja. Közgazdasági termelésének ugyanis, mind a három ága, a gazdaság, a kereskedés s az ipar szerencsés összhangzásban léteznek; és az ő fejlettségéhez fogható, az európai continens egyik országa se mutathat föl.

Népfaja, a germán és latin törzsek vegyüléséből származott, s az úgy látszik, a culturának igen szerencsés és fogékony alanya; mert ezen ország miveltségével, mindig feljebb állt s feljebb áll ma is, mint akár a tiszta germán, akár a tiszta latin-faj. Német és Franciaország egyaránt nem mérkőzhetnek vele.

Társadalmi új élete, 1830-al kezdődik. Hogy boldog és elégedett: azt az 1848-iki mozgalmas idő bizonyította be; melynek lefolyása alatt, daczára a tőszomszédságban történt dolgoknak: a nép a király, s a király a nép iránt magasztos, a történetben csak ritkán előforduló jelét adák kölcsönös nagyrabecslésöknek. Függetlensége óta, e kisdud ország hámulatosan sokat tett állapotainak javítására; és nem mulik év, mely tekintélyes jólétét mindinkább ne gyarapítaná.

Terjedelme a szerencsés kis országnak csak 537 □ mfd; népessége azonban: 4.359,000. Esik tehát abból egy □ mfdre: 8117 fő, s minden főre $1\frac{23}{100}$ -ad rész kataszt. hold.

Politikai felosztása szerint kilencz kerületre vagy tartományra szakad. Ezek: Antwerpen; keleti Flandern; nyugati Flandern; Hennegau; Brabant; Limburg; Lüttich; Namür és Luxemburg.

Viszonylagos népességénél fogva, ezen ország legelől áll Európában. Vannak egyes részei, minő például Flandria, hol a népesség már épen bámulatos, és □ mértföldenkint közel áll a 13,000-hez.

Ily sűrű népesség mellett van természetesen aránylag szegény is elég. Nyugati Flandriában nevezetesen azt tartják, hogy minden ötödik ember segélyre szorul; keleti Flandria és Brabantban minden hetedik; Lüttich és Namürben minden kilenczedik, az erdős Luxemburgban végül csak minden hatvanadik. Másrészt ez utóbbi kerületben a fenálló census szerint csak egyetlen egy van, ki a senatusba választható, holott Brabantban van ilyen 111. Ezen kéesség föltétele Belgiumban: a 40 évet meghaladó életkor mellett, legalább is 2116 franknyi évenkinti adó. Gazdagság, nagy népesség és szegénység együtt járnak itten is; mert ott van aránylag a legtöbb szegény, a hol találjuk egyszersmind a legtöbb gazdagot.

Kereskedelmi forgalmának értéke, úgy tartják, évenkint 162 millió pfrtra megy; melyből a kivitelre 72, s a bevitelre 90 millió forint esik. Nagyságát e forgalomnak meg fogjuk érteni, ha fontolóra vesszük, hogy a hajdani Magyarország 1848 előtt, mely Belgiumnál térileg csaknem tizszer, s népességileg négyszerre volt nagyobb: ki- és beviteli forgalmában csak mintegy 120 millió pfrtnyi értéket közvetített.

A gazdasági terményekben történő ki- és bevitel nagyságának tüzetes megítélésére szolgáljanak a következő számok 1849-ből.

	Bevitetett darab.	Kivitetett darab.
Ökör és bika	11256.	1677.
Tehén	7099.	6498.
Borju	5113.	11249.
Juh és bárány	27252.	16598.
Sertés	3146.	92395.
Együtt	53866.	128417.

Ugyanezen évben volt a forgalom a gabonafélékben, liszt és burgonyában:

Gabnafélék: liszt stb.	Bevitett mázsa.	Kivitetett mázsa.
Buza . . .	803,865.	1.098,595.
Rozs . . .	254,648.	30,284.
Árpa . . .	50,742.	290.
Bab és bükköny	50,000.	39,591.
Zab . . .	100,000.	10,425.
Liszt . . .	33,728.	34,388.
Rizs . . .	17,100.	742.
Burgonya . .	64,442.	299,507.
Együtt .	1.314,525.	1.513,819.

E számok pontos mérlegelése megkívánná ugyan, hogy a ki- és beviteli állapotokat súlyra, a gabnaféléket pedig tápértékre nézve tartanók egymással szembe. Miután azonban az állatok súlyára adataink nincsenek s másrészt a kivitelnek nagyobb volta amugy is világos, hiba nélkül vonhatjuk azon következtetést: hogy Belgium, dacára roppant népességének, szükségletét élelmi szerekben saját erejével fedezi teljesen; és így az ipari termelés után származó évenkénti nagyszerű bevétel a nemzetre nézve tiszta haszonként tekinthető!

Azon körülmény is, hogy a kis ország állandó seregül, különös megerőltetés nélkül 80 ezer embert tarthat: erejének és vagyonforrásainak belterjűsége mellett szól.

Földje szerint Belgium egyáltalában nem tartozik a természettől gazdagon megáldott országok közé. Délkeleti része, Franciaország s a rajnai tartományok felé, mely az egésznek mintegy $\frac{3}{5}$ -töd részét teszi: hegyes, hullámos, itt-ott köves s jobbára mindenütt agyag; a nyugatészaki rész ellenben — az egésznek $\frac{2}{5}$ -de, Németalföld s a tenger felé teljesen róna ugyan, de egyszersmind homok. Amott tulnyomó a buza-, emitt a rozstermelés; s a talajnak nedvességénél fogva a veres lóhere mind a két részen jelesen diszlik.

A föld termékenységének oka Belgiumban az ember s annak páratlan szorgalmu mívelése; mely, mint utközben több helyen láttuk, egészen a kerti míveléssel határos. Ez előtt aztán természetesen nincsen, nem lehet rosz és terméketlen föld!

A belgánál, a mezei gazdálkodás, századokon keresztül s tisztán gyakorlati uton, fejlődött mostani állására. Van tehát abban sok, mi az újabb időnek váltógazdasági tanaival ellenkezésben áll. Tudják és figyelmeznak is e tanokra, a míveltebb

gazdák; azonban a nagyobb rész, mely szakmáját csak gyakorlatilag tanulta, rendszeren azt tartja, s a szerint cselekszik is: hogy ha földjét kellőleg megmivelte és megtrágyázta, vethet abba a mit akar, s vethet annyiszor a hányiszor akar!

Hogy a belga gyakorlati gazdát ezen nézetre, kertészetig emelt gazdálkodása vezette, világos; mert hiszen látjuk a kertekben mindenütt díszleni a terményeket a nélkül, hogy irányukban, az egymásutánra szorosan ügyelni kellene; csak ne legyen hiány a munkában, ne fogyatkozás a trágyában; s ne legyen végül az időjárás mostoha. Minél inkább megadják tehát a belgák gazdasági termelésüknek e föltételek előbbi kettőjét; annál kevesebb aggodalmaskodnak a sorozatban. Hogy sikerrel tehetik, mutatja a tapasztalás; s hogy folyvást tehessék, sok, igen sok trágya kívántatik hozzá.

Minél erősebb egy szóval a föld, természet vagy mesteriség által, annál inkább üzhetünk rajta ugynevezett szabad gazdálkodást.

Ne gondolja azonban az olvasó, hogy a belga gazdának, mert szereti a szabad gazdálkodást, nincsenek vetésforgásai. Vannak igen is és pedig nagy változatossággal, a talaj s az egyes vidékek természete szerint. A jeles Schwertz, ki Belgiumban mint orvos és gazda számos éveket töltött, munkájában a szokásos vetésforgásokat a következőkben adja elő.

A) Rosz és javított homoktalajon; és pedig:

a) távol fekvő rosz homokon:

1) Csibehur takarmánynak és magnak; 2) 3) 4) 5) 6) Rozs. Az egymásután következő rozs közé jön gyakran még mint második, vagyis melléktermény ismét csibehur, mely azonban, mindig mint legelő, a földön használtatik föl.

b) Javított és közelebb fekvő homokon:

1) Burgonya, kender vagy repce. 2) Rozs, sárgarépával; 3) Zab. 4) Veres lóhere. 5) Buza vagy rozs, s rája csibehur 6) Rozs s rája tarlórépa. Vagy e helyett:

1) Csibehur, zöld vagy szárított takarmánynak. 2) Rozs: csibehur legelővel. 3) Rozs, s utána tarlórépa. 4) Rozs s rája csibehur. 5) Rozs s rája tarlórépa vagy téli ugar. 6) Hajdina.

c) Közel a házhoz fekvő kerített homokon.

1) Burgonya. 2) Zab. 3) Veres lóhere. 4) Buza s utána, tarlórépa.

d) Kissé nedvesebb, kerített s a házhoz közelfekvő homokon.

1) Zab. 2) Veres lóhere; 3. 4. 5. 6. 7. 8. fű kaszáló és legelőül.

B] Igen megjavított homokon.

1) Veres lóhere kaszálóul. 2) Rozs s utánna tarlórépa. 3) Zab vagy hajdina. 4) Burgonya, mely alá rigoloztatik. 5) Rozs sárgaréppával. 6) Len veres lóherével. Vagy e helyett:

1) Veres lóhere kaszálóul. 2) Rozs. 3) Rozs s reá tarlórépa. 4) Zab, mely alá rigoloztatik. 5) Len. 6) Rozs, veres lóherével.

C] Száraz agyagos-homokon.

1) Buza. 2) Rozs tarlóréppával. 3) Zab. 4) Veres lóhere kaszálóul. 5) Őszi árpa. 6) Rozs, sárgaréppával s utónövényül tarlórépa; 7) Hajdina. Vagy:

1) Burgonya. 2) Buza tarlóréppával vagy anélkül. 3) Len. 4) Rozs. 5) Zab. 6) Veres lóhere kaszálóul. 7) Rozs tarló réppával. Vagy:

1) Burgonya. 2) Buza. 3) Zab. 4) Veres lóhere. 5) Rozs tarlóréppával. Ezen vetésforgás különösen Edeghen vidékén szokásos. Vagy:

1) Rozs tarlóréppával. 2. Len vagy burgonya. 3) Buza sárgaréppával. 4) Zab. 5) Veres lóhere. Vagy távolabb fekvő földeken:

1), 2), 3) Rozs; mindannyiszor tarlóréppával. 4) Zab. 5) Veres lóhere. Vagy kerített földeken, közel a házhoz:

1) Veres lóhere. 2) Buza. 3) Rozs tarló- vagy sárgaréppával. 4) Zab. Vagy:

1) Veres lóhere. 2) Buza. 3) Rozs, s utána csibehur legelőnek. 4) Rozs, s utána tarlórépa vagy sárgarépa. 5) Zab. 6) Len veres lóherével. Vagy: 5) Hajdina. 6) Rozs veres lóherével. Vagy: 5) Burgonya. 6) Buza veres lóherével. Vagy:

1) Veres lóhere. 2) Len sárgaréppával. 3) Rozs csibehurral. 4) Rozs tarlóréppával. 5) Burgonya. 6) Buza tarlóréppával. 7) Zab veres lóherével. Vagy végül:

1) Veres lóhere. 2) Rozs. 3) Repeze vagy rutabága. 4) Rozs vagy buza. 5) Burgonya. 6) Buza. 7) Zab veres lóherével.

D] Mélyen fekvő, nedves és kerített homokos vályogtalajon:

1) Veres lóhere. 2. Téli árpa vagy zab. 3) Hajdina vagy lóbab. 4) Buza tarlóréppával. 5) Zab veres lóherével. Vagy:

1) Veres lóhere. 2) Buza vagy őszi árpa. 3) Zab vagy hajdina. 4) Buza s rája tarlórépa. 5) Zab veres lóherével. Vagy:

1) Buza. 2) Zab. 3) Őszi árpa. 4) Hajdina. Vagy végül:

1) Veres lóhere. 2) Buza. 3) Őszi árpa tarlórépával. 4) Zab veres lóherével.

E] Könnyű szelid vályogtalajon:

1) Veres lóhere hamuzva. 2) Buza. 3) Zab rigolozva, fél trágyában. 4) Len, s utána sárgarépa trágyázva. 5) Rozs. 6) Repcze teljes trágyában. 7) Buza vagy őszi árpa. 8) Rozs veres lóherével. Vagy: 1) Veres lóhere hamuzva. 2) Buza. 3) Repcze egész trágyában. 4) Buza. 5) Kétszeres. 6) Rozs. 7) Burgonya rigolozva, teljes trágyában. 8) Zab. 9) Len trágyázva, veres lóherével. Vagy:

1) Veres lóhere, mészszel és tőzeghamuval trágyázva. 2) Zab. 3) Repcze trágyázva. 4) Őszi árpa vagy kétszeres. 5) Rozs tarlórépával, fél trágyában. 6) Burgonya trágyázva. 7) Rozs veres lóherével. Vagy:

1) Veres lóhere, mint főlebb. 2) Len. 3) Buza vagy őszi árpa trágyázva. 4) Rozs tarlórépával; utóbbit hig trágyával öntözve. 5) Bab trágyázva. 6) Buza. 7) Zab veres lóherével. Vagy: 1) Veres lóhere, mint főlebb. 2) Zab. 3) Buza trágyázva. 4) Rozs tarlórépával. 5) Burgonya trágyázva. 6) Kétszeres. 7) Rozs, fél trágyában.

F] Nehéz, hideg vályogtalajon, vagy kemény agyagon, mely sok esőzés által szinte gyurmává lesz, s megszáradván, repedéseket kap; minő a wallon-brabanti föld:

1) Tiszta ugar trágyázva. 2) Rozs. 3) Zab. 4) Veres lóhere, felül trágyázva. 5) Buza. 6) Zab. 7) Burgonya, répa és sárgarépa; első alá trágyázván. 8) Rozs; s hol sárgarépa volt, oda jön len. 9) Bükköny, trágyázva. 10) Rozs. 11) Rozs. 12) Zab. Vagy: 6) Rozs, 7) Szürke borsó. 8) Rozs trágyázva. 9) Zab. 10) Repcze. 11) Őszi árpa trágyázva. 12) Rozs, Vagy: 6) Zab. 7) Bükköny. 8) Rozs trágyázva. 9) Zab. 10) Bab trágyázva. 11) Buza. 12) Zab. Vagy:

1) Ugar, tisztán, vagy ugarveteményekkel vetve. 2) Őszi árpa. 3) Bab. 4) Buza. 5) Bab vagy borsó. 6) Buza.

G] Jeles, szemercsés agyagon, mely sok nedvességet vesz föl, de aztán hamar kiszárad és hamuként mállik szét; minő: Tirlemont vidéke:

1) Bükkönytakarmány trágyázva. 2) Buza. 3) Rozs. 4) Veres lóhere hamuzva 5) Buza; vagy nem tiszta here után zab. 6) Zab; vagy ha a zab 5) alatt rossz volt, akkor jó 6)-ba buza trágyázva. Vagy: 1) Bükköny mint főlebb, erősen trágyázva. 2) Buza. 3) Rozs 4) Rozs. 5) Repcze. 6) Őszi árpa trágyázva.

7) Rozs. 8) Veres lóhere hamuval. 9) Buza, tarló répáv al. 10) Zab.

H] Gazdag mocsártalajon [ugynevezett Polder vagy Marschboden] csaknem minden trágya nélkül; minő a vidék Antwerp alatt:

1) Veres lóhere. 2) Őszi árpa. 3) Zab. 4) Buza veres lóherével. Vagy: 1) Veres lóhere. 2) Buza. 3) Tiszta ugar. 4) Őszi árpa. 5) Buza. 6) Zab. Vagy: 1) Veres lóhere. 2) Buza. 3) Bab. 4) Őszi árpa. 5) Őszi árpa, 6) Zab, veres lóherével. Vagy: 1) Veres lóhere. 2) Buza. 3) Tiszta ugar. 4) Repcze. 5) Őszi árpa. 6) Őszi árpa. 7) Bab. 8) Buza. 9) Bab veres lóherével.

Mennyi változatosság és gazdálkodási szabadosság fekszik ime az elszámolt vetésforgásokban! Mennyi bennök a fogalmaink szerint szokatlan; sőt kereken kimondva, okszerűnek éppen nem látszó modor. Mindezeket azonban a munkának szerfeletti tökélye, s a nagy, csaknem minden második növény alá való trágyázás, bőven kimentti, magyarázza; sőt a tapasztalás bizonyossága szerint, foganatosaknak is mutatja!

Hol ugyanis annyi ember él, mint Belgiumban; s honnét mégis annyi állati és növényi termékeket visznek ki, mint Belgiumból: ott, látszassék bár a gazdálkodási forma fogalmaink szerint akármily szokatlannak: rosszul nem gazdálkodhatnak! Ellenkezőleg a szokatlan eljárás méltán megérdemli, hogy azt figyelmünkre méltassuk, és belőle magunknak legfőbb gazdasági elv gyanánt jegyezzük meg: hogy jeles munka és szorgalmas trágyázásban fekszik a gazdálkodás azon varázsereje, mely bennünket eljárásunkban szabaddá tesz, s ugyszólván minden, különben szem előtt tartandó szabálytól büntetlenül, sőt jutalmazva ment föl.

Adott vetésforgásokat figyelemmel átnézve, úgy tetszik, mintha a gabna- és takarmány-termelés közt nagyon is erősen hiányoznék a helyes arány. E látszólag hibás arány azonban magyarázatát abban leli: hogy először Belgiumban minden könnyebb természetű földről, hol gabnát arattak, még az évben rendesen egy gyöktermést is szoktak takarmányul venni, mi természetesen igen nagy segítség; továbbá a nagy szorgalommal mivelt földön nagyok a takarmánytermelések is, tehát kisebb térek ugyanannyit adnak, mint máshol nagyok; végül a természetes fűtermő térek is, a rétségek, a hol csak lehetséges — sok helyütt lehetséges pedig, mihelyt az ember igazán akarja és érti a dolgot — jobbra öntözésre vannak készítve, azoknak termékenysége tehát ismét kétszer-háromszor fölér a nem öntözött rétek eredményeivel.

E tekintetek igazolják a belga gazdálkodást s érthetővé teszik egyuttal a térileg aránytalannak látszó viszonyt, gabna és takarmány-termelés közt. Hozzá járul mindezekhez még az is, hogy Belgiumban a trágyát a legnagyobb szorgalom, takarékoság és okszerűséggel kezelik; minél fogva abból veszendőbe nem igen megy valami.

Azon fő elvek, melyeket a belgák vetésforgásaikban, a helyzet és körülményekre való tekintetettel, leginkább szemelőtt szoktak tartani, a következőkben fejezhetők ki; u. m :

Buzát legszívesebben vetnek : bab, hajdina, burgonya és len után ; kevésbé örömet vetik : lóhere, őszi árpa, zab, bükköny és repcére ; leghátrányosabbnak tartják végül : rozsra, búzára és tavaszi árpára.

Feltűnő, hogy a lóher tarlónak a burgonyaföld elébe tétetik. Ugy találták azonban a belgák, s főleg Brabantban uralkodik e nézet, hogy a buza lóhere után, nagyon szívesen hajt szalmába, s ez okon könnyen megdől. Bab és burgonya után ellenben a baj nem oly könnyen fordul elő.

A rozsot legörömostebb vetik : veres lóhere, bükköny, borsó, hajdina, kétszeres, buza, őszi árpa, kender, len, csibehur, repce és rozs után. Kevésbé szeretik burgonyára ; s legrosszabbnak tartják : tavaszi árpa, zab és lóbabra.

Az őszi árpát lóherére, babra, repcére, s néha maga után is következtetik.

A zabot szeretik : lóhere, buza, rozs, kétszeres, őszi árpa, burgonya után és gyeptörésekben.

A lent : lóherére, zabra, kenderre és rozsra vetik ; de ügyelnek arra, hogy egy és ugyanazon a helyen hat év alatt egyszernél többször ne termeszsék ; ez érdemben kivételt csak a rigolozott bab után engednek meg. Ha a len rozsra következik, úgy a rozstartlóba vetni szokásos takarmányrépa, czélszerű ha elmarad.

A veres lóherét : len, rozs, buza, zab s árpával vetik ; s az négy évnél előbb s tizenkét évnél később nem fordul meg.

A bab, bükköny, burgonya és borsó mindenféle kalászos növények után szokott következni.

A hajdina végül rendesen rozsra következik.

A másod vetemények közül a sárgarépát rozsral és kiültetett repcével ; a czukorrépát buza, rozs és kétszeressel, de soha őszi árpával ; a csibehurt végül szabály szerint rozsral vetik.

Ha az elsorolt belga vetésforgásokat tüzetesebben áttekint-

jük, találjuk: hogy bennök a kalászos vetemények az ugar veteményekhez képest úgy állanak körülbelül, mint 18 a 12-hez, vagyis mint 60: 40-hez. Találjuk továbbá, hogy némi kivételével az igen kötött agyagnak, nyári ugart a belgák egyáltalában nem tartanak. Annyira nem tartanak, hogy arról a legtöbbnek még csak foglma sincs. Ellenkezőleg a földnek folytonos művelését annyira szükségesnek tartják, miszerint a legkemolyabban hiszik, hogy a nélkül a talaj eredeti vadságába esnék vissza. Ez okon az egész nyugalom, melyet a talajnak néha engednek, a téli ugarból áll, mely alatt azt a tavaszi fölvetelésre készítik elő.

Mély szántás, helyes szántás, gyomtól tisztántartás és kellő trágyázás: azon tényezők a belga gazda szemében, melyekkel ő az ugart csaknem teljesen fölöslegessé teszi. A hol mégis valami kevés ugart tart, azt csak a föld makacssága és nagy kötöttsége miatt tartja: nem tudván különben az ily talajon a munkára alkalmas időnek rövidsége miatt az előkészítést kellőleg megadni.

Egyébiránt természetes is, hogy oly nagy népesség mellett, mint a minővel Belgium bír, a tiszta ugaros gazdálkodás lehetetlenség. A sok ember élni akar, a földnek tehát teremni kell szakadatlanul, egy évben rendszeren kétszer is!

Egy 1846-ban végrehajtott följegyzés szerint a művelés alatt álló föld Belgiumban a következő arányokban volt a különböző termeltetni szokott veteményekkel bevetve; u. m.

Buza	16.84.	} Őszi gabona :	} Gabnafélék :
Tenkely	3.74.		
Kétszeres	2.86.	} Tavaszi gabna :	
Rozs	20.43.		
Árpa	2.86.	} Ipar és keresk	
Zab	14.06.		
Hajdina	1.99.	} — 4.74 %.	
Komló	0.22.		
Czikoria	0.13.		
Dohány	0.05.		
Olajnövények	1.88.		
Len	2.16.		
Kender	0.12.		
Festőbuzér	0.01.		
Takácsmácsonya	0.02.		
Czukorrépa	0.15.		

Hüvelyesek . . .	3.91.	} <i>Hüvelyesek :</i>	
Rozs és hüvelyesek vegyest . . .	1.04.		— 4.95 %.
Tarlórépa . . .	0.82.	} <i>Gyöknövények :</i>	
Sárgarépa . . .	0.39.		— 9.51 %.
Burgonya . . .	8.30.	} <i>Takarmányfélék :</i>	
Veres lóhere . . .	10.67.		— 11.23 %.
Luczerna . . .	0.12.		
Baltaczim . . .	0.06.		
Csibehur, perje, fehér lóher . . .	0.38.	} — 6.25 %.	
Vegyes miveletek .	0.42.		
Ugar	5.83.		

Gabonaféléket tehát, őszt és tavaszt együtt, csaknem akkora kiterjedésben termel a belga, mintha hármas nyomásban gazdálkodnék. Az ugart, csekély kivétellel, csaknem egészen ipar, kereskedelmi, hüvelyes, gyöknövények és takarmányfélék előállítására fordítja. Végül a gabonafélék mellett, a hol csak a földnek tulságos kötöttsége nem akadályozza, a mint már megjegyzém, rendesen tarló- és sárgarépát, csibehurt stb.-féléket természet másod veteményül.

A hüvelyesek, a gyöknövények s a takarmányfélék 25.69 %-re mennek. Ezek tehát az utónövényekkel, melyek nem foglalnak külön tért, és a sok és jeles öntözésre készült rétekekkel azon forrásokot képezik, melyekből a belga gazdálkodás és állattenyésztés számára a nagy tömegű takarmányszükséglet kikerül. Hogy e takarmány mennyiség nagyszerű lehet, arra következtetést vonhatunk a virágzó állattenyésztésből, és azon gyakori trágyázásokból, melyeket a belga tenni szokott, s melyek által a tiszta ugarnak tartásától magát fölmentette.

De növeli a belga földjeinek termékenységet az által is, hogy a mesterséges trágyaszereket szintén alkalmazza, és pedig nagyban. Ilyenek : a guano, a csontliszt, a hamu, a mész, az árnyékszéktrágya, az olajpogácsa, az iszap, az utcásár stb. A hol csak valami trágyahulladék található, azt a legnagyobb takarékossággal folszedik és értékesítik !

Azon nagy népesség mellett, melylyel ez ország bir, el lehet gondolni, hogy a földbirtok feldaraboltsága is magas fokra lépett már. Nemi tájékozásul szolgáljanak ez irányban a következő adatok, melyek egy adózási célból 27 év előtt készült összeírásból vannak véve. Mai nap, az eldaraboltság, valószínűleg még nagyobb.

Főlebbi forrás szerint, volt a földbirtokosok száma akkor: 738,512; s ezek közül csak 11 kapott a földből 100,000 franknál nagyobb jövedelmet; 20-nál tón a jövedelem 70—100 ezer frankot. A többi mind, tetemesen kisebb jövedelemmel birt. Nevezetesen:

276	birtokos	huzott	egyenkint	25	ezer	fkt.
1000	„	„	„	10—25	„	„
2000	„	„	„	5—10	„	„
22000	„	„	„	1—5	„	„
195000	„	„	„	100—1	„	„

Végül 116,628 birtokos csak 10 fknvi jövedelemmel birt.

Látni ez adatokból, mily roppant volt a földnek feldarabolása Belgiumban, már az említett időben.

Szerencséje ezen országnak, hogy földbirtoki nagy feldaraboltsága mellett, egyuttal oly nagyszerű iparérettel is bir. Ez utóbbi termelésnek köszönheti, hogy a főlebbi állapottól különben származandó bajok, nem egy irányban, vagy végkép megszüntetnek, vagy mégis kártékonyságukban, a lehető legcsekélyebb mértékre szállíttatnak alá.

A földbirtok feldarabolása ugyanis nagy és népes iparos helyek mellett, azért történhetik kár nélkül, mert ezek szomszédságában, amugy is csak a kertü gazdálkodás van igazán helyén, ez pedig csupán kis birtokokon lehetséges. Azután ily helyiségek közelségében a trágyázási tekintet is megoldását találja abban, hogy trágyát a városokból nagy mennyiségben kaphatni. Végül éppen azon termények, minőket a kis gazda legkönnyebben és legnagyobb nyereséggel termelhet, u. m: baromfi, vaj, tojás, gyümölcs, zöldség, burgonya stb. féle iparos helyeken, a leginkább keresettek.

E találkozása a kisbirtokoknak a nagy iparos városokkal megszünteti jórészt mindazon roszt, mi velük különben járna; a városokat pedig ugyan e körülmény a lehetőleg kedvezőbb helyzetbe teszi az által, hogy fogyasztásuk számára a szükséges cikkeköt bőven és olcsón kaphatják. Hogy városokban Belgium szükségöt nem lát, kitanit egy pillantás, melyet a térképre vetünk; de a jelen leírásból is sejtethi az olvasó; hisz csak az átfutott vonalon, számossal találkoztunk már. Nevezetesb iparpontja Belgiumnak névszerint: Brüssel; Antwerp; Lüttich; Gent; Mecheln; Brügge; Löwen; Lockeren; St. Nicklas; Werriers; Turnhout; Maastricht; Alost; Namur; Mons; Dordrecht; Kertryk Ypern s Ostende. Csupán e helyeknek a népessége közel nyolczszázezerre megy!

Ha számba vesszük aztán még azon körülményt is, hogy Belgiumnak mily jeles és kifejlett vasuti rendszere van: csaknem akép vehetjük: mintha ezen ország összes gazdaságai az iparos és fogyasztó városok falai alá lennének összehordva. A vasutak és csatornák gyors és olcsó szállítása által a fogyasztó helyek jótékonyága kiterjesztetik igen is az egész országra; s azon kölcsönös egymásra hatás, mely e viszonyból keletkezik, viszi az itteni gazdálkodást mindinkább a kertészet felé.

Érintett körülmények okozzák, hogy a tulnyomólag gazdasági országokban annyira hátrányos birtokfeldarabolás, Belgiumban bajait jórészt elveszti. Kétséget se szenved, hogy azon nagy-szerű ipar nélkül, melylyel e kis állam bir, népességének legalább is kétharmada kivándorolni lenne kénytelen.

Hogy az állattenyésztés mily belterjességgel bir, arra biztos világot vetnek a ki- és bevétel számai. Ezek szerint a bevitt nagy marha a kivittet 10,180 darabbal felűlmulta ugyan, de másrészt meg az apró marhánál [borju, juh, bárány és sertés] 84,731 darabbal volt a kivitel nagyobb a bevételnél. A főlebbi hiány e szerint az utóbbi fölöslegben találja fedezését; és ebből látszik, hogy az ország, daczára rendkívüli népességének, még husdolgában is teljesen fedezi szükségletét; mi természetesen virágzó állattenyésztése mellett szól csak.

Azon körülmény pedig, hogy Belgium sertéstenyésztése annyira activ, hogy ezen ágazat fedezi főleg a többi állattenyésztési ágak előforduló hiányait: 89.239 darabbal mulván fölül a kivitel a behozatalt: azon, több statusgazda által fölállított tant, mely szerint a sertéstenyésztés csupán miveletlen országok számára lenne való, tökéletesen megczáfolja. Mert hiszen, hol egyszer a rendkívül megsaporodott népesség miatt és mellett oly drága a föld s oly értékesek a termények, mint Belgiumban, ott bizony a sertéstenyésztéssel már régen felhagytak volna, ha azt sok évi tapasztalásból hasznosnak nem ismernék.

E sertéstenyésztésre vonatkozó kitérést főleg azért engedtem magamnak, mert hazai hirlapjaink közt is találkozott már olyan, mely, támaszkodva Lisztnek tanaira, bennünket a hamburgi kereskedés számára termelendő sertéshustól mintegy elvonni és lebeszélni törekedett, állitván, hogy e termelési ág csak hátramaradt ország számára való. Ne hagyjuk magunkat illetén doctrinák által tévutra vezettetni. Sőt inkább emeljük sertéstenyésztésünket, különösen mocsárookban és erdőkben gazdag vidékeinken, hol azonkívül hizlalásra is bőven terem a

kukoricza — azon fokra, hogy vele és általa minél terjedtebb külkereskedést űzhessünk.

Ipara Belgiumnak, viszonylagosan tekintve azt terjedelme és népességéhez, Angliáé után kétségkívül a legjelentékenyebb. Ez irányu termelésével a legnagyobb mennyiség s a legjelesb minőségben képes mindent kielégíteni, a mit csak az emberi szükség és fogyasztás kívánni tud. Ereje ez érdemben mégis: a vas- és üvegművek, nevezetesen a tükrök; továbbá csipkék- és posztó-készítésben áll a legmagasb fokon.

Rendkívüli fejlettséggel bír ezen ország közlekedési eszközei tekintetében is. Ezek alapján bel- és külkereskedése, a számos vasutak és csatornák által páratlanul élénk. Csatornái régiebbek. Vasutai 1834-től kezdve keletkeztek. Függetlensége kivívása után mulasztás nélkül hozzálátott a szorgalmas kis ország belügyeinek rendezéséhez minden irányban; s ez érdemben a létrehozott számos és jeles vasutak kétségkívül gyöngyei eszközléseinek. Mindazon vonalak, a melyekkel bír, tiz esztendő alatt készültek, s kerültek egészben 167 $\frac{1}{2}$ millió frkba.

Vasuti rendszerének központja: Mecheln. Innen éjszakra Antwerpig 25 $\frac{1}{2}$ kilométernyi; keletre Löwen és Lüttichen keresztül a porosz határig 133 $\frac{1}{4}$ kilom.; nyugatnak Gent és Brüggen át Ostendeig 125 kil.; délnek Brüsselen keresztül Monsba s azontul a francia határig mintegy 101 kilométernyi fővonallakkal bír. Ezekon kívül vannak aztán még az ágvonalak Brainle Comte-tól Namurbe [28 kilom.]; Gentből Kortrykon át Doorwickba [75 kil.] s végül Landenből Truyeabe [10 $\frac{3}{4}$ kil.] hosszúsággal. Szóval, Belgiumnak van ma a mi mértékünk szerint körülbelül 66 mfdnyi vasutja; s miután terjedelme 537 □ mfd; látjuk, hogy minden nyolcz □ mfdnyi területére egy hoszmfd vasut esik.

Vasutain összesen 150 mozdony működik. Ezeknek legnagyobb része az országban készült. Közép előállítási ára egynek 37,500 frank. Az egyetemes vasutakból $\frac{2}{3}$ -ad rész két, s $\frac{1}{3}$ -ad rész egy vágányos. Ugy tartják, hogy a belga vasutakban fekvő tőkeérték mintegy 3 %-it jövedelmez tisztán.

Belgiumban a földmívelési érdekek előmozdítására, épen ugy mint Poroszországban láttuk, külön igazgatási osztály létezik a belügyministeriumban. Ezen osztálynak feladataihoz tartozik: a földmívelő nép oktatására felügyelni; a gazdasági egyesületek és kormány közt fennálló összeköttetést közvetíteni; az állattenyésztés nemesítéséről gondoskodni; a miveletlen térek és homokterületek telkesítését elősegíteni; az öntözés és száritás

kivitelére felügyelni, s a magánosok kérvényeit, kik e czélra zsilipek állítása, patakok és csatornák szabályozása végett folyamodnak, tárgyalás alá venni, s a körülményekhez képest szóval és tettel gyámolítani; végül a mezei gazdaság emelésére czélszerű gazdasági eszközök és gépek előállításáról s azoknak a nép közti olcsó és gyors elterjesztéséről is gondoskodni. Röviden, mind az körébe vág ezen osztálynak, a mi a mezei gazdaságnak közvetve vagy közvetlenül javára szolgálhat.

Az oktatást illetőleg a néptanítókat képező intézetekben a kertészet mindenütt taníttatik; s ezen fölül van még két külön kertészeti szakiskolája is Gent és Brüggeben. A megyénkint létező földmives iskolákban pedig a falusi gyermekek ingyen kapnak szakbeli oktatást. Ezen megyei földmives iskolák a kormány és gazdagabb hazafiak kölcsönös összemunkálásából keletkeztek, oly formán, hogy azokhoz utóbbiak a szükséges tért adták, a növendékek élelmezését magukra vették; s alkalmat nyújtanak a szakba vágó munkák gyakorlati megtanulására; a kormány ellenben az illető iskolákba jóváhagyása mellett felfogadott minden tanítványért mérsékelt élelmezési pénzt fizet, a tanítókat díjazza, s általában az elméleti oktatás összes költségeit viseli. Ezen, és a felsőbb iskolákon kívül van még a gazdák számára Brüsszelben egy állatgyógyintézet, s a vidéken több gazdasági eszközgyár. Továbbá ugyan, a kormány költségén „mezei gazdasági könyvtár“ jelenik meg, mely a földmivelést népszerűen tárgyalja, s ez által a hasznos ismeretek terjedését a nép között lehetőségessé teszi. E könyvek kéziratát a könyvkereskedőnek a kormány adja ingyen, az író is ő jutalmazza; a könyvkiállító ellenben köteles a könyveket bizományosai által az ország minden részében meghatározott, s igen alacsony, néhány garasnál soha nem nagyobb áron árultatni.

A közigazgatás befolyása és serkentése nyomán Belgiumban igen számos gazdasági egyesület is keletkezett. Brüsszelben minden ötödik évben egy nagyszerű gazdasági kiállítás tartatik; mely alkalommal érdemjelek, jutalmak osztatnak ki s a népszerű király ez ünnepélyt, egész udvarának jelenlétével, díszesíteni szokta. E kiállításokkal, a gazdasági egyesületek mind összeköttetésben vannak; miáltal azok, természetesen nagy merveket vesznek föl. A vidéki egyesületek, azonkívül, főleg azon érdek fejlesztésével foglalkoznak, mely saját területekre nézve a legfontosabb; s hatásuk jó részt gyámolittatik még az által is, hogy az országban vannak számos oly szabad társulatok,

melyek csupán csak egy dologgal, például a kertészettel, az állatgyógytannal, az állattenyésztés nevelésével stb. foglalkoznak. E specialis társulatok is, részestülnek jobbára a kormány segélyében, következő feltételek alatt; u. m. a] üléseiket az illető hatóság megbizottja jelenlétében tartják; b] tagjaik névjegyzékét, bevételeik s kiadásai kimutatásával együtt beküldik a kormánynak; végül c] munkálkodásaikról évenként tartoznak jelentést tenni.

Szépek és fontosak azon eszközlesek, melyekkel a kormány az állattenyésztés emelésén munkálkodik. Ezeknek egyik főbbike: az állami ménesek; melyekből a megyékbe évenként 60—70 csödör küldetik szét. Az állatok, a magán birtokosok csödöreivel, a hágtás kielégítésére jóformán elégségesek. A szarvasmarha nevelése végett, Angliába évenként biztosok küldetnek, kik onnan 50—60 darab jeles bikát, a rövid szarvu Durham-fajból szoktak hozni. A vásárolt bikák, a megyékben biztos jellemű, egyszerűen gazdák kezeire bízottak; s a hágtás igen mérsékelt díjért ezek gazdaságaiban történik. E tenyészállatok árát felében a kormány, felében a megyei pénztárak viselik. Némely megyékbe vesznek jeles üszöket is, ugyan a durhami fajból, hogy így az angol tenyészállatok behozatala lassankint fölöslegessé váljék.

Az állattenyésztés emelése végett, az ország minden jelentékenyebb helyein számos jutalomdíjak is tüzetnek ki. Az egyesületek közbenjárásával, jeles állatok vásároltatnak s osztatnak szét minden nyereszkezés nélkül. A házi állatok ragály és egyéb betegségek elleni lehető védelmére kölcsönösen biztosító országos egyesület létezik; s ezen kívül minden gazdasági kerületben, van a kormánytól egy állatorvos is felállítva; kinek kötelessége az előforduló bajokra ügyelni, azok természetét kipuhatólni, s leütését azon állatoknak elrendelni, melyek veszélyes betegségekbe esnek, vagy ezek miatt gyanusak. A leütött darabokért a tulajdonosnak kárpótlás szolgáltatik, stb.

A miveletlen térek és homoksvatagok javítására, minők az országban mintegy kétszáz ezer holdig még mindig találhatók, a kormány szintén telhetőleg gondot fordít. E térek rendesen a községekéi; melyek az eddigi sikeres eredményektől indítatva, azokat a kormánynak készségesen átengedik; miután látják, hogy gondoskodása alatt azokból rövid időn a legszebb öntözési térek keletkeznek. A kormánynak törekvése egyebiránt nem csupán mesterséges rétek készítésére irányul; hanem kiterjed az ahhoz alkalmas térségek fákkal való beültetésére is; ez azonban nem

annyira erdőtelepítés mint inkább ótalomnyerés végett történik a többi jobb földek számára. Ezen ültetéseknel főleg a veres fenyőt használják. Ez irányban legtöbb történik Luxemburg, Limburg és Namur kerületekben.

Hogy a kormány a telkesítések ügyét komolyan veszi, kitetszik abból, hogy e czélokra 1847-től 1851-ig fél millió franknál már többet beruházott.

Czélszerű gazdasági gépek és eszközök előállításáról, s a nép közti gyors és olcsó elterjesztéséről is gondoskodik a kormány. E végből minden jeles találmány, mely idevágólag az országban fölmerül, megszerzeztetik, s a hasznosoknak bizonyult eszközök és műszerek a közkölségen felállított eszközgyárakban utánkészítettnek. Egy királyi rendelet, mely 1850-ben kelt, a belügyministernek felhatalmazást ad, szerződésre lépni valamely jeles gépgyárral az országban, oly formán: hogy a kormány a legujabb, s hasznosoknak mutakozó gazdasági gépek és eszközök mintáit vagy rajzait közkölségen szerevén meg — a gyár azoknak nyomán a gépeket elkészíteni, s a gazdáknak mérsékelt áron kiállítani tartozik. Küld azon kívül a kormány saját költéségén a gyárba tanulókat is, kik abban az oktatást és kiképeztetést ingyen nyervén, az alkalmas gazdasági gépészek száma ez uton is szaporittatik.

A brüsseli iparmuzeum kebelében van továbbá egy szakférfiakból álló bizottmány, melynek feladata: a gazdasági gépészet körében fölmerülő új találmányokat figyelemmel kísérni; s az érdemeseknek mutakozó eszközöket megszerzés végett a ministeriumnál indítványba hozni.

Ez uton szereztettek meg legujabban Angliából az alagcsövek gyártásához szükségelt gépek és eszközök; melyek aztán a czélszerű javításnak továbbterjesztése végett több tégláégető tulajdonosnak kiadattak. Ugyan az alagcsövezés érdemében küldött a kormány nem rég Angliába mérnököt; kinek feladatává tetetett az alagcsövezést minden részleteiben megtanulni, s azt azután az országban meghonosítani s elterjeszteni az által, hogy a vállalkozni kívánók e mérnök vezérletét használhassák. Ugyan e mérnöknek feladata az alagcsövezés kivitele számára betanítani a szükséges munkásokat is.

Ezekkel, és más hasonló dolgokkal gyámolítja Belgium gazdasági termelését! És mind ezt azon Belgium teszi, melyben a sűrű népesség és olcsó pénz következtében a földnek használata már amugy is igen tökélyetesített; hol a virágzó ipar és kereskedés a mezei gazdasági termelés emelésére magában is

hathatós ösztön; hol végül az ország jövedelme és keresete egyáltalában nincsen csupán a mezői gazdaságra szorítva.

Példát vehetne róla valóban nem egy állama a continensnek; de különösen az olyan, mely jólétét főleg, hogy ne mondjam kizárólag, csak a gazdasági termelésnek köszönheti. Ily ország a többi közt hazánk is. Bár eljönne számára mielőbb azon idő, melyben tapasztalhatnánk, hogy nemzet és kormány egy sziv és lélekkel szövetkeznek gazdasági állapotaink számos bajainak gyökeres orvoslására. Ha Belgiumban a nevezett gyámlítások helyén vannak, nálunk bizonyára még sokkal nagyobb volna hasonló intézkedésekre a szükség. Adja isten, hogy ez érdemben mielőbb egy jobb jövő hajnalát üdvözölhessük!

XXVII. Ostendetől Londonig.

Julius 5. 1851.

Gőzösünk indulása éjjel után két órára volt határozva. Esteli kilencz után rá hordozóskodtam már; gondolván, hogy így csak lesz időm még Brüsseltől megrendelt helyem és ágyam iránt tisztába jönni. Nagyban csalódtam; mert ágyam és helyem el volt már foglalva mások által. Kérdőre vonván a steward-ot, ez azzal mentegeté magát, hogy szenvedő nőknek volt kénytelen azokat általadni. Mit tehettem? Lehordtam a kupeczet s mentem föl boszusan, a hajó fedelére, ott töltendő az éjet az ég csillagai s a tenger tajtékzó hullámaival!

Indulásunk után azonnal a nyílt tengeren valánk. A fedélzet hemzsegett emberektől. Mig a hajó hullámozása csekély volt, nem hiányzott a jó kedv és csevegés. De mindez nem tartott sokáig. A hajó mozgása csakhamar olyszerű lón, mely alatt csevegni és vigadni senkinek sincs kedve. Néma hallgatás állott be. Kiki meghuzta magát ott, a hol épen egy kis helyet találhatott. Ezen állapot tartott vagy egy óráig. A mi ezután következett, arra fátyolt vetek. Három közül, kettőnek legalább is, önmagával gyült meg a baja. Nemsokára a hullámozás oly erőre kapott, hogy a hajón állani vagy járni nem lehetett többé. Ez állapotban legczélszerűbbnek tapasztaltam: a karfához kapaszkodva tűrni, és nézni a setét semmiségbe! E helyzetben töltöttem az egész éjszakát. A szenvedésért némi kárpótlást csak a szép napkelet adott! Reggeli kilencz óra felé láttam először messze távolban, egy fekete vonalkaként az angol partokat. Tíz órakor beközeledtünk már a partok melletti vizekre, s ezeken, tömérdek kisebb-nagyobb hajók, gőzösök és vitorlások boríták a lathatárt. Gyönyörű látvány!

A számos hajók messziről szálás fenyőerdők, a fehér vitorlák pedig, midőn lappal állottak felénk, nagyszerű épületek és tornyok gyanánt mutatkoztak. Hasonló látvány ez, a mi Alföldünk délibábjához. Csak miután a tárgyakat megközelítjük, tűnnek el a légvárak, s mutatkoznak a dolgok valóságukban.

Az angol föld előttünk még mindig egy barna s igénytelen vonalka csak. Az előtte lebegő vitorlások árbocjai, mindannyi felkiáltó jelek az elterülő vitzükrön! Sehogy se hinnénk, hogy az egyszerű vonalon túl, mily nagy erő és hatalom fekszik, és hogy a világ sorsát ezuttal jóformán innen intézik.

A tengeren itt-ott helyhez kötött jelekkel és fenálló karókkal találkozunk, melyek vagy zátonyokat, vagy oly pontokat jelölnek, hol hajók mentek tönkre. Ilyen helyeket kerülni kell.

Minél közelebb jövünk így a partokhoz, a víz annál csendesebb, s a hajók sokaságában mutatkozó élet, annál nagyobbyszerű lesz. Érezni kezdjük, hogy a világvárostól nem lehetünk már messzire. A barna vonal, lassankint fehérülő szegélylyé alakul s azon túl emelkedni látjuk a földszin hullámain, ültetvényei, épületei, erdei és zöldelő veteményeivel.

A Themze torkolatába, mely két—három ezer ölnyi széles, délelőtt tizenegy óra felé érkezünk. A hajózás itt, már egészen folyamszerű. Kényelmesen ülhetünk ismét székünkön, s ha tesszik, jegyezhetünk vagy olvashatunk.

Anglia földje és gazdaságai, első pillanatra, nem tesznek valami imponáló hatást. Kevés megnyirbált fa, ritkán álló majorok, sövényekkel kerített földek, rétek, legelők s hullámos jelentéktelen földszin alkotják az egészet. Áll ez különösen a jobb kézről fekvő részre nézve. A másik oldal valamivel szebb, mert fában és alakulásban gazdagabb. A tengerből és tengerbe jövő és menő számtalan kisebb-nagyobb hajó, a tenger s a Themze, azon tényezők, melyek e vidéket érdekessé teszik. Ezek nélkül egyike lenne e tájék a leggyarlóbbaknak. Minél inkább behatunk azonban a Themzén az ország beljébe, annál inkább kibarátkozunk az elibénk jövő képekkel. Szaporodnak az ültetvények, szaporodnak a majorok; szóval az egész vidék folyvást gazdagabb és miveltebb alakot ölt.

Kifáradva s türelem fogytán közeledtem így Londonhoz. A tömérdek hajógyár a Themze partjain; a számtalan vitorlás a kikötőkben; a fel és alá siető gőzösök a folyamon; a jobbról-balról átláthatlan háztenger; a rejtélyes, köd és füstterhes légkör; szóval, minden, a mit csak látunk: nagyszerű tömege és mértékeivel, mély hatást gyakorol reánk.

Mire az illető vámhivatalnál partra szállhattam, délutáni négy óra lett; és mire a hajóból tömérdek holmi közül bőrládámat kikaphattam, esteli hét óra volt! Végtelen türelem kell valóban egy ily megérkezéshez. Kemény próba volt az, az álmatlan éjszaka után. Az a mód, a melylyel Londonban bennünket fogadtak, egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy az angol, kitűnőnek képzelt rendről, előnyös fogalmat nyerhessünk. A megállapodás helyén ugyanis, mindenek előtt kihordták a tömérdek bőrládát, koffert és egyebeket, azután, ha odaadtuk, elvették kezünkől még kézi táskáinkat is! Magunk becses személye mehetett a hová akart, de szerencsésnek tarthatta magát, ha elvégre, vagy pár órai várakozás és tolakodás után a halomra hányt holmiból sajátját kihalászhatta.

Ügyetlenebb kezelést ennél képzelni se lehet! Még csak jegyet, vagy nyugtatványt se adtak az átvett holmikról. Valóságos csuda, ha kiki a magáét megtalálja. Máskor, ugy hallám, több is, más is a rend. Akarom hinni, hogy ezuttal csak a világhiállítás által okozott roppant forgalom szülte ezen amabilis confusiót!

Midőn elvégre annyi szenvedés és fáradozás után kezünkbe került a rég látott és epedve várt táska és bőrönd: jött nyakunkra egy új csapás, és ez az ugynevezett *bizománysók* szemtelen tolakodása, kik szolgáltaikat erőnek-erejével reánk akarták takmálni. Ezekről csak elutasítással lehetséges a szabadulás. A jó szó csak tolakodóbbá teszi őket. Mindezek után könnyű megérteni, ha a hangulat, a melylyel a világvárosba érkezünk, nem volt valami rózsaszínű! Nyolcz óra lett már, mire a „Hotel Sabloniers-ben“ nagy nehezen egy szobácskát kaphattam! Menynyi élvezet volt e helyeske a husz órai zaklattatás és szenvedés után!

A londoni közlekedés nagyszerűsége, minden képzeletet felülmul. Omnibus, cab, teherszekér, hintó, taliga összevissza és mindenfelé. Köztük, mellettük és körülöttük hemzseg az ember, mint a hangyarakás. A feladat, mely mindenkire vár: senkit le nem gázolni, s magát le nem gázoltatni! A roppant világváros szép házakkal, jó kövezettel, de irgalmatlan rossz levegővel mutatja be magát.

Hogy annyi nyugtalanság után mily jól esett az éjszakai, kipihenés — azt az olvasó elképzeli.

XXVIII. Első benyomások és reflexiók Londonban.

Julius 17. 1851.

Angliába, illetőleg Londonba e hó 5-kén érkeztem. Ne várd szives olvasó, hogy Londont valamely más városhoz hasonlitsam. Ez csak magához hasonlít. Képhez, ha akarod hasonlithatom; de ez Londonra nézve a kellőnél kedvezőtlenebb lesz; pedig mégis úgy van.

E város a Themze távolabb pontjáról úgy mutatkozik, mint egy égő fenyveserdő, ha pedig máshonnan a szárazról nézzük, úgy egy rakás tégláégető kemence s tömérdek szénéégető gyár halmazának vehetjük. Lépten nyomon érzi, látja az ember, hogy nagyszerű váreshoz közelít; de nagyszerűségét nincsen pont a honnan áttekinthetnénk. A tömérdek kőszénfüst, fátyolt borít az óriásra, s őrizi féltékenyen rejtélyes kincsét.

Az angol népről egészben véve annyit mondhatok: hogy az, a nemzetek közt ép oly jelenség, mint a minő az egyes életre való, saját erejéből fölemelkedett egyéniség. E népben összesen tulnyomó a józan ész, a gyakorlati irány. Ezért emelkedik folyvást magasabbra, hatalom, jólét és befolyásban. A mit a többi európai államok csak a legutóbbi időkben ráztak le nagy nehezen a fejlődés akadályaiból, azt e nép már két század előtt elhányta magától, s ezáltal amazoknak, sok századdal elibe vágatott. Az aristocratiát az angol nem az egyénekben, hanem a birtokban kereste és keresi nagy helyesen, mi által ezen institutio nála fontos államfentartó hivatását mindig pontosan teljesíti. Jószágainak elaprózhatlanságával továbbá elejét vette e nép a földbirtoki proletárságnak, mi által egy részét természetes uton vezérelte és vezérli az ipar mezejére; mezei gazdaságának pedig munkás kezeket adott egyuttal azon egyénekben, kik iparosok lenni nem akarnak, földbirtokosok ellenben nem lehetnek. Ezen intézkedések kiegészítéseül, a czéhrendszert eltörölte régen, és így az ipar mezejére kívánczozó tehetség akadálytalanul követheti hajlamát. A törvényhozó hatalmat, nem különben okosan osztotta meg a földbirtok és ipar között az által, hogy felső táblája az elsőt, alsó táblája pedig főleg a másodikat képviseli. Felelős kormányának végre adott annyi hatalmat, hogy a jót végrehajthassa, a királynak pedig annyi erőt, hogy a rosztat megakadályozhassa.

Mindezek sok gyakorlati észre mutatnak. Az európai népek bizonyára sokáig fognak még hányattatni, míg sorsukat hasonló biztos alapokra fektethetik

Hogy az angolnál is vannak számtalan dolgok még, melyek másképen lehetnének, az nem szenved kétséget; de köztük s a többi nemzetek közt az a nagy különbség: hogy míg náluk egyes javítandó hiányok léteznek csak, emezeknél elvéve találunk egészséges társadalmi alapokat. Pedig az európai nemzetek késő rendezkedése: Anglia hatalmának folytonos erősbitését jelenti; miután ezen ország nagysága és hatalma, csak a többi országok kifejlődése által fogja egykoron elveszthetni mostani nagy túlsúlyát.

Az angol mint egyén, különösen az ismerkedés kezdetén, nem igen szeretetre méltó. Igen jól tudván idejét értékesíteni, mással, hacsak haszna nincs belőle, nem sokat törődik. Ezt a szárazföldiek rosz néven veszik; pedig igen természetes, hogy oly ember, ki el van foglalva, s idejét jól tudja használni, azzal fukarkodik is. „Az idő pénz” mondja az angol; és csak ő mondja ezt Találón jellemzi ezzel önmagát.

Mezei gazdasága az angolnak magas fejlődési fokon áll. Földje természetileg sovány; az emberi ész és szorgalom azonban diadalmaskodott rajta. A szorgalom egyébiránt ezen országban, hol alig győznek annyit termelni, mint a mennyit a belfogyasztás megkíván, egészen természetes, épen oly természetes, mint szokásos bizonyos más országokban a tétlenség s az indolentia, hol t. i. alig van egyébnek értéke, mint a mit a termesztő saját szükségére felhasznál! Az angol gazdasági élet és gyakorlat egészen az angol körülmények gyermeke. Hol ugyanis sok eső jár, és nedves az éghajlat, mint Angliában, ott bizony a sok fűtermesztés [legeltetéssel, kaszálással] az egyedüli helyes eljárás. Ebhez jön, hogy a hus igen kapós és jól fizetett dolog. Kétszer oktalannak kellene tehát nevezni azt, ki Angliában a magtermelésnek kívánná szánni tulnyomólag a talajt. Rendszerük a mellett hogy a legnagyobb hasznot adja, közvetve még az által is nagy jelentőségű, hogy szerinte a földeket erősen lehetővén trágyázni, nagy a holdankénti gabuatermelés és ennek folytán a tiszta haszon.

Az óriás iparműkiállítást folyvást a legnagyobb részvétellel látogatják. Anglia büszkén mutatja itt erejét. Kiállítása többet tesz az egésznek felénél. Azon épület, melyben e perczben az összes emberi ész és szorgalom eredménye együtt van: hosszában 800, szélességében 185 lépés. A kiállítás tere a karzatokkal

együtt, mintegy 30—35 hold, a mi mértékünk szerint. Anglia után képviselve vannak főleg a következő országok; u. m.: Franciaország; a német vámegyesületi államok, Poroszországgal az élén; Ausztria; Belgium; Schweiz; Amerika; Spanyolország; Oroszország; Portugal; China. A többi általában nem nagy jelentőségű. Gazdasági eszközökben leggazdagabb Anglia; legpraktikusabb Amerika. Franciaországnak, nincsenek gazdasági gépei s eszközei: összesen két közönséges ekéjét láttam. Annál gazdagabb mind abban, a mit a fényűzés csak álmában is kívánhat!*

Tegnapelőtt voltam a windsori állatkiállításon. Majd szólok róla érdeme szerint. Most csak annyit mondhatok: hogy az angolok az állattenyésztésnek is első rendű mesterei!**]

Kiállított állat mindössze és mindenféle volt mintegy 1500 darab. Közönség 10,000; jutalom igen sok, köztük 40 sterlingesek is. Szarvasmarhák 15—20, juhok 2—2½, sertések 5—6 és több mázsásak. Ilyen kiállítást, hogy helyes fogalmunk lehessen róla, látni kell. A főlakomán 2000 vendég volt jelen s a népszerű Albert herczeg elnökölt.

XXIX. London és környéke.

Juliusban. 1851.

Az első nap, melyet Londonban töltöttem, július 6-kára esett — szerencsétlenül egy vasárnapra. Pedig az ünnepek és vasárnapok az idegenre nézve igen unalmasak itt. Ilyenkor a lakosság jobb része házaiba, termeibe vonul, s egészen családjának él; az alsóbb osztály pedig, ha csak az idő engedi, falura vagy zöldbe siet. Fris levegőben keres kárpótlást a hat napi szénfüstért! Richmond és Hampton-Court kiválólag a kedvelt helyek. Hogy a napot én is valamiképp értékesítem, csatlakoztam a népözönhöz, s mentem a zöldbe!

Richmond egy hatalmas természetes park. Hozzája vasut, gőzhajók, omnibusok, cabok, szóval mindenféle közlekedési eszközök visznek. Szép kilátásaiban és egészséges levegőjében fekszik érdeme. Utóbbit igazán csak a londoni ember becsülheti meg kellőleg, főképp ha a mellett a gyomor is kikapja a magáét.

*] E kiállításról 1851-ben terjedelmes jelentést adtam a magyar olvasó közönségnek a „Gazdasági Lapok” útján.

**] A windsori állatkiállításról is szólottam annak idejében a „Gazdasági Lapokban” meglehetősen részletességgel.

A hampton-courti ószerű palotát és kertet még Wolsey cardinal építteté. Midőn látná, hogy a sok költség és fényüzéssel készült nyári lak miatt a király (VIII-ik Henrik) egy kissé neheztel: oda ajándékozá neki az egészet. Így lőn e park királyi vagyonná.

Gyönyörű ültetvények, jó lég, érdekes régi szőnyegek és képgyűjtemény teszik a helyet látogatásra érdemessé. Ritkaságaihoz tartozik a többi közt egy óriási szőlőtő is, melyet üveg-házban tartanak, s melynek kerülete a tőben 30 hüvelyk; veszszejének a hossza pedig 115 láb. Terem rajta néha három—négy ezer fürt is. A királyi asztalra adják.

Kirándulásomon leginkább a nép érdekelt. Meg kell val-lanom, hogy az angol jó mértékben nyárspolgáriás, habár magát a világ legnagyobb nemzetének tartsa is. Van rajta e tulajdon-ságból egy jó adag; van annyi, hogy azzal bármelyik zugország polgárának is beillenek. Ha például valamely idegennél nagy szakált, vagy egy kissé megviselt kalapot lát: képes megállani, ujjaival rámutatni s szomszédjával sugdosni-bugdosni. Képes továbbá egész napon át kedvét találni abban, ha a zöldben mulatása alkalmával pár apró halacska kihalászhat a vizből. Végül a bibliai nyomtatványok osztogatását még ily helyeken se kerülhetjük el. Csaknem erőnek-erejével nyomják azokat boldog és boldogtalannak markába stb.

Az ily kirándulásokon egyébiránt, nagyszerűségükön kívül, semmi nevezetes. Nehány százezer embert látunk lavinaszerűleg, a közlekedés mindenféle eszközein kiömleni a városból, a nélkül, hogy csak a legcsekélyebb rendetlenség is történnék. Ez egy napi mulatság aztán kárpótlást ad a szorgalmas népnek, egy heti fáradalomért!

És hát Londonról magáról mit mondjak? ezen óriásról, mely sajátlag nem is város a szokott értelemben, hanem egy kis helyre szorított ország; valaminthogy Anglia sem ország sajátlag, hanem: az egész világnak iparműhelye! Ez az oka, hogy e földön és városban, mindenben szokatlan mértékekkel találkozunk; és hogy a continentalis szem oly sokat lát, a mit még nem látott soha, s nem is láthat sehol. E város nagyságáról adjanak némi fogalmat és mértéket következő számok. Kerülete 35 a. mfd; utcáinak és közeinek a száma 10,000; háza 250,000; temploma 160; szabad tere, ugynevezett squareja 80; népessége végül márig 2.400,000! E ropant tömeget tehát átlátni és fölismerni, nem napok, nem hetek, de hónapok alatt is alig lehetséges. Rendkívüli nagysága miatt,

azt se tudja az ember, hogy tulajdonképen hol kezdje tanulmányozni.

A sokkal hiresebb és hasznosabb, mint szép Themze, az óriás várost, hosszában vágja ketté; mi által a legpompásabb vizi utak egyikét szolgáltatja neki. Fel is használják azt a rajta százankint fel és alá száguldozó gőzösök és egyéb hajók, derekasan. A közlekedés a város két nagy része között, számos kő és lánczhid, s egy alagút által tartatik fenn. Ha jól emlékezem, a nevezett folyón nyolcz hid vezet át. Van köztük több lánczból is, de ezek a mi gyönyörű hidunkhoz csak táviról sem hasonlíthatók.

A város alsó részében a Themze két nagyszerű kanyart képez. Ezekben vannak Londonnak világhírű kikötői, az ugynevezett dock-ok. A nemzet kereskedelmi nagyságának jeléül, megszámlálhatlan mennyiségben állanak bennök, a világ minden részeiből érkező s minden részeibe induló gőzösök és vitorlások. Látva e tömérdek hajót, érezni és érteni kezdjük az angol kereskedelmi élet nagyságát.

Ezen dock-ok csak az újabb időben keletkeztek. Akkor, a midőn a megnövekedett forgalom miatt a régi kikötő, mely pedig négy angol míld hosszú és 4—500 lépés széles, már elégséges nem volt. Először az ugynevezett „London-Dock“ épült 1795-ben; utána készültek a „nyugot- és kelet-indiai dock-ok“ s végül a Tower mellett sz. Katalin nevű. Mindezen kikötők a „City-vel“, Londonnak e kereskedelmi központjával vasut által vannak egybekötve.

Ez óriási vállalatokat látnunk kell, hogy róluk igazi fogalmunk lehessen. Az árutömegek, melyek a dock-okban hevernek, mesés mennyiségűek, s túlmennek minden képzeleten. Tömérdekségüket sejtethetjük, némileg abból, hogy a behozatal a londoni kikötőkbe, az egész ország forgalmának felét teszi. Egynémely cikk pedig, mint például a thea, a dohány, a kávé és cukor az egész fogyasztás számára Londonban központosul. Azon 27—28 ezer hajóból, melyek évenként az angol kikötőket látogatják, 13—14 ezer esik magára Londonra! 1848-ban például befutott az angol kikötőkbe: 27.786 hajó, egészben 5½ millió tonna*) teherrel. Angol hajó volt ezek közt: 4020, 4 milliónyi tonna teherrel. Ezekon kívül ugyanakkor vagy 10,000 hajó még kizárólag a belkereskedéssel, s főleg kőszénszállítással foglalkozott.

Azon életet, mely a londoni dock-okban mutatkozik, nem

*) Egy tonna = 20 mázsa.

találjuk föl többé a földnek egy második pontján. Nagyszerűsége fölülmul minden várakozást. Száz meg száz hajó, ezer meg ezer ember, s egész városrészeket alkotó raktárak vannak ebben. Csak ha e helyeket figyelemmel megjártuk, kezdjük érteni, hogy mi legyen az angol kereskedés.

A behozatal tárgyai csupa nyers termények. Az angol ész és szorgalom feldolgozza ezeket s tizszeres áron adja tovább. Látogatásom alkalmával az indiai dockok partjain épen ellátatlan mennyiségű olaj és nádcukor feküdt. A hajókból helyezték azt át a raktárakba. A rakodó emberek a körülbelül 20 akós hordókkal csak úgy bántak el, mintha 10—15 fontos kötegeket kezeltek volna. A ki- és berakodás természetesen csak gépek segélyével lehet ily könnyű.

Hol a kereskedelmi forgalom ilyen mértékű, ott nagyszerűek magától érthetőleg a vámjövödelmek is. Felét teszik ezek mintegy az angol állam összes évi jövödelmeinek.

Azon helyiség, hol a vámkezelés történik, 181 $\frac{1}{2}$ -ben épült, és egészben 255,000 fontba került. A hivatal 13 igazgató alá van rendelve, s foglalkozik benne állandón mintegy 2500 ember. Átalában úgy tartják: hogy Anglia összes polgári hivatalnokainak körülbelül fele vámtisztokból áll.

Legjövödelmezőbb behozatali cikkek: a cukor, a thea, a dohány, a bor és a szeszes italok. Hogy tüzetesebben itélhessük meg az angol bevétel nagyságát, ide igtatom az 1848-ki fogyasztás főbb cikkeit.

Bevétel 1848-ban:

Szarvasmarha	62,700 darab.
Juh	130,000 „
Kakaó	6.444,204 mázsa.
Kávé	57.061,431 font.
Buza	2.594,013 quart.
Buzaliszt	1.765,475 mázsa.
Tojás	88.079,277 darab.
Narancs	490,546 láda.
Marhabőr	1.900,000 darab.
Rézércz	60,000 tonna.
Higany	1.662,000 font.
Riskása	1.031,774 mázsa.
Nyers selyem	5.500,000 font.
Gyártott selyem	1.450,000 „
Kecske- s juhbőr	2.320,000 darab.

Fahéj	357,463	font.
Szegfűszeg	105,295	„
Muskatály dió	364,420	„
Bors	8.125,158	„
Rhum	6.859,340	gallon. *)
Cognac	2.796,623	„
Nyers cukor	6.871,468	mázsa.
Finomított cukor	220,668	„
Szőrp	517,721	„
Fagygyu	1.500,642	„
Nyers dohány	34.481,798	font
Thea	47.775,936	„
Készített dohány	1.504,673	„
Bor	7.536,290	gallon.
Gyapju	70.521,957	font.

A főbb cikkek utáni vámjövedelem volt pedig az említett évben a következő; u. m:

Kávé után	710,270	font sterling.
Buza „	418,434	„ „
Gyártott selyem „	290,000	„ „
Rhum „	1.154,344	„ „
Cognac „	1.206,712	„ „
Cukor és szőrp „	4.754,232	„ „
Thea „	5.330,515	„ „
Nyers dohány „	4.261,783	„ „
Gyártott „ „	97,236	„ „
Bor „	1.799,126	„ „

Csupán e kilencz cikk tehát közel 20 millió fontnyi jövedelmet adott; és pedig 1848-ban; a midőn, mint tudjuk, ipar és kereskedés az európai forrongások miatt sok fennakadásnak valának kitéve.

Ugyanezen évben kivitetett az országból a bevallott értékek alapján.

Kőszén	1.096,356	font sterling. **]
Gyapotszövet	16.770,868	„ „
Gyapotfonál	5.927,956	„ „
Cserépedény	713,881	„ „
Vasmivek	1.858,593	„ „
Vászon	2.802,823	„ „

*) Egy gallon = mintegy 6 iteze.

**] Egy font sterling = 10 frt pp.

Fonal	489,878	„	„
Gépek	809,564	„	„
Vas és aczél	4.747,009	„	„
Réz és ércz	1.272,672	„	„
Czin	673,497	„	„
Selyem gyártmány	585,033	„	„
Finomított czukor	434,814	„	„
Gyapjuszövetek	5.740,634	„	„
„ fonadék	776,175	„	„

Egészben: 46.407,939 font sterling.

Sajátképeni éltető szelleme s rugója e forgalomnak a világ legóriásibb vállalata, az angol bank; azon intézet, mely tömérdek kincseivel nemcsak Anglia sorsára foly be határozólag, de Europa egyetemes politikáját is nem egyszer szabályozta már. Ezen intézet részvényeken alapszik, s eredetével még 1694-be megy vissza. Keletkezését az akkori kormány pénzzavarainak köszöni; s kezdettől fogva folyvást az állam pénztőzsére maradt. Ő fizeti a statusadósságok kamatait az állam helyett; sőt némely fogyasztási adókat is ezen intézet szedtet be. Létezése óta számos crisen ment át. Nehéz idők valának rá nézve 1745-ben, a midőn a skót forradalmiak Londonba jöttek; azután 1797, hol Napoleon megjelenése kilátásban állt; 1826, a midőn a tulságos üzérkedések sok bukást idéztek elő; végül 1847/s, hol ismét a tulhajtott vasuti vállalkozások és a z akkori szűk termés miatt tömérdek pénz szivárgott ki az országból. Kiállotta azonban, mind e szerongattatásokat becsülettel; és midőn mellette, jobbról-balról buktak a magányosok, a bank szilárdan állt, s ezáltal hitele, csak annál nagyobb lett. De vannak is ezen intézetnek az államtól, nevezetes előnyei. Hogy egyet felhozzak, megemlítem, miszerint London körül 65 mfdnyire, semmi tőzsérnek sem szabad tulajdonosra szóló váltót kibocsájtani; hanem kénytelen azt a banktól venni. E rendszabály magában roppant keresetet biztosít a banknak. A bank papírpénz forgalmáról tanúságot tesznek, a havonként nyilvánosságra hozott számlák. Így például 1849-ben december havában a forgalom 18.872,644 font sterling volt; melynek fedezésére a pénztárban ugyanekkor aranyban 17.080,642 font feküdt. A részvényesek rendszeren 3½ %-tőli nyeresémosztalékot kapnak fél évenként.

Következő adatok ez óriási intézet belső szerkezetére még nagyobb világot vetnek. Kormányzása egy fő, egy alkormányzó s 24 igazgató alatt áll. Elsőnek 4000, másodiknak 3000 s az

gazgatóknak 2000 fontnyi értékű részvényekkel szükséges birtok. A hivatali személyzet 800 egyénre megy; s ezeknek évi fizetése változik 50 fonttól 2000 fontig. Költségei az igazgatásnak 136,000 fontra mennek; a nyugdíjak tesznek évenként mintegy 31,000 fontot. Pénzkészlete a banknak aranyban és ezüstben rendszeren 16 millió font körül áll; a letétek s az előlegek készletei pedig 30 millió fontra szoktak menni.

E főbankon kívül vannak Londonban természetesen több más, szintén részvényeken alapuló bankok is. Ilyenek: a „Westminsterbank“, a „londoni részvénybank“, az „Unionbank“ s a kereskedelmi bank. Alaptőkéjük ezeknek összesen 2.150,280 font sterlingre tétetik. Osztalékuk rendszeren 6 %-től s tartaléktőkéjük 305,467 font.

Elsorolt részvényes bankokhoz járulnak még a nagyobb és kisebb kereskedőházak bankjai; melyek szintén igen nagy értékeket forgatnak. Így p. o. a „Barclay et Comp“; a „Glym et Cp.“; „Jones Lloyd et Cp.“; „Masterman et Cp.“; „Robaitt et Comp“ nagy firmák kezein 1840-ben 486 millió fontnyi érték ment át. A kisebb firmák közül pedig tíz dolgozik 20—64, hat 10—17; s hét 3—9 m. fontnyi értékkel.

E számok adhatnak némi fogalmat azon roppant pénzmennyiségről, mely London falai közt van és folytonosan forog.

Az angol államadósság, mely 425,000 egyén birtokában van, 776 millió fontra megy. A függő adósság 18 millió font. Ezen terhek után a kamatfizetés évenként 26 millió fontra megy.

Hogy ennyi mammon mellett a londoni börzék is mily fontos intézetek, könnyen el lehet gondolni. Kettő van ilyen, nem messze a banktól. Üzérkedéseik tárgyai: a bel- és külföldi államadóssági papírok, továbbá vasuti és egyéb mindenféle részvények és értékpapírok. Kik e papírok egyszerű adásvevéseire használtatják magukat, brokers-eknek, azok pedig, kik rendszeres játékot űznek a börzén, stockjobbers-eknek neveztetnek. Kik a papírok emelkedésére játszanak, bikáknak [bulls], s azok, kik a hanyatlásra üzérkednek, medvéknek [bears] hivatnak. Azt végül, ki szerencsétlen játékának áldozatja lesz és megbukik: guta ütött kacának (a lame duck) csufolják. Az ily tönkrement nagyságok neve fekete táblára írva kifüggesztetik a börzén; jelölül annak, hogy a kiírt név örvénybe és zátonyra visz.

Néztem e börzéken a fontok hideg embereit. Felalá jártam ez épületekben, hol az emberek legtöbbször, midőn üzérkedik, nagy dolgot követ el már, ha ember marad!

A Londonban létező számos kereskedelmi társulat közt, egyike a legfontosabbaknak ma is még, a keletindiai. Nagyszerű épülete a „Leadenhall Street“-ben áll. Fizetési csupán Angliában három millió fontra mennek évenként. Az évi osztalék 623.397 font. Hatalma e társulatnak, politikai tekintetben újabb időben a kormány által nagy mértékben korlátoztatott. Sőt kizáró szabadalma is csak 1854-ig foly. Igazgatása saját kebeléből választott egyének és a kormány ellenőri hivatala által gyakoroltatik.

E társaság mellett, nevezetes testületek még: a déltengeri egyesület, mely azonban jelenleg, csak a kormánynak kölcsönzött tőkék kamatai rendbentartásával foglalkozik; továbbá az orosz társulat, mely az Angolhon és Oroszország közt fenálló kereskedést közvetíti, s melynek Péterváron is nagyszerű ügynöksége van; végül: a hudsonbai-i társulat, mely főleg az amerikai roppant területekről érkező szücs-árak eladásával foglalkozik.

Azon társulatok közt, melyek Anglia s a világ egyéb részei közt a közlekedést gőzhajók által fentartják, nevezetesen: a „Royal-Mail-Ste am-Com pa ny“, mely Southampton és Nyugatindia közt közvetíti a személyes forgalmat, egyénekenként s egyremásra 50 fontért; továbbá a „Peninsular-Com pa ny“, mely Angliát Portugal, Spanyolország és Alexandrián keresztül kapcsolja Keletindiával és Ceylonnal; végül a „General-Ste am-Navigati on-Com pa ny“, mely Londont az európai szárazfölddel, névszerint Hamburggal és Havreval köti össze.

Mind e társulatok Londonban székelnek. Nagyszerű céljaikat a világ minden részeibe, e helyről intézik. Évi osztalákul általában 7—8 % megy.

E fő társulatokon kívül vannak másod rendűek is. Ezek jobbra a belközlekedés fentartásával foglalkoznak. Londonból a belközlekedés érdekében megy a tengerre naponként vagy száz gőzös; továbbá a Themzén a városban, s annak legközelebb vidékére folyvást jár vagy 60 kisebb gőzhajó. És oly példátlanul csekély mindezekben a szállítási díj, hogy p. o. 10 angol mfdnyire Londontól, teszem Woollvich-ig, egy személy csak 6 pencet (= 15 pkr) fizet.

Páratlan az angol vasuti hálózat is. London természetesen a központ. Belőle indulnak a sinek az ország minden részeibe. A kész vasutak hossza 1849-ben volt már: 5896 angol

mfld. *) Esett ebből magára a szoros értelemben vett angol földre: 4556, Skóciára: 846 s Irhonra: 494 mfld. Engedélyezett vasut volt ugyanekkor 6030 mfld. Ugyanezen évben foglalkozott a már kész vonalaknál 54,000 s a készülőknél 104,000 ember. Viteibér az angol vasutakon mflidenként $1\frac{1}{3}$ pence; a közép sebesség pedig óránként 24 angol mfld. A kész vasutak 100,007 $\frac{1}{2}$ millió fontba; s ha mindaz elkészül, a mi tervben van, kerülni fog az összes vasuti közlekedés 200,020 millió fontnyi befektetésbe. Az eddigi adatok szerint egy mfld vasut 33,000 fontba kerül. Nyers jövedelme a vasutaknak 1849-ben volt 11.800,000 font. Mihez a személyszállítás 6.277,892, az áru- és marhaszállítás pedig 5.528,606 fonttal járult. Kezelési költségre fölment a nyers jövedelemből mintegy 45%-ent, vagyis 6.729,424 font. A tiszta haszon e szerint az összes befektetés után mintegy 3 $\frac{1}{2}$ %-ent. Személy ugyanez évben utazott az angol vasutakon összesen 63,800,000.

A nagyszerű várost ném kevesebb mint nyolcz indóház veszi körül, s illetőleg köti egybe a vasutaktól minden irányban átszótt országgal.

Kényelem és tisztaság dolgában azonban az angol vasutak még sok kívánni valót hagynak. A második osztályban már valamire való ember alig mehet. Nem is gentleman az itteni fogalmak szerint az, a ki nem az első osztályban utazik. Szóval, az angol vonalakon erősen meglátszik, hogy azokat csak perczentekre dolgozó vállalkozók építették. Rajtuk az utas kényelme s tisztaság iránti igényei nagyon alárendelvék a haszon szempontjának.

Hogy az óriás városnak gyomra is óriás: magától érthető. Mily roppant tömegét fogyasztja e város a fogyasztható dolgoknak naponként, évenként, azt a közlendő adatok mutatni fogják. A tómerdek közlekedési eszköz nélkül természetesen az óriási gyomor is néha egy kissé későbbben és drágábban elégitethetnek ki!

Azon helyek, melyekről Londonban a gyomor igényeit fedezik, első sorban: a smithfieldi marhavásár. Fekszik a körüle lakókra épen nem irigylendőleg, az óváros közepében a City-ben. Eladnak itt hetenkint mintegy 3000 darab marhát és 30,000 db juhot. 1846-ban egész éven át elkelt innen 210,757 darab szarvasmarha; 1.518,510 juh és 250,000 sertés. Minden eladás alkuszok által történik; kik fáradságaikért

*) Egy angol mfld. = 848 öl:

egy darab marha után 4 schillinget, s egy darab juh után pencet kapnak. A marhavásár tere, mely tisztaságban nagyon szükölködik, mintegy 5³/₄ angol hold. Körüle hürkésztők laknak s tömérdek a korcsma. Rajta minden hétfőn és pénteken szarvasmarhát, juhot, sertést; csütörtök és szombaton este szénát, szalmát árulnak roppant mennyiségben.

A jelenlétem alkalmával eladásra hoz ott marha, tulnyomólag hosszú szarvu volt [long horned]. E faj színre nézve fekete-fehér vagy veres-fehér. Azonban a rövid szarvu [short horned] és a Galloway-fajok se hiányoztak. Az eladásra kerülő marha jobbára tehenekből áll; általában jól van táplálva, s nyomhatott darabja 8—10 mázsát. Egy ily jobb darabnak az eladási ára 18, a roszzabbé 15 font. Egy jó közép nagyságu fejős tehen pedig 14—15 fontra tartatott.

A ju h o k részint a Leicester, részint a kedveltebb South-down fajból valók voltak. Ketreczekben állanak ezek 10—15 darabonkint, holott a szarvasmarhák hosszú sorokban, vagy itt-ott csoportokban árultatnak.

Egy nagyobb Leicester-féle ürü súlya után kérdezősködvén, azt nekem 13—14 ston-ra*] mondták. Egy ilyennek az ára, ston szerint, 3¹/₄ schilling. A South-down kisebb valamivel, 9—10 stonra mondták; de ennél a ston súlya, mert e fajnak húsa jobb, 4 schillinggel fizettetik. Egy értelmes és barátságos eladó szerint, egy darab oly ürüt, minők itt felállítva voltak, könnyen föl lehet javítani 20 stonra.

Sertésekből leginkább az „Old english“ fajt láttam. Tartották darabját kora és nagysága szerint 20—36 schillingre. Jobbára fiatal és nem hizlalt állatok voltak.

A két—nyolcz napos borju ára volt 12 schilling, a három—négy hónaposé 4 font 5 schilling.

Hogy a marhavásárt az angolok városuk közepén tartják, az kétségkívül nem igen kellemetes dolog különösen azokra, kik a vásártér körül laknak. Hallám is, hogy rajta vannak, miszerint azt mielőbb áthelyezzék valamely más alkalmasabb pontra.

Élelmiszerek dolgában, nevezetes piac a lea den halli; hol kisebb vágó állatok u. m. baromfi, azután vaj, tojás stb.-féle árultatik tömérdek mennyiségben; s hol ezen felül telivér kofák-ból is remek példányokat láthatunk. Nevezetes a billingsgate-i halvásár, melyen 1500 halásznál több jelenik meg, s

*] Egy ston = 6²⁵/₁₀₀ font.

hol például, egyetlen egy halnemből a galóczából [Lachs] martiustól augusztusig 40—50 ezer mázsát szoktak eladni. Figyelmet érdemelnek végül: a marklandi gabnapiacz, covent gardeni zöldség vásár, s a hungerfordi egyveleg-eladás, melyeknél az ember mindenütt mesés mennyiségben találja felhalmozva mindazon anyagokat, melyek életének fentartására elég prózailag ugyan, de annál elengedhetlenebbül szükségeltetnek.

Ezen piaczkok czéljuk értelmében, s aránylag a környezethez a hol fekszenek: megfelelőleg vannak kiállítva mind. A covent gardeni nagyszerű zöldség- és gyümölcs-árulás például bazárszerűleg készült három roppant épületből s udvarból áll; mely utóbbiakkal e hely egy egész piaczkot foglal el. Hasonló, ámbár már nem akkora eladási hely van még Londonban vagy 10—12.

Mindenesetre megérdemelné a figyelmet hazánk fővárosában is, hogy hasonló eladások és vásárlások, ne a szabadban, hol gyakran adó és vevő egyaránt ázik és fázik: hanem fedett helyiségekből történjenek. Az építkezés költségeinek kamatait, fedeznék jóformán itten is az álláspénzek.

A gabnacsarnok, hasonlólag igen tekintélyes épület. Benne mindazon gabnákból, miket valaki eladni akar, mustrák vannak letéve nagyobb mennyiségben. A vevő azok szerint választ, alkuszik, s végül az árut általveszi. A kiállított mustrák közt, legszebbeknek találtam a zabokét, s leggyarlóbbaknak a kukoziczákét.

Hazánk szép gabnaféléire gondoltam, midőn a teremszerű csarnokban a kiállított mustrákat vizsgálgtam. Azokkal, ha Londonig szállíthatnánk, szállíthatjuk pedig magasabb árak idején természetben is, kétség kívül meg fognánk verni minden itteni gabonát; az egyetlen zabot, kivéve talán; noha zabunk is terem, egy kis figyelem mellett szép és jó.

Nevezetes társulati vállalkozások Londonban még azok, melyek a várost vízzel és világitással látják el. E czélra a víz gőzművek által Londonon fölül vétetik a Themzéből, oly helyen, hol abba még a városnak ürülékei nem vegyülhettek. Csövek segélyével aztán el van az osztva az egész városra a lakosság nagy kényelme és előnyére. Ugy hallám, hogy a vízvezető társulatok tőkéiket általában 8 % -tel kamatoztatják.

A légszesz- és koakszkészítéssel 16 társulat foglalkozik. Ezek közül azonban csak három dolgozik nagy nyereséggel. A város minden részében gázzal lévén már világitva, elgondolható, hogy e tekintetben is mily nagyszerű üzleti tér kínálkozik. A világitásnak ezen módja Londonba már 1807-ben hozatott be.

Azon társulatok, melyek e dologgal foglalkoznak, úgy tartják, hogy összesen 6.415,295 fontnyi tőkével működnek.

Meg is kell vallani, hogy a világitás legalább azon részeken, a melyeken én jártam, annyira kitűnő: hogy mellette ha tetszik, olvashatunk is.

Főzés, fűtés és sütésre Londonban többé nem használnak fát. Roppant tehát a kőszénfogyasztás, emelve a tömérdek gyári vállalatok által is. Ez okon a londoni kőszénkereskedés rendkívüli. Angliában termelnek évenként mintegy 640 millió mázsa kőszént, ebből London $\frac{1}{10}$ -ed részt, vagy 64 millió mázsát szűkségel. E szén a városba csaknem kizárólag vizen jön. Azon kikötőben, hol a szenes hajók vannak, fekszik rendszeren 5—600 darab. A gyönyörű szénbörze is, mely 184 $\frac{3}{4}$ -ben épült s a „Lower Thames-Street“-en fekszik, megérdemli figyelmünket. Hogy a londoni szénüzlet általában mily mérvű: megérthetjük némileg abból is, hogy csak a szénszállító-hajók matrózai huszezerre mennek.

Ára a szénnek Londonban tonna szerint 1 font 8 schilling; mázsánként tehát 42 pkr. A bányákban ellenben kerül egy tonna 9 schilling s 3 pencebe csak. A szállítás végre Londonig kerül 8 schilling s 7 pencebe. A különbség a kereskedelmi üzlet jutalma; s tesz az tonnánként a mi pénzünk szerint: 5 pfrt 4 pkr.

A társasági vállalatokból megemlítendőek még a számos biztosító intézetek. Ezek közül 12 élet- és 16 tűzelleni-biztosítással foglalkozik. Az angol általában annyira szereti a biztosítást, hogy még cselédje hűségét, sőt váltóbeli követeléseit is biztosítja.

A roppant városban természetesen a belközlekedés is óriási mérvekkel bír. A számos gőzhajók mellett számtalan cabok, bérkocsik s omnibusok szállítják az embert. Utóbbiakból mintegy 3000 darab tolong és bolyong az utczákon fel- és alá. A kinek kedve van hozzá, bejárhatja rajtuk az egész várost egy árva six penceért [15 pkr.]

Ipar és mesterségek dolgában is nagyszerű e város. A City-ben, ma is még fenállanak a céhek, de csak névszerint. Számuk: 91. Minthogy azonban Angliában a czéhrendszer már rég eltöröltetett, ezek csak társulatok. Nincs bennök és rajtuk semmi korlátozó. A City-n kívül formailag se léteznek már céhek. Mesterségét kiki szabadon választja s üzi egész Angliában. Készítményei az angol iparnak igen jelesek, s különösen solidas tekintetében kitűnők.

Egy, a negyvenes években végrehajtott számlálás szerint, létezett Londonban akkor: 29,780 nődivat és ruhaárusnő; 28,574 varga; 23,507 szabó; 20,417 boltsegéd; 18,321 ács és asztalos; 16,220 mosónő; 13,103 bolti szolgáló; 11,507 szobafestő, kárpitós és üveges; 9,110 sütő; 7,973 butorkészítő; 7,151 selyemkészítő; 7,002 hajóács; 6,743 kőmives; 6,716 kovács; 6,608 könyvnyomtató; 6,450 mészáros és hentes; 4,499 könyvkereskedő, kötő és kiadó; 4,980 fűszerárus; 4,861 fogadós; s 4,290 kis és nagy órákészítő. Ezen számok azóta, arányban a népszaporulattal, természetesen szintén növekedtek.

Hogy a londoni iparvállalatok közt egyik-másik mekkora? felhozom a „Barclay és Perkins-féle“ serházat. E vállalat a hozzá tartozó számos épületekkel együtt 10 angol holdon fekszik, s egy egész kis városrészt képez. Kétség kívül a világ legnagyobb serháza! Vezetőm, egy öreg serfőzőnek az előadása szerint nyáron mindennap 1200, télen pedig 1500 barrel*) sert készítenek benne; s kell ehez körülbelül 1025 zsák**) árpa. A főzéshez szükségelt mindenféle munka, két gőzgép által hajtatik végre, melyeknek egyike 60, másika 40 lóerejű. A serkészet roppant edényekben áll. Tartalmuk 500—2000 barrel. Átmérőjük 5—6, magasságuk 4—5 öl. Állandó munkása e serháznak: 400. Azon elefántszerű lovaknak a száma, melyek a kész sert, a város különböző részeibe széthordják: 160. Ha e serház szünetelés nélkül dolgozik, úgy éven át, közel egy milliő pozs. mérő árpára van szüksége.

Egy másik roppant ipari vállalat a „Moses and Son“ szabóé; kiről azt tartják, hogy csupán évi hirdetésekre 10,000 fontot költ.

Legkitűnőbb iparkészítményei Londonnak: a mindenféle vasárúk: az arany- és ezüstművek; bútorok; zongorák; könyvkötő-munkák; órák; s általában mindazon dolgok, melyek a vagonosabb osztályok által szoktak leginkább kerestetni.

Nagyon szeretik az angolok iparkészítményeik minél fel-tűnőbb és zajosabb hirdetését, mutogatását. A boltok előtt ez okon, különösen a város előkelőbb részeiben, a legnagyobb fényűzéssel, csaknem naponkint látjuk az eladásra kitett dolgokat más és más elrendezéssel kirakva. A törekvés mindent a legkedvezőbb színben mutatni be a közönségnek, kiterjesztetik még a hús- és hal-árus boltokra is. Zöld ágakkal fonják körül s diszítik föl a húst és halat, hogy így azt a vevő előtt annál

*) Egy barrel = 2 akó, 21 pint $\frac{3}{5}$ meszely.

**) Egy zsák = 4 buschel; egy buschel = $42\frac{1}{2}$ itcze.

ajánlatosabbá tegyék. A hirdetések rőfnyi nagyságu betűkben szekereken és gyalog hordozzák szét az utcákon. Tömvék ezekkel a számtalan lapok is. Ugy hallám, hogy a „Times“ egymaga 500 font sterlinget veszen be naponkint hirdetések után.

Hogy Londonban az áru minőségéhez képest a legtöbb dolgot olcsóbban kapjuk, mint akárhol, az bizonyos. A munkafelosztás, a sok és olcsó pénz, a nagy kelet, mely tárgyankint csekélyebb nyereséggel megelégszik, okozták ezt. Azok után, a miket láttam és tapasztaltam, azt hiszem, hogy annak, a ki takarékoskodni tud, és az itteni életet jól ismeri: alkalmasint olcsóbban lehet megélnie, mint Európa bármely más nagy városában!

Közhasznu és jótékony intézetekben is szerfölött gazdag e város. Fényesen megczáfolja ez által az angolokról a continensen elterjedt azon nézetet, mintha ők a világ legönzőbb népe volnának. Azon tőkek, melyek idő folytán e városban jótékony czélokra, s tisztán magánosok adakozásaiból keletkeztek; 4 mil. 433,598 font sterlingre mennek. Az ezek után kiadható évi kamatokhoz jönnek aztán még az alkalmi gyűjtések, melyek rendszeren szintén nagyszerű eredményűek. A missió társulatai például 1800-tól fogva 11 millió fontot gyűjtöttek; a bibliai társulat pedig csupán 1849—50-ben 92,000 font sterlinget szedegetett össze saját czéljaira. Az itteni jótékonyági szellem mérlegétül szolgálhat továbbá: hogy Londonban 45 oly adományok által megalapított iskola s nevelő-ház létezik, melyekben negyvenezer gyermek nyer ingyen-tartást és oktatást. Van ezeken kívül 17 más iskola csupán árva gyermekek számára. Van kegyes adományok által létező 237 kisebb egyházi iskola, melyekben 10—12 ezer fiu és lány neveltetik és ruháztatik. Van 23 kórház szegény beteg és terhes nők számára. Van 107 alamizna-ház, melyekben elaggott, tehetetlen emberek tápláltnak. Van 18 segélyző intézet. Van 30 kórház, hol a szegények ápolást és gyógyszereket kapnak ingyen. És e jótékony intézeteken kívül van még minden plebániában dolgozó ház is, hol a szegények, de még munkaképesek munkát és keresetet találnak. Van gondoskova London jótékonyágából: a szegény lelencz, árva és néma gyermekek ápolása és tanításáról; valamint a nép oktatásáról vasárnapi és lancasterféle iskolák által, melyekben 50—60 ezer gyermek talál okulásra módot. Nincsen elfelejtkezve: a szegény örültekről; a testileg tehetetlenekről; a szegény osztályok gyermekeinek beoltásáról; sőt a megtérő örömlányok javításáról se. Szóval, alig létezik az embernek vala-

mely oly baja, mely e hatalmas és humánus városban jobbára kegyes adakozások által ne találhatna segílyt és enyhülést.

Van végül tisztán a szegénység számára alkotva a városban számos takarékpénztár is; melyek egy schilling-től kezdve fogadják el a betételeket s melyek a befolyó filléreket tulajdonosaik javára a legnagyobb pontossággal kamatoztatják stb.

Ily tényekkel szemben, gondolom, el kell némulni minden oly vádnak, mely az angolt önzéssel vagy szivtelenséggel terheli. Legyen e tényekben, nem bánom, számítás is: jótékonyosságuk az által mit se veszít.

Hogy a tudományosság és ismeretterjesztés eszközeinek is nagy bőségében van London: a fölebbiek után következtethető. Nevelési rendszere ugyan, csak az újabb időben tér mindinkább át az étellel összeeső irányokba. Tanintézetei közt, ugy tartják, hogy számos található még, mely nagyon is a multban gyökerezik. Ezen állapot azonban naponta javul. Annyi reális nagyság és haladás mellett, a mennyit az angol földön találunk, nem is tarthatja magát az, a mi elavult, hosszabb időre. Maradványai ezek a hajdani scholasticismusnak, mely állandóságra hasztalan számít. A mely intézet nem az életé: az életében már a holtak országába való.

A számos tudományos intézet közt, melyekkel London bir, egyike a főbbeknek a „Kings-College,“ mely 1828-ban az egyetemnek mintegy ellenére állittatott; és a mely növendékeit a legzsengőbb kortól kezdve veszi föl s azokat az élet minden szak tudományaira előkészíti. Szegény, fiatal mesteremberek számára létezik továbbá tömérdek esti és vasárnap i iskola; ilyen a többi közt, az 1820-ban állított jeles „Mechanic Institut“, hol a munkás osztályok érdekében hasznos ismeretek terjesztése végett felolvasások is tartatnak; ilyen a „Polytechnic-Institut“, mely 1838-ban keletkezve, tanítása és gyűjteményeivel a földmivelés és mesterségek előmozdítására hat; mely célból tömérdek minták és természettani műszerekkel bir. A felolvasások benne estenkint tartatnak; s az előadások kísérletek által támogattnak. Jelenlétem alkalmával ez intézetben a hallgatóság épen előadásra gyülekezett. Feltűnő volt előttem különösen, hogy a hallgatók közt igen számos nőt is találtam! Mintákban legerősebben van képviselve ezen intézetben, a hajózási és vasuti közlekedés. Mőd nélkül elősegítik a tanulást, az ily intézetek. Bennök a tanulni vágyó fiatal, gyermekkorától kezdve játszva ismerkedik meg már oly dolgokkal, melyekről sok más ország vén embereinek is alig van fogalma.

A magasabb kiképzetés eszközeiben is oly gazdag e város, hogy vele a földnek akármely helye se mérkőzhetik. Az „Upper-Gower-Street-en“ levő gyönyörű egyetemében, a tudásnak minden ágai taníttatnak; s különösen jelesen képviselvek itt, az orvosi szakok; melyek ezenkívül, a városban levő számos kórházakban is csaknem mindenütt előadásokkal bírnak. A jogtanulók, miután az elméleti oktatást az egyetemen megkapják, jeles ügyvédek mellett, képezik magukat gyakorlatilag tovább. Végül a természettani ismeretek művelői számára nevezetes helyek a „Vegyteni collegium“ és a „Royal-Institution,“ melyek igen jeles tanárok, könyvtárak, és laboratoriumokban egyaránt gazdagok. Nagy elősegítésére szolgálnak még a tudományos kiképzetésnek e városban: a tömérdek muzeumok; fűvészeti és zoológiai gyűjtemények stb. félék; melyekben a tanulni vágyó kénye-kedve szerint válogathat.

Tudományos társulat Londonban számtalan van. A munka felosztás elve szerint munkálkodnak ezek; s ezáltal az emberiség ismereteit, azelőtt nem is sejtett gyorsasággal és belterjességgel gazdagítják.

Hogy annyi tudományos intézet, s oly kifejlett szakismerek mellett, a minőkkel itten találkozunk: a sajtó működése is rendkívüli, azt úgy hiszem, az olvasónak említenem se kell. A sajtó termelésének mérfokául szolgáljon azon tény: hogy Londonban h e t e n k i n t egyre-másra legalább is száz munka jelenik meg! Szakok szerint munkálkodik a londoni könyvkereskedés és kiadás is. Az egyik például csupa költészeti dolgokat, a másik tudományos munkákat, a harmadik regényeket, ut- és életírásokat; a negyedik természettani iratokat; az ötödik iskolai könyveket, a hatodik végül csupa vallási tartalmu műveket termel és hoz forgalomba.

Ennek folytán a könyvnyomtatás Londonban tömérdek embernek ad keresetet. A „Times“ nyomdájában például 300 ember foglalkozik állandón; s e vállalat egyetlen gőzsajtója által 10,000 lenyomatot szolgáltat óránként! További mérveiről némi fogalmat nyerünk, ha elgondoljuk, hogy csak kereseti adója, melyet évenként fizet, 100,000 font sterlingre szokott menni! Ugy tartják, hogy e lapból elkel naponként 30—40,000 szám.

Mily nagyszerű általában a hírlapirodalom Angliában, megítélhetjük abból, hogy 1848-ban például a napi- és hetilapokból egészen véve 82 millió szám nyomtatott. Esett pedig e számból Angliára — a legnagyobb rész természetesen Londonra — $67\frac{1}{2}$, Skótiára $7\frac{1}{2}$ s Irhonra 7 millió.

E roppant szellemi fogyasztás természetesen legbiztosabb mérfoka az angol nemzet tudvágyának és elterjedett értelmiségének!

Egy jól szerkesztett angol politikai lap, úgy tartják, hogy évenként mintegy 25,000 fontba szokott kerülni. Jellemző, hogy e lapok nem előfizetés, hanem számszerint szoktak eladatni. Az egyes számok reménylhető érdekességéhez képest, azokból hol több, hol kevesebb nyomatik. A „Times“ után legolvasottabb lapok a „Morning Chronicle“ s a „Daily News.“

Azt, úgy hiszem, megemlítenem se kell, hogy oly minden irányban kifejlődött élet mellett, a minővel London bir, a művészet és a művészek is nagyban képviselvék falai közt. Magától értetik ez. Idevágó részleteket ez okon nem hozok föl; mert ez nagyon elvezetne célomtól. E helyett London egynémely specialitásait kívánom csak az olvasónak legfőbb vonásokban bemutatni. Ez érdemben nézzük mindenekelőtt a világhírű tunnelt!

A Themze alatti átmenet sajátlag egy nagyszerű építészeti *caprice!* de hatalmas diadala az egyszersmind az angol kitarítás, vasakarát és technikai jártasságnak. Hossza e folyam alatti gyönyörű sikátornak 550 lépés, szélessége 30—35 s magassága 15—16 láb. Roppant nehézségek legyőzésével és nagyszerű pénzbeli áldozatokkal jött létre e páratlan mű; melynek keletkezése abban találta okát, hogy hidat a Themze azon pontján, hol a tunnel van, építeni nem akartak. Nincs azonban a tunnel létrehozva úgy, a mint eredetileg czélozták. Csak gyalogok használhatják, holott kocsik számára is terveztetett. A sok és váratlan nehézség, melylyel a kivitelnél küzdeni kellett, leszállította a dolgot.

Nagyszerű mindazonáltal e mű úgy is, a mint létezik és alkotója számára a hallhatatlanságot minden időre biztosítja! 1825-ben vette Brunnel e nagy művét munkába; a befejezés azonban csak 1843-ban következhetett be. Közben a tömérdek nehézségek miatt az építkezés hét évig teljesen szünetelt. Hogy nem hagyták végképen abban, az csak az angol vasakaratnak tulajdonítható.

Költségei a tunnelnek 614,000 font sterlingre mentek; jövedelme ellenben csak mintegy 5000 font. Financziális szempontból tehát a csak $\frac{8}{10}$ %-os vállalat nem nevezhető sikerültnek. Azon társaság, mely azt létesíté, bizonyára nem épít egy másodikat. Az angol mindazonáltal büszke mégis e művére, mert a benne kivivott diadal, akadályokat ismerni nem tudó szellemének nagy elégtétel.

A közlekedési síkátoroknak mindeddig csak egyike, a gyalogoké kész; a másik, a szekerek számára szánt, jobb időre vár. A lemenet a víz alá, földbe sülyesztett toronyszerű csigalépcsőzeteken történik, melyeknek mindegyike körülbelül 10 ölnyi magas s vagy 100 darab lépcsőből áll. A lemenet kényelmes; a légszesszel világított alagut pedig mondhatni, hogy elegans. Benne kellemetes meglepetésünkre egy egész kis földalatti világra bukkanunk. Vezetünk mindenféle apróságokat, nézhetünk panorámákat; mulathatjuk magunkat zenével; csodálhatjuk részletekben a remek építményt, és ha úgy tetszik, ki is sétálhatjuk magunkat a folyam alatt, melyen, fejünk fölött ugyanakkor száz meg száz apróbb és nagyobb gőzös és vitorlás halad.

Bármily nagyszerű legyen azonban ezen emberi alkotás, s bármily meglepő a föld és vizalatti élet, mégis jól esik, ha a szabad ég alá érkezünk. A nyomasztó lég főleg az, mely bennünket a tunnelből kisietni késztet. Hat ránk továbbá annak elgondolása is, hogy oly helyen járunk, mely elvégre mégis csak a víz uradalmához tartozik! Érezzük ezt, különösen ha eszünkbe jut, hogy a műnek építése alatt, 1826-tól 1837-ig, hat ízben tört be a víz; s egyszer csak kevésbe mult, hogy maga Brunnel is áldozatul nem esett!

A tunnel létrehozatala nagy próbája volt az angol vasakaratnak. Számtalanszor és számtalanok kételkedtek a siker iránt. A tunnel azonban létezik; az angol nem vallott kudarcot; és az osztalék, mely pénzben elmaradt, megjön majd a felbátorított nemzeti szellemnek egyéb számtalan alkotásaiban.

A ki magának egy angol hadihajó-gyárról fogalmat akar szerezni, s egyszersmind látni kívánja részét legalább azon gazdagságnak, melylyel Anglia tüzérségi eszközök és készülétek dolgában bír, az ne hagyja megtekintés nélkül a Londontól dél-felé, a Themze mentében 10 angol méfere fekvő Woolwich-ot, hol mindezekre nézve teljesen ki fog elégíttetni.

Oda, ha tetszik vasuton, vissza gőzhajon mehetünk. Vasuton menve, gazdasági tekintetben egyikét látjuk egyszersmind a legmagasb miveltségű vidéknek; melyen a gazdákodás csaknem teljesen átcsapott már a kertészetbe!

A woolwichi hajógyárban, minő Anglia partjain vagy 10—12 létezik — rendszeren 2000 ember foglalkozik hajókészítéssel; és ezeknek segítségére állanak még, a számban folyvást változó, de jelenlétem alatt is a 450-et meghaladott fogolymunkások. Nevezetes, mit épen készülni láttam, a „Royal Albert“ hadi

vitorlás volt, mely legnagyobb hasonló hajója lesz Angliának. Rajta az ágyuk 68 fontosak s számszerint 130-ra mennek. Hossza alól 220, derékon 240, s a fedélzeten 260 láb. Szélessége a derékon és mélysége egyaránt 60 láb. Teherképessége 3463 tonna vagyis 69260 mázsa. Ugy hallám, hogy 500,000 font sterlingbe kerül! Padlója, gerendája s oldalainak bevonása részint amerikai tölgyből, részint mahagoni fából való. Falvastagsága: 2½ láb.

E gyönyörű építmény valóban nem is annyira hajó, mint inkább egy hatalmas, minden védelmi és támadó eszközökkel felszerelt fa vár! Midőn a hajót láttam, már kilenczedik éve dolgoztak rajta, s ugy hallám, hogy teljes elkészítéséhez kell még legalább is két év! Védelmére, midőn teljesen felszerelve a vízre menend, 1100 embere lesz. El lehet gondolni, hogy ily 130 ágyus, teljesen felszerelt hajóban mekkora argumentum fekszik!

A hajókészítés szolgálatára álló számtalan itteni műhelyben a főbb munkákat általában gőzgépekkel végezik. Az ember ezen gépeknek csak esze és irányzója. Feltűnt a többi közt különösen egy gőzverő gép, mely oly tökéletes szerkezetű volt, hogy vele egy ütésre sujthatni 1800 mázsányit, és sujthatni oly parányit is, hogy az ütés alatt a mogyorónak csupán héja reped föl a magnak sérülése nélkül! Előttem bizonyították ezt be. Itt láttam először azon gőzverővel mozgatott óriás vasollókat is, melyekkel ⅓-ad lábnyi vastag vasrudakat csak oly könnyedén metélhetni szét, mint például papirollóval metéljük a kártyát fidibusnak!

Roppant vívmányai mindezek korunk mechanikai hatalmának és zálogai egyuttal az e téren teendő folytonos haladásnak.

A woolwichi arsenálban tömérdek hadi eszköz fekszik készen és készül szünet nélkül. Csak ágyucső hevert itt vagy 18 ezer; a golyók száma olvashatlan; a lovasság számára teljes felszerelés 10,000 emberre áll ott rendelkezésre. És ennyi készlet található Angliának csak egy hadipontján!

Jellemző az angol középületeken a nagy egyszerűség és kerülése minden fényűzésnek. A woolwichi hatalmas intézetek is, tartalmukban bár oly rendkívül gazdagok: külsőjükön semmi feltűnőt nem mutatnak! Látszik, hogy az angol nem a héjban, hanem a magban kíván kitűnő lenni.

Ha a woolwichi hajógyárt és arsenált figyelemmel átnéz-

zük, úgy ismét jobban elhiszszük, hogy Anglia hatalma minden irányban sokkal nagyobb, mint a continensen rendesen hiszik.

Kit a rég elmúlt idők emlékei érdekelnek, az meg fogja tekinteni a Cityben a történetileg nevezetes „Tower“; hol a hajdankor fegyverei, pánczélos vitézei, lovag-eszközei, kinzó szereit és Indiában elfoglalt egy rakás ágyu mellett találjuk Anglia koronázási ékszereit, Lady Grey börtönét, s azon helyet, hol a clarence-i herczeg IV. Eduard állítólag egy kád malvasier-be fojtatott stb. A „Tower“-en az mindenesetre igen érdekes: hogy a szemlélt őszérü dolgaival s őreinek középkori öltözékeivel a rég elmúlt időkbe vezet vissza!

Londonnak számtalan egyházai közül a Pál temploma legalább megérdemli, hogy részletesebben megtekintsük. Érdemessé teszük erre: gyönyörű stylje, roppant mérvei, s azon körülmény, hogy e hely egyuttal számos elhunyt angol nagyságnak mauzoleuma is. Az épület közel kétszáz év előtt készült, s került mintegy 7¹/₂ millió pfrtba! Alakja szerint keresztet képez. Hossza: 500, szélessége: 100, magassága 222, s tornyának a magassága: 404 láb. Fő homlokzata korintheta oszlopokkal van diszesítve, s ezek fölött vegyes rendű oszlopokon basreliefek és szobrok láthatók. Járdája belül fekete és fehér márványból való és mozaikszerűleg kirakott. A chorushoz vezető bemenet fölött találjuk az építész emlékére a következő felirást: „Si monumentum requiris — circumspice.“ Sirboltjaiban fekszenek: Nelson; Lord Collingwood; Rob. Mylne; John Rennie; s Wren a remek műnek tervezője és építője. A számos emlékek közül, melyek e templomban vannak, ismeretesebb egyéniségeké: a Howard, Johnson, Nelson, Moore, Howe s Ponsonby-t illetők.

Ha kedvez az idő s London fölött derültebb az ég, mi csak ritkán történik, érdemes a templom kupolájára is fölmenni. Innen az óriási kiterjedésű városra részben legalább igen érdekes a körütekintés. Élveztem e kilátást, ámbár az idő meglehetősen fukar kézzel mérte ki számomra a láthatárt.

A City, melyben az ősrégiségű „Tower“ áll, Londonnak legődonabb része. Teljesen az üzleté. Vagyonosabb és finomabb izlésű emberek nem laknak benne. Hogyan laknának, mikor még a marhavásárt is kellő közepében tartják?

Nagy díszére szolgálnak Londonnak a számos parkok. Közülök többet meglátogattam. Jellemző rajtuk, hogy bennök a fának tervszeres elhelyezésén kívül, a többi mind természetes álla-

potban marad. Jól esik a szemnek, a gyönyörű gyepeken legelészó juhokat és marhákat is találhatni.

A „Hensigtonu park“ igen kedves hely. Benne gyönyörű fák, utak, vizek és kilátások váltják föl egymást. Ezt tartják az angolok legszebb parkjuknak. Szorosan a „Hyde-park“ mellett fekszik, melyben a világhírű kiállítás létezik, s mely szintén egyik igen kedvelt helye a londoni népnek. A „Regent-park“ hasonlóan igen szép és nagy kert; csinos fekvéssel, ültetvényekkel és jó állapotban tartott utakkal. Van benne egy fűvészkert, és gazdag állatgyűjtemény is. Ez utóbbinak nagyban látogatott ujdonsága volt épen: egy borjas elefánt, s egy néhány hét előtt érkezett természetes orangután. Tömérdek nép bámulta őket folytonosan és úgy annyira, hogy alig lehetett hozzájuk férni. Ezek mellett a gyönyörű oroszlánokat, giraffákat, kigyókat és struczmadarokat alig méltatták figyelemre!

Kedves sétahelyül szolgál a város közepében levő „St.-James park“ is; melyet azonban, csak a nép alsóbb osztályai látogatnak erősebben. Az angol aristocratia általában igen elzárkózottan él; s ha nyilvánosan föllép, mindenkor fölismerhetőleg tünteti ki magát.

Igen megérdemli a látogatást az 1824-ben épült nagyszerű Colossenm is; mely eredetileg színháznak készült, de most szobrok és képek gyűjteménye. Emelik érdekét: gyönyörű virágházai, ó-római oszlopsikátorai és hatalmas kilátása, magas kupulájáról.

A „Globus“ a Leicesterquar-en tanulságos dolog. A földírásban járatlan, némi magyarázattal többet tanul rajta pár óra alatt, mint különben hetekig sőt hónapokig. Helyes minden esetre, hogy Londonban a geographiát ekép is lehet tanulni. Nagyon rendén van, hogy az a nép, melynek munkálkodása az egész világra kiterjed, a földirással oly könnyen ismerkedhetik meg. A globus átmérője négy ölnyi lehet. Alul a déli sark; honnét a gömbben magában folyvást magasabb és magasabbra hágva lépcsőkről és négy emeleten keresztül látjuk az egész befelé fordított földszinét, alakulásai, hegyei és vizeivel, föl egész az északi sarokig. Magyarország, az ő bérceivel s tiszavidéki rónaságával, kiváló pontját képezi a tekének. Feltűnő rész, a sasfészekhez hasonló kisded Schweiz is, mely hatalmas hegyeivel gyönyörűen van adva. Feltűnő továbbá Ausztralia nyugati része, folyók és vizekbeni szegénysége, s ezzel ellentétben Amerika nagy gazdagsága miatt. Kár, hogy az egyes földrészek fővárosai

legalább a földtekén kitüntetve és megnevezve nincsenek. Az okulás így még sokkal termékenyebb lenne.

Látogatásunk méltó tárgya: a gyönyörű Buckingham-palota, melyben 1837 óta a királyné lakik; s mely nagyszerűsége, építészeti stylje, s különösen válogatott nagy számu festvényei miatt érdemel figyelmet. Nemkülönb a: Westminster Abbey, mely Londonnak egyik legrégebb épülete s mely keletkezésével az V. századba megy vissza. A legujabb időkig e templom volt az angol királyok koronázási helye. Régiségén kívül a szép goth styl az, melyet rajta csodálhatunk. Az épülfélben levő roppant országház a westminsteri egyházhoz hasonló stylben készül, s méltó lesz kétségkívül azon nagy és derék nemzethez, mely azt hatalma és izlése jeléül állittatja. Egy követségi jegy segítségével megnéztem az angol felsőház teremt is. Vörös bársony- és aranynyal van diszitve a hosszukás terem, de az egészben véve meglehetősen egyszerű. Egyszerű a koronával ellátott királyi ülőhely is. A terem hosszában jobbról-balról három sor, bársonnyal bevont pad veszi föl a felső házi tagokat, s e padok elején van az elnökség helye. A termet jelenlétemkor annyi ember látogatá, hogy keresztül rajta a szó teljes értelmében sodortattam!

Gazdag a város természetesen emlékekben, mulató helyekben és színházakban is. Emlékekkel birnak: Canning; a cumberlandi herczeg, II., III. s IV. György, II. Jakab, I. és II. Károly; Pitt; Wellington; III. és IV. Vilmos, és a yorki herczeg. Színház, kisebb-nagyobb, 18 van Londonban stb.

De ki győzné elszámlálni és megtekinteni mind azt, a mi Londonban létezik és figyelmet érdemel? Az utas, ki legfeljebb pár hetet tölt e tönkelegben, s kinek azonfölül más teendője is van, csak úgy láthat némileg többet, ha kirándulásait folyvást kocsin teszi. Egy, egylovas cab kerüi óránként 2¹/₂ schillingbe (1 frt 15 kr pp.); s miután 6—7 óránál többet látogatásra naponként kifáradás nélkül nem igen lehet fordítani: kerüi a kocsi mindennap 9—10 pfrtba. Ezen kiadáshoz jönnek aztán még a szokásos bemeneti díjak, rendesen egy schillinggel. Az ily kiadások és a vezetők teszik a londoni tartózkodást drágává.

Igen czélszerű szokás az Londoban: hogy a házakat többen egyesülve, közös façaddal, diszitéssel s tetőzettel építik. Kivülről úgy veszi ki magát az egész, mintha egy palota volna, a mi valóban, és gyakran 15—20 tulajdonos háza. Az elválásztást a formailag commassalt épületeken csupán a tetőkön látható tűzfalak szélei s az azokon álló számtalan apró kémény-csővek jelzik.

Szomoru ellenben nagyon az óriási városnak az ege, mely csaknem mindig borult. Összes londoni tartózkodásom alatt, mely pedig hosszabb volt egy hónál, alig élveztem 2—3 derült napot! Megérthető tehát, hogy az itteni ember miért oly komoly és phlegmaticus!

Jó szokás az Londonban és az ország egyéb nevezetes helyein is: hogy a húst, az angolnak e fő cikkét, jósága szerint különböző áron árulják. A legjobb részek fontjáért fizetnek egy schillinget, sőt többet is; (40—50 pkr.); holott a rosszabb részeket még sokkal olcsóbban adják. Föl lehet venni, hogy egy font hús átlagban 8—10 pencebe (= 20—25 pkr.) kerül. A gazdagok drágán fizetvén a jó húst, olcsón kaphatják a szegények a kevesbé jót! Igen okos szokás. Húsnál lévén, megemlítem egyuttal a londoni szakácsnék bérét is. Az élelmen kívül, ez évenként legalább is 20 font (200 pfrt.) szokott lenni. Az ily bérrel bíró főzőné azonban csak igen közepszerű igényeket elégíthet ki.

XXX. Látogatás Pusey Fülöp esqueir és Mayer bazánkfianál Londonban.

Julius 20. 1851.

Mayer, szepesi hazánkfia, mint értelmes iparos, harmincz éve lakik már Londonban. Ismeri uj hazáját s annak minden körülményeit. Tőle nagy készséggel igen becses felvilágosításokat nyertem az angol életre s különösen az ottani közgazdasági állapotokra nézve. Adott tájékozásait a következőkben foglalhatom össze.

Szerinte, a földmivelés körül alkalmazott napszamosok heti bére, egyre-másra nem igen megy magasabbra Angliában: 8—10 schillingnél (4—5 pfrt.) E fizetés mellett a napszamos önmagát tartozik élelmezni.

Azon kérdésemre: hogy a gabonavám eltörlése óta a kenyérnek ára mennyivel szállott alább; határozottan azt állítá, hogy legalább is egyharmaddal!

Abbeli kérdésemre továbbá: hogy a gabnavám eltörlése következtében a haszonbérletők hány %-tel fizetnek kevesebbet? azt válaszolá, hogy a haszonbéri összegek általában most is csak az előbbiek; de sőt némely esetekben magasabbak is, mint voltak a védvámok idejében. Szerinte csak azon ritka és kivételes esetekben történt bércsökkenés, a hol a haszonbérek igen fel voltak csigázva!

Értelmes hazánkfia a gabnatörvények eltörlését az egész

államra nézve igen hasznos intézkedésnek tartotta; és szerinte kétségbe vonhatlan: hogy e törvények megszüntetése, különösen a munkás osztály és az iparosok érdekében, nagyszerű javítás. És ha igaz, tevé hozzá, mit egyébiránt tagadni nem lehet, hogy Angolhonnak hatalma és gazdagsága főleg az ő iparán alapszik: úgy a gabnatörvények eltörlése még azon esetben is igazolva lenne, ha bár a földbirtokos osztály ez által némileg károsodott volna is. Ugy tartja azonban, hogy ez se károsodott. Angliának, mondá folytatólag: életföltétele a minél olcsóbb kenyér és hus; mert ezekkel birva, egyetlen nemzet iparától sincsen mit tartania. A drága kenyér és hus ellenben drágává tenné ipari termelését, és ez megkönnyitené nagyon a concurrentiát más nemzetek számára. A gabnatörvények fentartóji szerinte, sajátlag hazájuk elleneivel dolgoztak egy célra.

Helyeslé végül kifejezett abbéli nézetemet: miszerint én a gabnatörvények eltörlésének további következtésül azt mondám: hogy az angol gazda ezentul alkalmasint még több hust és takarmányt fog termelni, mint természetted eddig, és hogy a gazdagabb trágyázhatás következtésében olcsóbb gabnát is termelend. Szóval, ezen intézkedés az angol gazdasági életbe határozott fejlődést parancsoland, s életőleg fog hatni egyuttal az ipari előállításra is. A külföldről hozandó olcsóbb gabona ugyanis emelni fogja az ipart; az emelkedett ipar pedig több hust fogyasztand, és e fogyasztás serkentendi a gazdát folyvást több és több hustermelésre, valamint általában serényebb gazdálkodásra.

Támogatá Mayer, ebbéli nézeteim helyességét, annak felhozásával, hogy Angliába ma még csakugyan igen sok hus hozatik be, nevezetesen Hamburgon át; és tart e behozatal 1847 óta, a nélkül, hogy a hus ára az országban csökkent volna! E behozatalt fölöslegessé tenni az angol gazdák föladata; kik e föladatot bizonyára meg is fogják oldani előbb vagy utóbb stb.

Pusey Fülöphöz, a londoni gazdasági egyesület alelnökéhez hg Eszterházy Pál ajánlásával jöttem. A mivel őreg ur, ki egyszersmind jeles gazda is, s mint ilyennek csinos farmjai vannak Farringdon vidékén, nagyon szívélyesen fogadott. Hozzá intézett több rendbeli kérdéseimre a következő fölvilágosításokat adta. Leirom őket, úgy a mint kaptam.

Kérdés: Hány holdasok (acre)*] Angliában

*] Egy acre = 1120 □ öl.

nagyobb részt a farmok, vagy is az egyes gazdaságok?

Válasz: Bajos megmondani. Sok mindenféle birtok létezik nálunk. Városok körül kicsinyek; máshol nagyobbak a farmok. Vannak 100 holdon alul is és ritkán 7—800 holdon felül. Legszivesebben látják az 5—600 holdas farmokat. Saját farmjaim közül a legkisebb 355, a legnagyobb 700 holdas. Azon farm, a melyen magam gazdálkodom, 460 holdas.

Kérdés: „Hány esztendőre szóllanak a bér szerződések?”

Válasz: Sziutén nem könnyű a felelet. Vannak Angliában hosszabb bérletek is, mint önök a continensen gondolják; azonban a legnagyobb része a szerződéseknek, még is csak rövid időre szól; sőt nagyon sok szerződés van nálunk, a mely csak egy éves. Saját birtokaimon például, csupa ily éves bérlők ülnek; ezek közül azonban az egyik családja már 1801-től fogva birja jószágomat, kölcsönös megelégedésünkre. Nálunk általában a bérlő és birtokos biztossága, sokkal inkább az illetők jellemében, mint az írott és kötött szerződésekben fekszik. Elvünk: „élni és élni hagyni“ s ezzel, mindig megtaláljuk azon utat, mely az igazság és méltányossághoz vezet.

Kérdés: Mily vetésforgások divatoznak Angliában főleg?

Válasz: Sokfélék. Nem bírom őket elmondani. Vidékek szerint változnak, a mint sok évi tapasztalás ajánlatossá tette őket. Majd utóbb nevezek önnek egy munkát, melyből Anglia vetésforgásait fölismerheti. Az én forgóm eddig az ugynevezett norfolki négyes volt; miután azonban öntözött réteket csináltam magamnak, melyeken sok takarmányom terem: annyiban változtatni fogok rajta, hogy több gabnát termeszszek. 460 holdas gazdaságomból 150 hold rét, és ebből 80 hold öntözhető. Egy hold rétnak, öntözésre való elkészítése, 3 fontba került. [30 pfrt.]

Kérdés: Mily magas a haszonbér egy hold (acre) föld után Angliában egyremásra?

Válasz: Nagyon különbözik a haszonbér nálunk is. Talán közel járok az igazsághoz, ha azt mondom, hogy az, átlagban 1—1½ fntra tehető (10—15 pfrt.). Az én bérlőim, kik 2785 aceret birnak, egészben 3310 fontot és így acerenként 1¹⁸/₁₀₀ f. sterlinget fizetnek. (11 frt 48 kr pp.)

Kérdés: Mennyire lehet a gabona és takar-

mány termését tenni Angliában közép számmal acrenkint?

Válasz: Ugy hiszem, nem hibázom, ha azt mondom Önnek, hogy a buza közép termését 4 s az árpát 5 quarterben*) föl lehet venni. Jobb földön megterem egy acren buzából, babból 56 bushel**) is (— 32³/₄ mérő). A takarmány mennyiségére nézve, nem mondhatok biztos adatokat.

Kérdés: Hogyan vetik a gabnát szórva-e vagy sorban; s a sorvetés mennyivel jobb?

Válasz: Angliában a gabonát ma már jobbára géppel vetik; de csak kivételképen kapálják; utóbbit általában nem tartják szükségesnek. Skóciában ellenben tulnyomólag kézzel vetnek még. Ugy hiszem, hogy ezen ország, újabb időben, messze kezd elmaradozni az angol gazdasági haladástól. Hajdan előttünk állt; mesterünk volt. A sorvetésnek nagyobb termése csak gazdag és jól mivelt földön bizonyos; különben a nyereség utánna egyedül a megkimélt magból áll.

Kérdés: Mennyi vonós marhát tartanak az angolok szükségesnek a munkák pontos végrehajtására?

Válasz: Ez irányban némi támaszpontul annyit mondhatok Önnek, hogy az én 460 acres birtokomon, melyből mint már megjegyzém, 150 hold rét — nyolcz ló, gépek segítségével, az egész munkát kellőleg elvégzi. Skocziában 60 acrera tartanak szükségesnek egy pár jóra való lovat. Esik e szerint egy lóra itt 30 acre; nálam pedig, ha 3 hold rétet számítok egy hold sz.-földre: 45 acre.

Kérdés: Hát a haszonmarhából körülbelöl mennyit lehet fölvenni?

Válasz: Ez nagyon a körülményektől s a gazdálkodás irányától, mely ismét helyzetileg határoztatik, van föltételezve. Némi adatul elmondom, hogy az én 460 acres gazdaságom hogyan áll e tekintetben. Ezen van jelenleg 1700 db juh; melyből az anyák száma mintegy 900—1000 darab. E jószágon hat év előtt csak 170 db anyajuh volt. A juhok számát 2000-ig akarom felszaporítani. Tehenet csak négyet tartok házi szükségre. Az ürüket egy éves korukban adom el feljavított állapotban Londonba. A hustermelés nálunk már a fő czél; utánna messze jön a tej és sajtkészítés; és legtávolabb áll ha-

*) Quarter = 4²/₁₀₀ mérő.

**) Bushel = 0.585 mérő.

szon szempontjából, a gyapjútermelés. Juhaim etetésénél az istállón, fő szerepet játsza télen szalma mellett a repce-pogácsa, melynek tonnáját 4 fonttal fizetjük (20 mázsa = 40 pft.)

Kérdés: Mi a búzának közép ára bushelenként rendszeren?

Válasz: Nincsenek jegyzeteim ez érdeemben több évről; átlagos ár e szerint nem adhatok most. Annyit tudok, hogy a buza jelenleg bushelenként*] 5 schilling, és hogy ezen ár nagyon alacsony. A buza az előtt többnyire 7 schilling volt. Az árpa most 3 schilling; máskor ez is jóval drágább.

Kérdés: Mily magas a földművelő munkások napszáma Angliában?

Válasz: A napszám az ország különböző részeiben változó. Tudomásom szerint Lincolnshiereben jelenleg egy férfi munkás napszámja hetenkint 11 schilling (= 5 frt 30 pkr); öt év előtt volt ugyanitt: 14 schilling (= 7 pft); Dewonshireben ellenben csak 6—8 schilling; saját jószágomon, mely Berkshiereben fekszik, 8—9 schilling. Ezen napszámot közönséges munkákért fizetik. Aratás alatt, mire hat hetet szoktunk számítani, a férfi napszámos kap azon felül az egész időre pótlékul 3 fontot (= 30 pft), a nő-napszámos pedig 2 fontot. Vonva ezen adatokból a közönséges munkadíjra átlagot, tehető egy napszám egy hétre:

$$\frac{(11 + 8\frac{1}{2} + 7)}{3} = \frac{26\frac{1}{2}}{3} = 8\frac{5}{6},$$

vagyis kerek számban 9 schillingre (4 frt 30 pkr); miből egy napra esik $1\frac{1}{2}$ schilling.

Kérdés: Mennyi adót fizet a földbirtokos, a bérlő és hogyan?

Válasz: A földadó Angliában igen régi alapokon nyugszik; s ez okon nagyon mérsékelt. Azt mindig a földtulajdonos fizeti; de vannak, kik a status irányában ezen terhet örökre megváltván, földjüktől mit se fizetnek. A földadón kívül fizettek még szegényadó és dézsmaadó is, de ezeket a haszonbérlők viselik; s mindenike tehet egy-egy acre után körülbelül 4—5 schillinget. A földadót landtaxenak hívják.

Kérdés: A gazdasági munkákat inkább napszámban, vagy szakmányban végezik-e?

Válasz: Az általános vagyis szakmány-munka divatban

*] Bushel = $42\frac{1}{2}$ itcze levén; egy pozs. mérő buza 4 pft s egy p. m. árpa 2 frt 32 kr pp. a mi pénzünk szerint.

van ugyan, de korántsem oly mértékben, mint kívánatos volna. Annak terjedése a munkások előitéletén törik meg. Mindazonáltal ma már többet dolgoznak így, mint évek előtt; s a haszonbérlők természetesen nagyon rajta vannak, hogy azt a munkásokkal minél jobban megkedveltessék. Jelenleg még tulnyomó a napszámbani dolgoztatás.

Kérdés: Mit tartanak az angol bérlők magukra nézve különösen terhelőnek bérleti viszonyaikban?

Erre nem kaptam választ. Vagyis csak kitérőt, annyiból, hogy a jó öreg ur a bérlőre nézve semmi terhelő körülményt mondani nem tudott — vagy nem akart.

Kérdés: Mi oka annak, hogy Angliában a bérlő rendszeren oly sokáig megmarad bérletében?

Válasz: A jó és méltányos bánás, melyben a földesurak azokat részesíteni szokták. Az, az angolnál nem „gentlemanlik,” ha bérlőjével rosszul bánik, s ha azok minduntalan váltéznak. Ámbár Angliában a haszonbéri szerződések nagyon különböző időre, számtalan csak egy évre — szólanak, találni mégis a közszokás erejénél fogva bármily rövid idejű szerződés mellett is számtalan bérlő és bérbeadó családot, melyekben a bérbeadás és bérbe-vétel fíról fira megyen át. S ennél fogva annyira közömbös is a bérleti időnek kikötött hossza, hogy évről-évre szóló szerződések is számtalanszor ugyanazon virágzást mutatják a gazdaságban, mint p. o. a husz és több évesek. Magamnak is van évről-évre bérlő emberem, kinek családja már fél századon tul ül birtokomon; és soha még nem jutott eszembe, hogy tulajdak rajta. Teljesíti kötelességeit pontosan; mivel a földet jól; minek bocsájtanám tehát el? A mi jó, azt meg kell becsülni! Mi angolok ezt már így szoktuk; mindenben a stabilitas emberei vagyunk, a nélkül, hogy a haladásnak ne lennénk barátai!

Kérdés: Nagy mértékben van-e már elterjedve az angol gazdaságokban a gépek használata?

Válasz: Igen nagyban; és ezen körülmény épen egyik erős oldala gazdálkodásunknak. A legtöbb munkára gépeket használunk kis és nagy birtokon egyaránt. Különösen elterjedtek a cséplőgépek, s ezek közt nekem legjobban tetszenek a Garretfélék. A régi skót cséplőgép nem sokat ér; nem tartom jónak az újabbak mellett. Nagy szerepet játszanak továbbá gazdaságainkban a vetőgépek; kötött földeinken a súlyos hengerek,

s terjednek mindenfelé a jobbnál-jobb ekék. Ez érdemben tett haladásunk igen nagy.

Kérdés: Mily fokon áll a földnek adás-vevési értéke Angliában?

Válasz: Föl lehet venni nagy átlagban, hogy Angliában a földnek értéke 20—100 fontig változik acrenkint, 100 fontnál többet csak kivételesen fizetnek, úgy szintén 20-nál kevesebbért ritkán lehet venni; és csakis oly vad földet, melynek javítására sokat kell költeni. A közönséges maximum acrenkint 60—70 fontra tehető.

Kérdés: Földesúr és bérlő közt előforduló differentiák miképen intéztetnek el legszivebben?

Válasz: Legjobban szeretjük e dolgokat comprommissionalis uton és szakértő egyének által elintéztetni. Ezek ugyan szintén a bérlőnek kedveznek rendesen, de a bíróságoknál még is igazságosabbak. A bíróságok előtt, csak némileg kétes esetekben, mindig a földesur huzza a rövidebbet. Ezt nyomják, s a bérlőnek kedveznek a hol csak lehet. No de ez a világ sora. Rendén is van, hogy kétes esetekben a szegényebb élvezze a kedvezést.

Kérdés: Czélszerű gazdálkodás folytatásához, mekkora forgó tőkét tartanak az értelmes bérlők szükségesnek Angliában?

Válasz: Különbözik ez vidékek szerint s a gazdálkodás módjához képest. Azonban nagy átlagban úgy tartják, hogy a mely bérlő boldogulni akar, az a bérbe vett birtok minden holdja után, rendelkezessék legalább is 6—7 fontnyi vagyonnal. Ezen tetemes vagyon azért szükséges a bérlőnél, mivel ő a földdel csupán csak az épületeket kapja; az egész többi mozgó fundus instructusnak, vagy is az állatoknak, gépek és eszközöknek, takarmány és vetőmag készletnek, cseléd és napszám fizetéseknek kisebb reparatiók költségének, szegény és dézsmaadónak stb. ő tőle kell kikerülnie. Ha nem bír a bérlő e pénzbeli erővel, üzletével rendesen felakad, s nem boldogul. Bérlőink e körülményre illő figyelemmel vannak. Minden vidéken tudni már tapasztalásból a szükséges bérlői erőnek kellő mértékét.

Mintán mindezen kérdéseimre a legnagyobb türelem és szíveséggel megfelelt volna a kedves öreg ur; faggatásaimhoz önként csatolt még néhány észrevételt, s tudakozódott utóbb a mi magyar gazdasági állapotainkról is.

Az igen a la csony haszonbérletekre nézve azt mondá,

hogy azok sok oldalú tapasztalásai szerint a szorgalomra alattól ag hatnak, és így magány és közgazdasági szempontból károsak. Példát hozott fel többet, melyekkel ezen állítását be is bizonyítja. Van igen is bizonyos igazságos mérték a fizetendő haszonbérre nézve melyen ha alul áll az összeg, úgy a bérlő szundikál, ha fölül, úgy elcsügged. Ezen mértéket csak sok évi észlelet és tapasztalás által lehet a különböző vidékek számára kipuhatolni.

Nagyon helyesnek és gyakorlatinak találtam továbbá Pusey urnak azon kijelentését: miszerint ő a haszonbérlet egyik legalkalmasabb állandósító és kedveltető tényezőjének tekinti, ha a tulajdonos, bérlője számára, csinos és comfortable lakást is tart. Ez a bérlőt, szerinte, főleg ha az miveltebb egyén, igen leköti a birtokhoz.

Nézetemet, az angol mezei gazdaságban történendő reformokról, következtetésében a felszabadult gabnabehozatalnak, tökéletesen helyeslé; a gabnavám eltörlését, nagyszerű nemzeti és epochalis rendszabálynak nevezé; és szerinte is: nagyobb takarmánytermelés, több hus előállítás és fogyasztás s végül intenzívebb gabnatermelés lesznek okvetlenül a következtetések.

Megértvén tőlem, hogy hazánkban még mindig tulnyomólag tiszttek által gazdálkodnak földbirtokosaink allodiumaikon; nemével a mosolynak kérdeze — hogy e gazdálkodásnak v a n e h a s z n a ? Mentettem, magyaráztam állapotainkat a mint lehetett s kijelentém, hogy újabb időben a törekvés bérletek után nálunk is fölébredt, csak hogy alkalmas bérlők hiányában az átalakulás ez érdemben nagyon nehéz.

Hja! válaszóla: csinálja a n a k maguknak bérlőket eddigi tisztteikből. A kezdeményezésnek az uraktól kell kiindulni. Ha csak középszerű tiszttek vannak is Önöknek, már ezekből jó r a v a l ó bérlők lesznek. Nagyszerű átalakulások nem mennek áldozatok és bizonyos resignatio nélkül. A mi állapotaink is századokon át fejlődtek a mai állásra! Higyje meg nekem: hogy az állandó fizetésű tiszttek az üzletté vált gazdálkodást nagy magasságra egy országban sem fogják emelni soha. Az ember — ember marad. Érdekét kell kielégíteni, hogy folyvást nagyobb sikerek után törekedjék. A tisztí fizetés és állás igenis jó pensionatus lehet, de nem folytonos gyarapodásra utalt foglalkozásnak alapja!

Hogy mondhattam volna mindezekre nézve a kedves öreg urnak ellent? Igazat mondott.

Ajánlá végül, hogy Anglia haszonbéri állapotainak tüzetes

fölismerésére szerezzem meg magamnak „Georg Wingrove Cook“-nak ide vágó munkáját.*] S tegyek, ha tetszik, holnap birtokaira egy kirándulást. Az én farmjaim ugyan egyszerűek, mondá, de épen azért azt láthatja ön rajtuk, a mi legsummásabban fordul elő az országban!

Megköszönvén a becses ajánlatot és a nyert tanulságos felvilágosításokat, pár nap mulva kimentem P. sey ur jószágaira, melyek Berkshireben fekszenek Farringdon körül!

XXXI. Kirándulás Pusey Fülöp ur farmjaira.

Julius 25. 1851.

Szinte jól esett, hogy mehettem ismét egy kissé a szabadba, a tömkeleges város s az annyi ember által folyvást látogatott kiállításból. Ez utóbbit még mindig 50- 70 ezer ember látogatta naponkint. Én pedig abban már töltöttem vagy tíz napot. Elég ebből egyszerre ennyi. Soha se hittem volna, hogy a tömérdek tárgy, ember, tolongás és zaj közt eltöltött néhány nap annyira idegessé tehet!

Londonból reggeli nyolez órakor indultam. Hamar kint valék kedvelt mezőségemen. West-Draytonig a vidék teljesen róna, s talaja kavicsos agyag. Sok erre a legelő, rét és lóhere. Buza, burgonya is sok és jó állapotú. A számos csatornáról ítélve, nedvességben szenved a föld. A szántást egymás elibe fogott ökrökön végzik; s úgy látszik, hogy e vidéken nagyobbak a gazdaságok.

Hasonló viszonyok tartanak Maidenhead-ig; mely irányban a gazdaságok szemlátomást nagyobbak. Sok rajtuk a burgonya, a turnipsz, a lóbab és a zab. A gabnák most voltak érő felben. A növények állása általában kielégítő. A rétek mondhatni gyönyörűek. A farmok körül látni sok csinos, falábokon álló, s példás pontossággal készült kerek asztagokat. Juhok jobbra a southdown fajból.

Reading felé, mely nagy kiterjedésű iparos város, s melyben szintén úgy tartják az állandó baromvásárokat mint Londonban, a föld kissé hullámosabb, de azért gyönyörű rétek és lóherések vannak rajta. A szénát épen nagy szorgalommal rakták kerek, lábokon álló kazalokba. Sarjura a réteket erre

*] Megjelent e munka terjedelmes kivonatban az 1857-ik évi „Gazd. Lapok“ mellékleteként.

sehol se hagyják, hanem kaszálás után azonnal rájuk eresztik a marhát és juhot. Állatoktól élénk ez okon a vidék; melyen itt-ott szép kastélyok, mindenféle sok és jelesen diszló fák, s egyszerű farmok foglalkoztatják szemeinket. A zabot és borsót is épen most aratták.

Pangbourne körül a vidék már meglehetősen dombos. A talaj sovány, s rajta némi erdőséget is látunk. A rétek a völgyekben gazdagok. A föld márgás, meszes. A többi gazdasági körülmények csak olyanok, mint láttuk előbb.

Wallingfordroadnál a tájék erősen hullámos. Sokat hasonlít Hontmegye déli részeihez. A hegyoldalak csak sovány legelőket adnak. Csinos farmok helyett puszta dűlős gazdálkodást találunk, minden fa és kerítés nélkül. Hasonló formák ezek a mi volt urbéres falvaink dűlős gazdálkodásához. Az őszi gabonák általában gyengék. Buza, árpa és zab természetik főleg. Ezek közül csak a két utóbbi felel meg némileg a várakozásnak. Takarmánytermesztés csekély és természetes rét is igen kevés.

Nem tart azonban e feltűnőleg szegényes vidék sokáig. Hamar elvész az szemeinkből. Következik egy más, mely hullámos ugyan még, de nyílt, jobb földü sokkal, és melyről csupán a csinos sövénykerítések és faültetések hiányoznak, hogy egy vonalba állítsuk a legjobb és legmiveltebb területekkel. A turnipszet szélteben kapálták; de nem láttam máskép, mint kézzel. A munkások egyenkint elkülönítve dolgoztak a földeken, miből azt következtettem: hogy a kapálás szakmányban történt. A zabok helylyel-közzel még zöldek, holott mások már arattatnak. Különböző fajtájuk. A buza, a mennyit csak láttam, mind kopasz, szakáltalan.

Ilyen a vidék s a gazdálkodás tovább is Didcot és Farringdonig, hol reám már a derék Pusey-nak szekere és embere várt. Farringdonba, dél felé érkeztem. Londontól e hely, körülbelül hetven a. m. föld.

Elegans kabriolet állott rendelkezésemre s abban a telivér angol ló, negyed óra alatt Pusey ur kastélyához röpitett, hol gazdag lunch várakozott reám. Többféle peccsenye, tészta, gyümölcs, xeres és jeles angol porterrel vendégeltettem meg. Fölöslegesen adtak föl mindent úgy annyira, hogy akár hatodmagammal is beérhettem volna a számomra készített reggelivel. Letűlvén a megrakott asztalhoz, a szolga eltűnt s magányomban többé, senki se háborgatott.

Midőn kimenék a folyosóra, tán egy negyed órai étkezés

után, szolga és szekér a tiszttel együtt kint várakoztak s kérték parancsomat.

Ugyanazon szekéren, a melyen jöttem, hozzá láttam azonnal az egyes farmok megtekintéséhez. A tiszt velem jött, s adta a kért felvilágosításokat.

Az első farm, a melybe mentünk, Hatford-Farmhouse volt. Terjedelme ennek 700 acre. Fizet érette a bérlő évenként 900 fontot. Munkaereje áll 16 darab derék lóból. Rajta a bérlő lakása, megfelelő komforttal bir. A gazdasági épületek igen egyszerűek. Az udvar, mely az angol gazdának egyuttal trágyagyűjtő helye is — az idegen látogatóra nem tesz ajánló benyomást. Az istállóban 16 db. igen jeles tehenet találtam; az udvaron pedig a szalma közt egy rakás gyönyörű sertést. Célja e gazdaságnak a megfelelő gabnatermelésen kívül: hus, sajt és tej előállítás. Termései a kötöttebb, de példásan mivelt földön nagyon szépen állottak. Különösen feltűntek gazdag állásuknál fogva: turnips helyett a takarmányrépa; továbbá az árpa és veres lóhere. A buza már le lévén aratva, csak erős tarlójából lehetett következtetnem gazdag állására. Zsellerei a gazdaságnak vannak. Ezek a bérlő csinos háza körül laknak, s végezik a gazdaság mindennemű teendőit.

Hatfordfarmhouse, — egy szóval igen derék gazdaság. Nem fényes ugyan rajta semmi; de annál inkább meglátszik, hogy farmere, értelmes, iparkodó és gyakorlati gazda, ki üzletét érti s kizárólag haszonra dolgozik.

Jelenlétemben vetettek épen feltört árpa tarlóba juhoknak télire turnipsot. A másikat ellenben már kapálták, könnyű, egy lovas kapával; melynek első vasa háromszög alakú, a másik kettő pedig, befelé fordított lábalaku késekkel birt.

A juhok kívül lévén a mezőn, azokat nem láthattam; valamint nem a bérlőt se, ki hazulról eltávozott.

Ha számba vesszük, hogy e farm a földesurnak évenként 900 fontot fizet; s ha hozzá adjuk még a holdankinti szegény és dézsmaadót, együtt 9 schillinggel: úgy látjuk, hogy a bérlőnek holdankint körülbelül 17—18 pftot kell fizetni évenként! És ez nem kevés!

A második gazdaság, a melyet meglátogattam: Pusey-farm volt. 700 holdas ez is; s árendája szintén 900 font; noha a földje, amaznál sokkal silányabb. Talaja ugyanis annyira laza homok, hogy nálunk holdjáért elfekvőbb vidéken, legfeljebb 1—2 pftot adnának.

Vonó ereje e gazdaságnak: 12 darab ökör és 8 db ló. Ezen

erővel, a bérlő állítása szerint, minden előforduló munka kellőleg elvégezhető.

Lovai, sertései és marhái gyönyörűek. A gazdasági eszközök jók. A cséplőgép, mely csaknem minden valamivel nagyobb angol gazdaságban feltalálható, benne se hiányzik.

A cséplő négy lóerejű; s akkép van felállítva, hogy a gép benne áll az egyszerű felszerben, a lovak pedig az udvaron járnak kívül.

A szalmával az angolok, nem sokat törődnek. Gazdasági udvaraik tele vannak azzal. Így találtam itt, így az előbb látott gazdaságban is.

Longworthmanor volt a harmadik farm, melyet megnéztem. Terjedelme 465 acre; árendája 500 font.

Negyedik bér gazdaság: Longworth-Lodgefarm, 465 acre terület és 650 font bérösszeggel. E birtokon láttam vagy 60 darab gyönyörű hizott sertést; továbbá igen jeles 12 munkás lovat, s végül vagy 300 db southdown juhot.

Ötödik bér gazdaság: Dedfordfarm 355 acre terület és 660 fontnyi árendával.

Mind e gazdaságok úgy hasonlítanak egymáshoz, mint tojás a tojáshoz. Képe egy ily farmnak körülbelül a következő: A gazdaság közepén vagy sarkában áll a farmer lakása, mely rendszeren csinos és többnyire emeletes, s belől meglehetősen komforttal bír. Előtte szép kertecske, pázsit és buján zöldelő fák. Mögötte vannak a gazdasági épületek nagy egyszerűségben, kevés költséggel, általában vakolatlan téglafalakkal és szalmafedéssel. A csűr rendszeren az udvaron áll, nem messze a gazdától, s e körül a gazdasági udvarban térdig érő szalma-almozás. Egy kis távolságra a farmer lakásától vannak a zsellérek egyszerű házikói, s azokon túl terül el a termésekben dús gazdaság; melyben az egyes táblák és felosztások jobbra élő-sövényekkel s fejsze alatt tartott fákkal kerítvék.

Vetésforgásul a nevezett farmokban a következőt találtam:

- 1) Kapás-növény: turnips, takarmányrépa, vagy lóbab.
- 2) Árpa, füves lóherével.
- 3) Veres lóhere fűvel, kaszálónak.
- 4) " " " legelőnek.
- 5) Buza.

A trágya mindig a kapás-növények alá alkalmaztatik.

Feltűnt előttem, hogy e vetésforgást, melyben őszi gabnául buza áll, még a homokos gazdaságokban is feltaláltam.

Rozsot kerestem volna itt a buza helyett, de ezt az angol nem szereti termesztetni. Inkább súlyos hengerrel teszi a földet kötöttebbé, csakhogy a buzát vethesse. Hogy sikerrel és haszonnal megy ez, azt saját szememmel láttam. Sikeressé teszi pedig ez előttünk szokatlan gyakorlatot a talaj és éghajlat nedves volta. Ennek következtében a leglazább homok is nagy öszeállást nyer, kivált ha azt még hengerrel is megjárattják.

Hol szárazabb a föld, és kevesebb a természetes rét, ott a farmerek tulnyomólag juhokat tartanak; máshol ellenben inkább sertést és szarvasmarhát.

Ugy vettem észre általában, mintha a trágyával a meglátogatott farmok mindegyikén takarékosabban bánhatnának.

A földekre fél érett, sőt fris, a rétekre ellenben egészen érett trágyát alkalmaznak.

A szükséges trágya a földekre előre szokott kihordatni, a midőn a gazdaság ráér. A földön aztán szépen rakásba teszik azt, s ha a föld természetől megszabadult, azt azonnal ráhordják és szétteregetik; sőt ha csak lehet, haladék nélkül alá is szántják.

Lóbabot a megszemlélt gazdaságokon sokat termesztettek. Azzal hizlalják a juhot és sertést. Ez az angolnak a kukoriczája.

A hengert és fogast az angol gazdák nagyon szívesen használják. Jól megszántott, fogasolt és hengerezett földjük olyan is, mint nálunk a kert. Fogasuk három összetett kis fogasból áll; vashengerük pedig rövid vastag: 2—2½ lábnyi átmérővel és 3—3½ lábnyi hosszúsággal.

A gabnát és szénát, bár mennyi legyen is az, csak kis asztagokba rakja az angol. Ilyet, ha sok a termés, sokat készít; mert kicsiben jobban megépítheti, s tetejét is tökéletesebben elkészítheti. A gabonát gömbölyűre, a szénát hosszukás négyszögűre házalakra szereti rakni. A méretek rendszeren 3—4 öl szélesség és 3 öl magasság.

A szántás, a mennyit csak mai nap láttam, mind vagy egészen rónán, vagy 5—6 öles fogásokra osztott róna ágyakra volt téve. A vetés a gabnaféléknél szórt. Nevezett farmokon nem láttam egyetlen sorvetést se.

A zabot épen takarították. Kisdud kévéket — 4—5 hüvelyknyi átmérővel — kötöttek belőle, s azokat ötével-hatával egymás ellenébe állították, épen úgy, mint nálunk a kenderrel

tenni szokás. Ez eljárás onnét ered, hogy itt a gyakori esőzések miatt, gyorsan kell szárítani és behordani.

Szokásos n a p s z á m a meglátogatott farmokon 1 schilling és 4 peuce, egyre másra, vagyis a mi pénzünk szerint: 40 pkr. Ily aránylag alacsony napibér mellett annál feltűnőbb volt látnom a zsellérnőket dolgozni a mezőkön hosszú ruhák és kalapokban! A turnipsot épen kapálták. Végzik e munkát gépekkel is, de szivesebben tétetik kézi kapával. Megjegyzem, hogy a zsellérek mérsékelt pénzbeli fizetésükön kívül kapnak még ingyen lakást, és némi kerti földcskét is.

A látott juhok, mind a south-down fajuk voltak. Hizlalva adják el őket éves korukban a londoni piacra, s javítják nyáron a buja legelők és réteken, máskor répán és száraz takarmányon az istállón.

Soha szebb réteket és legelőket nem láttam mint itt. Rónák azok mint egy billiárd, s zöldek, mint nálunk a legbujább pázsit tavaszon.

Utóljára nézve meg P u s e y ur gazdaságát, melyen tisztjével gazdálkodik; utóljára is emlitem meg az ott látottakat.

P u s e y-f a r m n a k nevezik ezt, s mint már megjegyeztem, terjedelme csak 460 angol hold. Ezen területből 150 hold rét, s annak 80 holdja igen egyszerűen és csinosan van berendezve öntözésre.

A kastély és az angol kert a birtok közepén gyönyörű; valamint hogy az egész gazdaság is inkább egy nagyszerű parknak mondható. A kastély és kert oly kedves és lakályos, hogy hasonlót hozzá hazánkban, ritkán találunk csak, s ekkor is csupán oly birtokokon, melyekhez 20—25 ezer holdnyi terület tartozik.

Pusey ut farmja, valódi minta-gazdaság. Sok rajta a jelesenél jelesebb gép; szépek a gazdasági épületek; gyönyörűek az öntözött rétek, s aránylag igen számos a juh — mely a kised birtokon 1770 darabra megy. A bárányok hat hónapos korukban már 50—60 fontosak. A munkák, a mennyire csak lehet, géppel hajtataknak végre mind. Itt létem alatt kapálták épen a turnipsot, a Garrett-féle 12-tős kapával, mely egy menettel 4 sort mivelte meg feltűnő tisztasággal. Két ló húzta; ugyanannyi ember volt körülé, s végezett naponkint 12 angol holdat.

Alkalmazva találtam Pusey ur jószágán az alagsövezést is meglehetősen kiterjedésben. Az egyik tábla, az alacsövezett területből, zabbal volt bevetve; és azon, daczára a földvegyület mostohaságának, oly állásban találtam e terményt, hogy a mi bánátusi legjelesebb földünk, a legkedvezőbb időjárás ese-

tében se mutat különbet. Legalább is 4—4½ lábnyi magas volt e zab; s távolról azt inkább nádnak hihettem volna!

Látva az elsorolt gazdaságokat, nagy tisztelettel hajoltam meg az angol szorgalom és életrealóság előtt. Az inkább mostoha, mint áldott földön ugyanis, oly jeles terményeket és állatokat, a minőket találtam, nem mertem volna valóban keresni.

A gazdálkodás czélja a meglátogatott birtokokon is, valamint Anglia gazdaságainak legnagyobb részén a hús-termelés. Ez okon a rétekre, legelőkre s a takarmánytáblákra igen nagy gond van fordítva; és mivelhogy a vetésforgás a szántóföldeken oly természetű, hogy az trágya tekintetében a rétekre nem szorul: ez utóbbiak is rendszeren trágyázás alá jönnek, s ezért teremnek oly mesésen sokat.

Ha továbbá az ember az angol gazdaságokat és azon rendszert, a melylyel azok kezeltetnek, egy kissé tanulmányozta: lehetetlen, hogy ismét az angol földbirtokos osztály gyakorlati eszének ne adja meg a teljes elismerést: mert ezen osztály saját foglalkozása és gyönyörűségére birtokaiból legfeljebb egy-két jószágot tart fenn, melyen van gyönyörű kertje, kastélya s állandó lakása, a többit pedig mind haszonbérlet útján értékesíti. Ezen uri gazdaságok közül számtalan nagy hatással van a farmer gazdálkodására az által, hogy rajtuk az rendszeren legelőbb láthatja a legjelesb gazdasági gépek és eszközöket, találhat kitünő tenyészállatokat, rétöntözést, alagsövezést, mesterséges trágyaszereket stb. félét. Szóval, e gazdaságok a farmerek irányában részint mint példányok, részint mint kísérleti telkek szerepelnek.

Jellemző volt, hogy a meglátogatott farmokon csak egy farmert találtam odahaza; daczára annak, hogy a földesur levele szerint, érkezésemet tudták, s teendő kérdéseimre felvilágosításokat lettek volna adandók. Egy közülök különösen meg volt bizva ez érdemben. De ez is csak saját farmján teljesíté föladatát meglehetősen fukarsággal. Csak akkor szólt, ha kérdeztem.

Lehetetlen volt észre nem vennem, hogy ezen emberek száundékosan kerülnek az alkalmat idegenekkel összejönni s azoknak felvilágosításokat adni. Valóban, a ki Angliában a gazdaságokat látogatni és tanulmányozni akarja, az ne várjon sok feleletet; mert azzal a hallgatag farmer nem szívesen szolgál. Hogy látogatásunk sikeres legyen: hozni kell magunkkal gazdasági értelmiséget és gyakorlott szemet! Boldogulni csak így fogunk.

Feltűnt előttem az angol farmokon, a nagy csend és némaság! Mintha az egész vidék ki lenne halva. Az ember zaj nélkül dolgozik; a jól tartott marha hallgat; s a gyermekek nesze és lármája se hallatszik sehol.

Értelmes vezetőm szerint, ki Puseynak gazdatisztje volt vidékükön a gazdaságok jobbára 200 — 600 holdasak. Se kisebbek, se nagyobbak nem igen fordulnak elő! A nép jó és munkás s aránylag nem is drága.

Azok után, a miket Londonban a derék Puseytól, ki birtokaira gyengélkedése miatt nem kísérhetett el személyesen, hallottam és itt a helyszínén is láttam, mindinkább meggyőződtem arról: hogy az angol gazdálkodás tisztán a helybeli körülmények, a tett hosszas tapasztalások s az angol józan észnek a szülöttje. A szerencsés, az öszhangzó arányt is gabna- és takarmánytermelés közt, a körülmények által élesen követelt nagyszerű hústermelésnek, s a kedvező éghajlatnak takarmány és fűtermelésre — lehet főképp tulajdonítani.

Az angol gazdálkodás erős oldalai átalában, a következő momentumokban fejezhetők ki; u. m.:

„Mindenek előtt abban, hogy ezen országban századok előtt már abbahagyták a tiszti kezelést, s fektették a gazdasági termelést, a sokkal természetesebb és termékenyebb haszonbéri alapra.“

„Azon derék életrealóság és szakismeretekben, melyekkel az angol farmerosztály átalában bír.“

„Helyes arányosságában a gabona és takarmánytermelésnek: minél fogva a földek termékenysége nem csak magas, de állandólag biztosított is.“

„Azon egészséges harmoniában, mely ezen ország gazdasági termelésének alaptényezői közt fenforog. A földet, a pénzt, s az értelmet értem; vagy is más szóval öszhangzását az alap, az álló, a forgó s az értelmi tőkéknek.“

„A takarmánynak legeltetés általi tulajnyomó kihasználhatóságában; mit a kedvező égalj hozván magával, a takarmány előállítási költsége nevezetesen mérsékeltek.“

„A gépek nagybani alkalmazásában és jelességében, mi által a kitűnően végrehajtott gazdasági munkák költségei érezhetőleg leszállanak.“

„Az olcsón és könnyen kapható pénzben, minek következtében a gazdasági fölszerelések és javítások akadálytalanul és jutányosan eszközölhetők. Elég megemlítenem, hogy Angliában a pénzláb most 3 %-ten áll.“

„Az aránylag olcsó napszámiban; mely, mint láttuk, 45 pkr körül áll.“

„A takarmánytermelésre nézve igen kedvező időjárás- és jég-hajlatban; minélfogva a takarmánytermések ezen országban nemcsak mindig biztosak, de rendkívül nagyok is.“

„A gazdasági épületekben fekvő aránylag csekély beruházásban, mi által a termelési költségek ismét mérséklést találnak.“

„A gazdaságok területi öszpontosítottságában és kicsinységében, mi által a szükséges munkaerőből csak nagyon kevés megy a közlekedési távolságok miatt veszendőbe;“ s végül:

„A mindenféle gazdasági ter mények, mindig biztos és mindig előnyös értékesítésében.“

Ezek, szerintem, az angol gazdasági életnek döntő tényezői. Dióhéjba szorítva adtam őket, hogy a szives olvasót annál tüzetesebben tájékozzam a sokszor megbeszélt, irigyelt és megcsudált angol gazdasági állapotok iránt!

Vessük össze ezekkel a mi állapotainkat, s tömérdek tanulság fog ez egybevetésből önkint fakadni számunkra!

XXXII. Kirándulás Essexbe.

Jul. 27. 1851.

Ypswich városkáig tettem e kirándulást, hogy láthassam a gazdaságilag nagy műveltségű Essex grófságot. Fekszik e vidék a fővárostól, erősen északkeletre.

Londonon kívül jó darabig, egészen kertészetiileg üzetik a földművelés. Stratfordnál sok jeles rétséget, s azokon számos szép legelésző marhát találtam. Láttam öntözött réteket is a természetes csergetés rendszere szerint.

Forest-Gate körül a föld emelkedettebb, soványabb, s vegyületére nézve: kavicsos agyag. Nincs rajta egyéb megjegyezni való, mint hogy soványsága gazdájának elég munkát ad.

A szép gazdaságok Ilfordnál veszik kezdetüket. Gyönyörű farmok borítják erre a földet, melyeken az emeletes házak jobbra réz-fedelűek, falaik ellenben vakolatlan téglából valók. A merre csak látunk: kerített földek, rétségek és faültvényekkel találkozunk. A sok szép marha, a letakarított réteken van, és jelenlétével a vidéknek nagy élénkséget ad. Van gyümölcsfa is elég, noha a talaj erősen kavicsos, de könnyebb agyag. Tulnyomó termények: buza, burgonya, zab; melyek közül a buza és zab érő félben, a burgonya pedig javában virágzásban állt. Ter-

mesztenek némi burgundi répát is, de a burgonyához képest alig számba vehető arányban. Emelik a tájéket az itt-ott előforduló szőlőmalmok is.

Brentwoodig a föld folyvást hullámos, eredetileg sovány és vegyületére nézve kavicsos agyag. Mivelve mindazonáltal jelesen van, és pedig jobbra öles szélességű homorágokban. Rajta főleg: lóhere, buza, zab és burgonya termeltetik. Itt láttam először a feltörő szántást, három erős egymás elébe fogott lóval végeztetni. A legelőkön általában igen szép marhát láttam e vidéken is.

Ilyenek a gazdasági állapotok Ingatestonig is. Annyi csak a különbség, hogy erre jóval nagyobb terjedelmű a turnips-termelés. Mennyire szereti az angol földjeit élő sövényekkel körülkeríteni, megítélhetjük abból, hogy a legnagyobb kerített táblák legfeljebb 15—20 holdasak, a legkisebbek pedig sokszor alig pár holdnál nagyobbak.

Hasonló viszonyok és gazdasági körülmények követnek bennünket Chemsford, Witham Maldon és Kelvedon tájékain is. Gyengén hullámos föld, kavicsos talaj, kisebb-nagyobb farmok, csinos ültetvények és jól mivelt területek alkotják az egészet. Rónább a föld Chapel és Bures körül, de Colchesternél már ismét az előbbi hullámos jellem lép előtérbe. Nagyban egyenlő képek ezek mind; s tartanak Ardleigh-on keresztül Manningtree, Benntley sőt Ypswich-ig; mely utóbbi városka Londontól mintegy 100 angol mértföldnyire fekszik, s vidékének meglehetősen kereskedelmi helye.

Londontól idáig jobbra csak a southdown juhokat találtam az egész vidéken; a szarvasmarhát ellenben vegyesen minden fajból, és különösen gyakran a Gallovay fajtát. A vetemények közt, ugyanazon földminőség mellett, feltűnő különbségek mutatkoztak, nevezetesen az árpa és zabra nézve. Megdülésig gazdag terméseket találtam ezekből sok helyen, midőn azonnal a tőszomszédságban valóban silány termések mutatkoztak. Mit jelentene ez, mint a különböző szorgalom és a gazdálkodási rendszerek különböző eredményeit? Láttam utamon a szépen diszló lóherék mellett helylyel-közzel némi kevés luczernát is; ez azonban — csak nyomorgott. Észre lehetett rajta első pillanatra venni: hogy nedves és hűvös neki a föld s az éghajlat.

Essex grófság közhir szerint egyike Anglia legmiveltebb vidékeinek. Nálam, megvallom, jóval alul maradt a várakozáson. Meglehet épen azért, mert tán nagyon is sokat vártam. Nehány

jelesebb pontjait kivéve, az egész közepszerű mértékét mutatá a jólétnek, és pedig mind a földmivelés, mind az állattenyésztés, mind az építkezésre nézve.

Az átfutott vidék gazdaságának nagyobb és általánosabb virágzásba hozatala félreismerhetlenül kiterjedtebb takarmánytermelést kívánna még. Meglátszik különösen ez azon földekről, melyek hasonló minőség mellett feltűnőleg nagyobb terméseket mutatnak. A földnek mivélése egyébiránt egészben véve példás. A szántások gyönyörűek, jobbára keskeny, bogárhátas ágyakban történnek, s ez utóbbiak szélessége 5 lábtól 2 ölig változik. Szántának két lóval; kivételkép hárommal is. A burgonyatermelés, úgy látszik, az országnak e részében igen nagy kiterjedésben üzetik; különösen áll ez London szomszédságában, hol az a turnipsot a földekről csaknem végképen leszorítja. A jószágok általában nem nagyok; látni ezt a kised kerített táblákból. A haszonbéres lakok legnagyobb részt igénytelenek, egyszerűek; s bizonyos komforttal épített közöttük csak kevés van. Gyümölcs-termelés a helységekben, városokban s nagyobb haszonbéres majorságokban látható csak: kint a földeken csupán galagonyakerítések, s azok folyamában egyes, botolás alatt tartott erdei fák, tölgy, bükk, stb.-félék vannak. Fordul elő itt-ott a lapályosabb helyeken nyár- és fűzfa is. A sövények egészben véve nem részesülnek azon ápoló figyelmében a gazdának, mint várni hajlandó voltam. A föld, a talaj általában hullámos, agyag- és kavicsvegyületekből álló és rendszeren kavics alrétegű: egészben véve nehéz miveletű, s meglátszik rajta, hogy nedvességtől szenved. Csak megfeszített szorgalomnak nyújtja jutalmait. Nálunk kétségkívül a legmostohább földek kategóriájába soroztatnék.

Egy ypswichi gazdával beszélgetvén, a földnek szokásos árára nézve, az egy ujság-hirdetést közlött velem, mely szerint 92 angol hold épen 3920 font sterlingen volt áruba bocsátva. Ezen adat szerint esik egy angol holdra: 426 pfrt, mi a földnek minőségéhez képest elég magas ár.

Ugyanezen gazdától hallottam, hogy az angol vasutak közül a számos mellékvonalak legtöbbje, mert túlságosan sokat építettek ilyet mindenfelé, épen nem fizeti ki magát. Szerinte a london-ypswichi fővonal sem hoz 2°/_o-nél többet! mi nyilvánvalólag elég ösztövért osztalék, különösen a mi fogalmaink szerint. Az angol persze, a kinél a rendes kamat három körül áll, sőt a kinél, nagy biztosíték mellett, 2¹/₂ %ten is kaphatni pénzt, másképen nézi a dolgot!

Ypswichből vissza Londonba, ugyanazon a vonalon mentem, a melyen jöttem...

*

*

*

Idáig mennek feldolgozott jegyzeteim. A többi, a mi még naplómban fekszik, merő nyers anyag. Feldolgozni azt ma már nem bírom, mert az annyi idő óta elhalványult emlékezet, a kellő színezést megadni nem bírná.

Vegye hát jó néven az olvasó a közlötteket, s engedje meg, hogy uti képeimet a jelen közléssel bezárjam.

Nagy örömmre szolgálna, ha a közlött képekkel szélesbíthettem volna némileg az olvasó látkörét s ha egyuttal nyújthattam volna bátorítást is sokban szűkölködő gazdasági életünk kifejtése és emelésére, mindenütt úgy és a szerint, a mint azt a fenforgó körülmények megengedik.

Visszatekintve utamra, észrevette az olvasó bizonyosan, hogy hazánkból kiindulva, a gazdasági kultúra északnyugat felé folytonosan emelkedik. Hazánknál fejlettebb állapotokat találunk már Austriában, még fejlettebbeket Morva- és Csehországban s ezeknél még fejlettebbeket a kisded Szászországban.

E gazdasági fejlődés lépcsőzetes. Megy az folytonosan föl-felé. Szép volna, ha ez emelkedést számokban is ki tudnám fejezni. Ehez azonban, ha volna is érzésem, nincsen bátorságom.

Szászország mindenestre a kulturális fensík, mely tartja magát a határtól különböző formák közt, egészen Magdeburgig.

En túl Berlinig és Berlinton Hamburgig — tetemes a hanyatlás. Lehet mondani, hogy egyes oázisokat kivéve, az teljesen ellapuló.

E lehanyagatlást azonban, nem a kevesebb szorgalom vagy értelem szüli, hanem a példátlanul mostoha homoktalaj, mely e nagy vidék gazdájának igen alárendelt értékű tényezőket, a rozsot, a zabot és burgonyát adja csak rendelkezésére. Ha nem volna e terjedelmes vidéknek szépen kifejlődött gyáripára, az kétségkívül egyike lenne a legszegényebbeknek. A homokon különösen a roppant mérvű burgonyatermelés az, mely részint mint takarmányanyag, részint pedig mint a szeszfőzésnek alapja, nagyban javítja, emeli és hasznosítja a helyzetet.

Hamburg felé és körül a gazdasági kultúra ismét fölemelkedik; de Köln felé, már változó hullámzással tartja magát, a létező népesség s a talajnak minősége szerint.

Kölnből a belga föld felé magasabb ismét a kulturai

szinvonat. — És óriásilag felemelkedik az, a kised Belgium területén; mely az európai continensnek kétség kívül a legmagasabbra felnyúló kulturális fensíkja.

Anglia gazdasági állapotai végül csakis folytatását képezi a belga magaslatnak, csak hogy formákban attól nagyban eltérnek.

Belgiumban és a többi continensen is, a gazdasági kultúra, lehet mondani, általában a tulajdonul birt talajon fekszik; holott Angliában ezen alap csak bór elve van.

Találkoznak mégis az eredmények; sőt kétségtelen, hogy Belgium állapotait kivéve, a többi országokét Anglia messze tulszárnyalja, daczaca annak, vagy talán épen azért, mert ezen ország bérben tartott földeken gazdálkodik.

Azóta, hogy uti képeimet irtam, nem csekély idő folyt le nem kevesebb huszonhárom évnél. Fejlődtek természetesen az alatt az ismertett országok, és fejlődött hazánk is. Az arány, a melyben e fejlődés történt, nem tudom, kinek kedvez inkább? De legyen bár hogy, annyi bizonyos, hogy hazánk kulturális állapotai a multban és jelenben is messze mögötte állanak az ismertett országokéinak. Hogy e sajnós elmaradás minek tulajdonítandó? annak fejtegetése messze vezetne. E helyett tehát csak arra szoritkozom, hogy kiemeljem azon momentumokat, melyek szerintem gazdasági életünk fejlődésére nézve a legdöntőbb befolyást gyakorolják.

Közleményeim egyikében említettem hogy az éghajlat, földminőség és a népesség mennyisége és minősége egy-egy országra nézve azon sarkalatos tényezők, melyektől a fejlettség s anyagi jólét leginkább függ: az itt adandó egybevetésnél tehát ezekre akarok csak tekintettel lenni.

Az éghajlatot illetőleg hazánk, mind azon országok közt, a melyekről szóltam, határozottan a legroszabbul áll. Nincs azok közt egy is, mely olyatén klimatikus szélsőségeknek lenne alávetve, mint mi.

E körülmény hazánk gazdasági életének a legnagyobb baja. Legnagyobb már annál fogva is, mert a segély ez irányban ha nem is lehetetlen, de bizonyára nemzedékekre kiterjedő. És pedig oly nemzedékekre, melyeknél meg lesz egyaránt a belátás, az akarat, a kitartás — és az anyagi képesség is. És ily nemzedék vagyunk-e mi már, kérdezem?! Alig. Abból legalább, a mit eddig látok ez irányban, legfelebb a kezdet kezdetén vagyunk.

Ha másképen volnánk, ugy bizonyára más szemmel néz-

nénk vizeink hasznosítására, névszerint az öntözésre, s mással folyton pusztuló erdeinkre!

Ha elérjük majd egykor azt, hogy vizeink szabályozva és csatornák által kellőleg felosztva, öntözhető rónáink öntözve, kopár hegyoldalaink befásítva, erdeink a pusztításoktól megóva, határtalan homoktérséink faültetések által megkötve, az ország egész területe élősövényekkel megrakva; szóval, ha kedves hazánk egészben inkább egy nagyszerű parkhoz lesz hasonló, minő például ma már Anglia, Belgium és más magas miveltésű országok — akkor, de csakis akkor érzük el azon időt, mely számunkra többé oly extrém időjárást, mint a minővel most találkozunk, hozni nem fog!

Nagy feladatok ezek kétségkívül. Ámde ha vasakarát és kitartással látunk megoldásukhoz, meg is fogjuk őket oldani néhány nemzedék életén át. Klimatikus bajainknak másképen nincsen orvossága. Tettre kell kelniünk mielőbb, mert különben, szemben a társadalmi élet felszaporodott szükségeivel, meg nem állhatunk. Csak az a nemzedék fog megállani, sőt jólétben is lenni, mely a főlebbi nagy feladatoknak ura lesz.

De hoztam utamról némi vigasztalást is. Ez földünknek, talajunknak a jósága: melyet az átfutott országok egyikének talaja sem halad meg, sőt mondhatom, hogy annak messze mögötte áll. Ez okon hazánk mind végig előkelő kenyérforrása maradhat Európának. Venni fogják, mert venniök kell a búzát és lisztet a meglátogatott országok legtöbbjei, részint mert talajuk, nagyban véve, nem búzatalaj, részint pedig azért, mert a nagy népesség azokban a buza és lisztnek bevitelét folyvást szükségessé teendi.

Helyesebb vetésforgások, tökéletesebb művelés, nagyobb takarmánytermelés, állattenyésztés, s ezeknek alapján erősebb s terjedtebb trágyázás azon tényezők, melyekre támaszkodva, hazánk egyetemes termelését és így a búzáét is nagyban fokozhatja még. Vigasztalás fekszik hazánkra nézve abban is, hogy jó talajára támaszkodva, a kereskedelmi növények legnagyobb részét nagy mértékben állíthatja elő, s hogy végül boriparát kellőleg felkarolva, annak alapján Franciaország után azonnal ő léphet fel, sőt sok tekintetben a nevezett országgal is versenyezhet.

Az igaz ugyan, hogy hazánkra nézve, még előnyösebb lenne nyers anyagainak kivitelénél, fokozandó ipari termelése és népessége közbenjöttével ide haza fogyasztani és dolgozni fel nyers-terményeinket, és iparcikkek kivitele által folytatni vissza az

érettük járó értékeket; ez azonban sokkal könnyebben van mondva és óhajtva, mint cselekedve. Elérhető ez állapot is, kétségkívül, csak hogy ahhoz nemzedékek életrevalósága kell. Addig minden esetre nagy vigasztalás az országra nézve az is, hogy jeles földjére támaszkodva, kellő értelem, ipar és szorgalommal nyers anyagai termelését oly hathatós mértékben fokozhatja még.

Mi végül hazánk népességének mennyiségét és minőségét illeti, e tekintetben igaz, hogy a meglátogatott országok mindannyian, nagy fölényben állanak; azonban ez érdemben meg abban találhatunk némi kárpótlást, hogy socialis kérdéseink sincsenek még, s hogy a szóban levő körülmény olyan, mely minden nappal magától javul.

Fordítsunk csak minél nagyobb figyelmet iskoláinkra s különösen a szakbeli oktatásra; tagosítsuk és biztosítsuk az akadálytalan használat számára földeinket; mozdítsuk elő létező népességünk jobb feloszlását; tegyünk a mit csak lehet, hazánk ipari kifejlődésére; dolgozzunk mindnyájan erély és szorgalommal, fokozzuk termelésünket minden irányaiban, s legyünk végül azon, hogy megzavart pénzügyi helyzetünk is rendbe jöhessen ismét: és ekkor hazánk ki fog fejlődni a jólétnek azon magasságára, mely őt terjedelme és kereseti forrásai szerint megilleti. Ezeket tul legyünk ta ka ré ko sa k és szá mi t ó k: mert az idő, a melyben élünk súlyos, és csak annak nyujt fenmaradást és diszlest — a ki dolgozik, takarékoskodik és — számít!

Szerzőtől megjelent még következő munkák a „Gazdasági
Lapok“ szerkesztősége útján, (Budapest, Pest, üllői ut 12. sz.)
szintén megrendelhetők:

GAZDASÁGI LEVELEK. 1867. Ára 1 frt.

LEVELEK A SZÓLÓBÓL. 1871. Ára 1 frt.


~~~~~  
Ara 1 frt.  
~~~~~

